

LUND UNIVERSITY

Medeltida urbanisering

Uppsatser 1972-2015

Andersson, Hans

2017

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Andersson, H. (2017). *Medeltida urbanisering: Uppsatser 1972-2015*. (Lund studies in historical archaeology; Vol. 19). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

LUND STUDIES IN HISTORICAL ARCHAEOLOGY 19

MEDELTIDA URBANISERING

UPPSATSER 1972–2015

HANS ANDERSSON

MEDELTIDA
URBANISERING

UPPSATSER 1972–2015

Medeltida urbanisering – uppsatser 1972–2015

Omslagsbild och vinjetter: Från Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* 1555
(svensk, Gidlunds, utgåva 1976)

Författare: Hans Andersson

Layout: Mimmi Andersson

© Hans Andersson 2017

Upplaga: 300

Tryck: Exakta, Malmö 2017

ISBN 978-91-89578-71-5

ISBN (digital upplaga) 978-91-89578-72-2

ISSN 1653-1183

Lunds universitet, Humanistiska fakulteten,
Institutionen för arkeologi och antikens historia

LUND STUDIES IN HISTORICAL ARCHAEOLOGY 19

MEDELTIDA URBANISERING

UPPSATSER 1972–2015

HANS ANDERSSON

LUND
UNIVERSITY

2017

INNEHÅLL

<i>FÖRORD</i>	7
<i>MEDELTIDA URBANISERING: SVENSKA OCH SKANDINAVISKA PERSPEKTIV</i>	
Centralorter, tätorter och städer i Skandinavien – några metodiska problem (1972)	13
Städer i öst och väst – regional stadsutveckling (1982, 1984)	27
Helgö och den medeltida staden – några reflektioner (1988)	47
Urbanisering i Skandinavien till ca 1350 (2003)	53
Järn, stad och statsbildning (2010)	87
Urbanisering, kontinuitet och diskontinuitet (2015)	127
<i>SKANDINAVIEN OCH »WORLD SYSTEMS«</i>	
Historisk arkeologi och globalisering (2002, 2009)	143
<i>REGIONALT: VÄSTSVERIGE</i>	
Medeltidsarkeologi i Bohuslän – tankar kring vad som gjorts och vad som kan göras (1988)	163
Västkustens medeltida städer – eller vem har nytta av städer (1985)	187
Gamla Lödöse, Borås och den svenska centralmakten (1991)	195
<i>MEDELTIDSSTADEN</i>	
Medeltidsstaden i Sverige och Finland – blick bakåt och framåt (2009)	205
Appendix – program för projektet Medeltidsstaden (1976)	225
<i>NÅGRA AVSLUTANDE ORD</i>	243
<i>LITTERATUR</i>	251
<i>ORTREGISTER</i>	269

FÖRORD

Mitt intresse för den medeltida urbaniseringen väcktes, så vitt jag minns, på ett seminarium hos min historieprofessor Erik Lönnroth vid Göteborgs universitet. I en uppsats som då presenterades användes några av de latinska orden för stad på ett sätt som jag tyckte var lite lättsinnigt. Det blev upptakten till min licentiatavhandling, som så småningom kom att tryckas under titeln *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesen vor 1350* (Andersson, H. 1971). Den mera teoretiska delen fullföljdes sedan i den uppsats som inleder antologin. Och så har det fortsatt.

I den här volymen presenteras ett urval av uppsatser, som jag publicerat under perioden 1972–2015. Kanske har jag gjort det mest för min egen skull för att tydligare se vad som hänt med mina egna uppfattningar under de knappt 50 år perioden omfattar. Uppsatserna har spelat en roll i diskussionen om den medeltida urbaniseringen och de äldsta uppsatserna är vid det här laget svåra att få tag i. Men det är viktigt att understryka att det under hela perioden har mycket hänt inte minst arkeologiskt. Ny kunskap har tillkommit. Men jag tror att de principiella och teoretiska linjer för den tidiga urbaniseringen, som jag diskuterat och utvecklat över åren fortfarande har aktualitet. Jag hoppas att läsaren kan ha överseende med att de upprepningar som blir följderna av detta. Det jag framför allt vill redovisa är min kontinuerliga, delvis teoretiska, diskussion om den medeltida urbaniseringen.

Urvalet av uppsatser är naturligtvis högst subjektivt. Jag har valt uppsatser som tydligast visar mina ståndpunkter vid olika tidpunkter. En uppsats som den om Bohuslän får dock delvis skyllas på att jag en gång fungerade som länsantikvarie där, även om den också faktiskt bland mycket annat också behandlar städerna i området. För den som vill se vilka uppsatser jag i övrigt skrivit med urbaniseringsteman kan gå tillbaka till den lista över mina arbeten som Jes Wienberg ställt samman och som återfinns i festskriften som gjordes till min avgång som professor 2001.

Jag har valt publicera alla uppsatser på svenska även om de trycktes första gången på engelska eller tyska. I de senare fallen har jag i huvudsak använt de svenska förlagorna, som jag hade gjort i ordning för översättningen. I några fall har jag, när underlaget har saknats, gjort en översättning till svenska. Smärre språkliga ändringar har gjorts. Notsystemen har växlat över åren, men jag har valt att normalisera till ett enhetligt system för alla. Litteraturlistan är gemensam och återfinns i bokens slut. Bildmaterialet som hör till uppsatserna är i stort oförändrat. I några fall har jag dock bytt ut bilder framför allt därför att jag inte kunnat få fatt i originalen till de som först trycktes. Det har kommenterats för varje uppsats enskilt. I undantagsfall har jag lagt till kommentarer när mera omfattande undersökningar har gjorts sedan uppsatserna skrevs. Jag har inte mött några svårigheter från de ursprungliga utgivarna att publicera uppsatserna på nytt, vilket jag är tacksam för.

När jag läst mina uppsatser ser jag tydligt, föga märkligt, att projektet Medeltidsstaden har varit betydelsefullt för mig. Det var där som nästan en hel medeltidsarkeologisk generation möttes och gav sina viktiga bidrag till stadsarkeologin och den medeltida stadshistorien. Det var en oerhört stimulerande tid. Ni finner många av dem som medverkade med sina rapporter i litteraturlistan. De två som var med från första början, Lars Redin och Anna Järpe, och som bidrog till att lägga grunden för rapportarbetet, finns inte längre i livet. I referensgruppen fördes viktiga diskussioner med besök i olika medeltida städer. Och utan Margareta Biörnstad, Björn Ambrosiani och Erik Lönnroth hade det inte blivit något projekt. Min tacksamhet är stor.

Jag är glad att samlingen tas in som en volym i Lund Studies in Historical Archaeology. Professor Jes Wienberg har därvid stött mig. Kostnaderna har täckts genom bidrag från Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Gunvor och Josef Anérs stiftelse och Magnus Bergvalls Stiftelse. Ett varmt tack till alla.

Lund den 20 januari 2017
Hans Andersson

MEDELTIDA
URBANISERING:
*SVENSKA OCH
SKANDINAVISKA
PERSPEKTIV*

CENTRALORTER, TÄTORTER OCH STÄDER I SKANDINAVIEN – NÅGRA METODISKA PROBLEM

Uppsatsen publicerades ursprungligen på tyska: Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige methodische Probleme. Kiel Papers '72. Frühe Städte in westlichen Ostseeraum. Kiel 1972, s. 23–31. Här nedan följer den svenska version som låg till grund för översättningen.

När jag nu tar upp och diskuterar några problem kring urbaniseringen fram till ungefär 1300 vill jag varna för att det kommer att ske med en viss ensidighet och ingalunda täcka alla de aspekter som den historiska diskussionen hittills berört. Ej heller kommer några nya fakta att presenteras. Däremot kanske jag kommer att gruppera dem något annorlunda och ur några nya aspekter.

De frågor som skall stå i centrum i den här framställningen är centralortsprobatiken och de problem vi ställs inför när vi vill beskriva orter av olika typer. Det som sägs bör betraktas som ett diskussionsinlägg och som en skiss mera än ett färdigt och fullt motiverat förslag.

Många definitioner har gjorts av begreppet stad (se exempelvis Haase 1960, s. 2 ff. Från nordiskt håll har definitioner senast diskuterats av Schledermann 1970, Fritz 1970 och Andersson, H. 1971). Under lång tid var bland historikerna den juridiska definitionen förhärskande. Så var också fallet bland nordiska historiker. Den förste, som bröt mot detta synsätt, var Adolf Schück, som definierade stad på följande sätt: »en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bildar en samhällsenhet i ekonomiskt eller rättsligt avseende eller i dessa bägge avseenden« (Schück 1926, s. 4). Som Birgitta Fritz påpekat är det intressant att Schück redan 1926 ger denna vida definition. Med utgångspunkt från denna räknar Fritz inte med någon principiell skillnad mellan orter som Birka och Hedeby och de tidigmedeltida städerna i Norden (Fritz 1970 s. 47 f. och 51 f.). En liten parentes: när jag använder uttrycket tidig medeltid eller äldre medeltid menar jag perioden från ca 1000–1050 till ca 1300.

Om man studerar vad norska historiker sagt om det tidiga stadsväsendets uppkomst i Norge finner man många exempel på de bekymmer som själva stadsdefinitionen framkallar.

I den norska diskussionen har sedan länge gjorts en skillnad mellan »handelsplasser eller strandsteder« och »kjøpsteder«. I en uppsats från 1916 säger Alexander Bugge att »det er kongeme som har git Nidaros, Bergen og Oslo deres planmæssige bebyggelse og udstyret dem med de rettigheter som gjorde dem til kjøpsteder« (Bugge 1916). Några år senare skriver Halvdan Koht ungefär detsamma. Han menar, att staden har sitt ursprung i kaupangen eller marknadsplatsen (»marknadsstemma«) och att kungarna hjälpt till att skapa städerna. »Alle disse handelsplassene«, fortsätter Koht, »torer vi vel segje skriv seg fra 8de–10de hundraare.« Sedan gör Koht en viktig distinktion. »Det måtte serskilde vilkår til, om marknadsplassen skulle bli til by« (Koht 1919).

Sverre Steen delar upp sitt stadsbegrepp i två delar: stad (»by«) i topografisk mening och stad i juridisk mening. Det förstnämnda begreppet definierar han som en tätbebyggelse av större format än »navngiverne ellers kjente i sin del av landet«. En stad i juridisk mening är en sådan tätbebyggelse som var utskild från den omgivande bygden som en egen rättskrets med egen lokal myndighet. Däremot accepterar Steen inte en ekonomisk stadsdefinition (Steen 1947).

Knut Helle har i sin handbok över norsk historia 1130–1319 utkommen 1964 konstaterat, att en handels- eller marknadsplats inte utan vidare är en stad. Huvudkännetecknen på en stad är (1) en viss grad av tätbebyggelse i förhållande till landsbygden omkring, (2) en viss ekonomisk specialisering i förhållande till omlandet och (3) att den rättsligt skiljer ut sig från omlandet som ett eget jurisdiktionsområde med egen administration och särskilda ekonomiska rättigheter (Helle 1964).

I denna diskussion finns flera utgångspunkter som jag skall återkomma till, men där finns också en gränsdragning som man kan tveka inför.

Om vi begränsar oss till äldre medeltid i Skandinavien är det mycket svårt att göra en klar uppdelning i stad och »icke-stad«. Gränserna måste ha varit flytande från rena landsbygdsbyar till orter med en relativt hög grad av specialisering på hantverk och handel bildande en egen rättskrets. Finns det några skarpa gränser? Finns det några möjligheter att finna ett beskrivningssystem för orter av olika typer som gör det möjligt att ställa dem i relation till varandra och i relation till sina resp. omland.

Jag skall här ställa under diskussion grundragen i ett sådant beskrivningssystem, som bör vara användbart för nordiskt material i varje fall.

Detta är en kombination av idéer, som framför allt är hämtade hos Hektor Ammann, Heinz Stoob och Carl Haase men också från kulturgeografisk centralortsforskning (Ammann 1954, Haase 1960, Stoob 1970. För den kulturgeografiska litteraturen se t.ex. Schöller 1953, 1967 och Mitterauer 1971).

För att: göra en sådan beskrivning krävs att man kan belägga företeelser som är kriterier på ortens karaktär och ställning. Man skulle kunna indela kriterierna i tre huvudgrupper: funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa.

Med funktionella kriterier avses sådana som beskriver en orts förhållande till dess omland och andra orter. Med dessa kriteriers hjälp beskriver man således orter som en del i ett större rumsligt system.

Med topografiska kriterier avses sådana, som gör det möjligt att beskriva ortens morfologi eller något enklare uttryckt den bild som bebyggelse och bebyggelseplaner ger. Frågor av intresse här är tätbebyggelse eller inte, ortens bebyggelsestruktur, olika institutioner representerade på orten, stadsmur eller vall, gatunät osv.

De inre rättsligt administrativa kriterierna visar ortens egen juridiska ställning: stadsprivilegier, stadslag, råd, borgmästare, eget sigill etc. (Andersson, H. 1971, s. 46 ff.).

Det är naturligtvis inte möjligt att dra knivskarpa gränser mellan olika typer av kriterier. En stadsmur t.ex. är på en gång ett topografiskt kriterium och ett rättsligt-administrativt, eftersom den också markerar en administrativ och rättslig gräns. Men jag tror att som arbetsinstrument bör denna uppdelning vara användbar.

När vi ser till arten av det källmaterial som krävs kan vi konstatera att grovt sett erfordras skriftligt källmaterial för de rättsligt-administrativa kriterierna, medan de topografiska i första hand måste baseras på arkeologiskt material, i mindre mån på skriftligt. De funktionella torde kunna belysas av båda kategorierna. När jag gör denna kommentar om källmaterialet tänker jag i första hand på de nordiska länderna.

Det finns skäl att ytterligare stanna vid de funktionella kriterierna. I den nordiska stadshistoriska litteraturen har i alltför ringa utsträckning de problem tagits upp, som hänger samman med dessa. Detta är att beklaga eftersom en av nycklarna till förståelsen av det tidiga stadsväsendets uppkomst och framväxt kanske ligger här. I sin annars så banbrytande definitionen som Schück ger kan man knappast läsa in något omlandstänkande.

Förekomsten av funktionella kriterier är ett slags mått på en orts centralitet, dvs. i vad mån en ort kan betraktas som centralort för ett större eller mindre område. Banbrytaren inom centralortsforskningen Walter Christaller för-

står med ordet Zentralität »die relative Bedeutung eines Ortes in bezug auf das ihn umgebende Gebiet, oder den Grad, in dem die Stadt zentrale Funktionen ausübt« (Christaller 1933).

I en nyligen publicerad uppsats har den österrikiske forskaren Michael Mitterauer behandlat centralorterna ur historisk synpunkt (Mitterauer 1971). Han konstaterar. att det avgörande kriteriet för fastställandet av centralorter (Zentrale Orte) och deras rang (Rangigkeit) »wird jedoch auch für den Historiker das Vorhandensein zentraler Einrichtungen sein müssen.« För varje tid måste man bedöma vikten av olika »zentrale Einrichtungen«, För tidig medeltid och högmedeltid räknar han med följande: »politische, gerichtliche, kirchliche und solche des Märktwesens.« Mitterauer betonar också nödvändigheten av att beakta »Einzugsbereichen Zentraler Orte«(Mitterauer 1971, s. 455 f.).

En tidigmedeltida centralort, för att hålla sig till den tidsperiod vi här skall ägna oss åt, behöver inte vara vad vi brukar kalla stad, Frühstadt eller urbaniserad ort, som jag själv använt för att slippa det belastade ordet stad (Andersson, H. 1971, s. 39). Den kan vara en plats där en domstol sammanträder, tingsplats eller den kan vara en marknadsplats av icke permanent karaktär dit man samlades en eller några gånger under året för att bedriva affärer utan att någon fast bosättning uppstod. En prostkyrka eller vallfartskyrka kan ur kyrklig synpunkt vara centralortsbildande.

Mera komplexa centralorter uppvisar en kombination av centralortsbildande faktorer (kyrklig centralort, tingsplats och marknadsplats för att ta ett exempel).

Några ord också om de topografiska kriterierna. Om man skulle renodla dessa kan man kanske säga att dessa skall ange bebyggelsens täthet och differentiering. Om jag för att karakterisera vad jag menar väljer de tre begreppen ensamgård – by – stad framgår det kanske vad jag menar. Låt vara att det här blir mer renodlat än verkligheten.

De inre rättligt-administrativa kriterierna behöver knappast mera utvecklas. Om man nu vill enkelt och schematiskt sammanfatta dessa olika kriterietyper kan man kanske göra på följande sätt:

Det som i fortsättningen skall intressera oss är centralorterna. Hur dessa förhåller sig till tätorter och städer kan illustreras med hjälp av en figur (fig. 1).

Denna innebär alltså att en mängd orter kan vara centralorter i en eller annan mening. En del av dessa blir tätorter och några av tätorterna har fått en juridisk ställning som stad. Ibland i kan detta ses som ett kronologiskt förlopp på en bestämd ort, i andra fall kan man följa hur orter avlöser varandra enligt det skisserade schemat inom ett område.

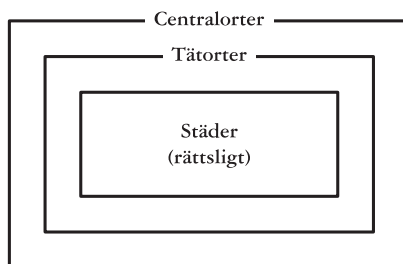

FIG 1:
Schematisk bild
över hur de olika
begreppen förhåller
sig till varandra.

Nu skulle jag vilja föra in ett begrepp till. Urbanisering innebär den sammanflyttning av människor som sker vid vissa orter med åtföljande bebyggelseförtätning och framväxt av differentierad verksamhet. Av geograferna har begreppet huvudsakligen använts om den moderna staden. Det torde vara möjligt att använda detta begrepp också för den tid det här är fråga om. Urbaniseringsprocessen skulle i första hand kunna spåras med hjälp av de topografiska kriterierna, dvs. vi skulle kunna använda beteckningen urbaniserad ort på de orter som faller inom de båda inre rektanglarna i fig. 1.

Jag är fullt medveten om att den modell som jag skisserat ovan är grov och inte täcker hela den komplicerade verkligheten. Där finns också definitionssvårigheter. Hur skall man definiera begreppet tätort uttömmande och klart t.ex.? Men samtidigt menar jag att med en begreppsapparat av den här typen får vi större möjligheter att beskriva orter såväl i deras rumsliga sammanhang som dem själva.

Det kan vara dags att ge några konkreta exempel på hur detta beskrivningssystem kan användas. Mitterauers uppdelning av centralortskriterier eller funktionella kriterier i politiska, rättsliga, kyrkliga och »solche des Marktwesens« kommer att användas. Det bör påpekas att de rättsliga centralortskriterierna inte får förväxlas med de som tidigare benämnts inre rättsligt-administrativa kriterier.

Det område som valts som exempel ligger i det centrala Sverige, nämligen södra Uppland, dvs. landet omedelbart norr om sjön Mälaren. I detta område finner vi kända ortsnamn som Helgö, Birka, Sigtuna, Uppsala, Stockholm och andra.

Det senaste inlägget i diskussionen kring den tidigaste urbaniseringen i området har gjorts av Birgitta Fritz. Hon vill inte se någon principiell skillnad mellan Birka och de tidigmedeltida städerna. Beträffande Helgö konstaterar hon att »die Vorbilder oder Parallelen zu Helgö sind wohl in anderen Anlagetypen zu suchen als in Städten« (Fritz 1970, s. 47 ff. och 52).

Helgö och de undersökningar, som professor Wilhelm Holmqvist under en lång följd av år lett där är kända för alla som ägnar sig åt tidig stadshisto-

ria. Det källmaterial vi måste förlita oss på är arkeologiskt. Något omnämnande i skriftliga källor är inte känt. Några möjligheter att konstatera några inre rättsligt-administrativa kriterier finns således inte. Däremot kan man påvisa flera funktionella kriterier, som gör det möjligt att betrakta Helgö som en centralort. På platsen har förekommit ett yrkesmässigt differentierat hantverk i stor skala. Därifrån har bedrivits en omfattande handel. Höjdpunkten i Helgös funktion som centralort torde ha nåtts enligt vad som framgår av det hittills publicerade uppgifterna under 400- och 500-talen.

De centralortskriterier vi kommer åt är »solche des Marktwesens«, men inga andra av naturliga skäl. Men kan vi gå vidare och med hjälp av de topografiska kriterierna konstatera en tätbebyggelse?

Undersökningarna har påvisat ett antal husgrupper som ligger mer eller mindre skilda från varandra. Holmqvist har påpekat att en del av dessa gårdslika husgrupper ligger så nära varandra, att de bör betraktas som en enhet (Holmqvist 1970). Fritz menar att vi inte kan tala om tätbebyggelse i detta fall. Här stöter vi på problemet hur vi skall definiera begreppet tätbebyggelse. På mig ger dock Helgö intryck av att representera en början på en urbanisering, såsom vi definierade detta begrepp tidigare, även om bebyggelseplanen morfologiskt inte uppvisar drag som är gemensamma för de tidigmedeltida städerna. Tyvärr föreligger ännu inte – vilket kanske ännu så länge inte är möjligt att göra – någon större morfologisk studie över tidiga stadsplaner. (Se dock Ragnar Blomqvists artikel Stadsplan i band nr XVI av Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.)

Inte långt från Helgö låg Birka, känt i skriftligt källmaterial genom Rimberts skrift om Ansgar (Vita Ankarii auctore Rimberto ed. 1884 eller 1961). Omfattande arkeologiska undersökningar har bedrivits där, dock i huvudsak koncentrerade till gravfälten (Arbman 1938). Både med skriftligt och arkeologiskt material kan funktionella kriterier påvisas. Säkra sådana är omnämmandet av *negatiores* (handelsmän) hos Rimbart liksom förekomsten av ett föremålsbestånd, som visar en rikt utvecklad handel och hantverk.

Topografiska kriterier kan också påvisas genom Rimberts text. Orten kallas *vicus*, som omedelbart intill har en *civitas* (borg). Arkeologiskt kan också Birka beläggas som tätort, även om själva bebyggelsebildens är mycket fragmentariskt känd.

Av Rimberts text framgår också några inre rättsligt-administrativa kriterier. Det finns en kunglig representant kallad *praefectus*. Det finns också ett ting, *placitum*, som förefaller omfatta endast Birka.

I forskningen har Birka ofta betraktats som ett främmande och isolerat inslag. Detta kan inte längre hävdas. Upptäckten av Helgö visar, att Birka

inte var en isolerad företeelse. Som bl.a. framgår av de redovisningar som gjordes i anslutning till Helgösymposiet i Stockholm 1968 är området ett av landets fornlämningsrikaste med stark tyngdpunkt på yngre järnålder (Ambrosiani 1970). Indirekt tyder detta på att förutsättningarna för uppkomsten av en centralort med tyngdpunkt på handel och hantverk även med lokal avsättning bör ha funnits. Det är att hoppas att de omlandsstudier som Helgöprojektet förebådar kan fullföljas.

Det finns alltså anledning att betrakta Birka som en centralort för ett område, vars storlek vi inte känner. I första hand har det varit handels- och hantverksfunktionerna, som varit väsentliga. Birka var en differentierad tätort och det finns tecken på att den hade en särställning administrativt.

Birkas lokala betydelse har betonats av Mårten Stenberger, som har konstaterat att Birka låg »i centrum av ett förhållandevis folkrikt avsättningsområde och hade ett stort uppland som producent av pälsverk och järn, stadens sannolikt viktigaste egna exportartiklar« (Stenberger 1964, s.773 f.).

Traditionellt brukar man säga att Sigtuna efterträder Birka som huvudort i området. När Birka försvann i slutet av 900-talet skulle Sigtuna ha blivit den nya huvudorten. Gör man en uppställning av kriterierna för Sigtuna får man följande:

Tid	Funktionella kriterier	Topografiska kriterier	Rättsligt-administrativa kriterier
1000	Myntprägling (ca 1000, Malmer 1965)		
	Hantverk –handel (1000-tal, Floderus 1941, Söderberg 1942, Selling 1944)	Tätbebyggelse (1000-tal, Arbman 1926, Anderbjörk 1935–37, E-B. Lundberg 1942 a)	
	Frisergille (1000-talets andra hälft, Friesen 1908)	5 kyrkor (1050-1170, Floderus 1941 s. 107 f.	
	Biskopssäte (ca 1060, Adam IV, 25, utg. Trillmich 1961)		Civitas (1070, Adam IV, 25 och 26)
1100			
1200	Dominikanerkonvent (1237, Gallén 1946 s. 21 och 39)		
			Sigill och communitas (1295, DS 2 nr 1127 och 1128)

Centralorten Sigtuna kan man alltså föra tillbaka till ca 1000 genom mynten. Under 1000-talet kan vi också konstatera tecken på hantverk och handel. I mitten av 1000-talet har dess rang som centralort kraftigt höjts genom att orten blev biskopsäte. Det stora antalet kyrkor som byggdes fram till mitten av 1100-talet visar också ortens betydelse. Därmed tycks Sigtuna som centralort ha nått sin kulmen. Mellan 1134 och 1141 flyttas biskopssätet till (Gamla) Uppsala. Sin ställning som lokal centralort förlorar den emellertid inte. 1237 förläggs ett dominikanerkonvent dit (Heimbucher 1933, s. 479 (dominikaner) och s. 683 (franciskaner), Stüdeli 1969).

Redan under 1000-talet kan en tätbebyggelse påvisas. Urbaniseringen har således satt in mycket tidigt. Rättsligt-administrativa kriterier kan dock inte påvisas förrän 1295.

Jag nämnde ovan, att biskopssätet flyttades till Uppsala mellan 1137 och 1141. Som bekant finns det två orter med namnet Uppsala. Biskopssätet förlades till den ort som nu kallas Gamla Uppsala. Platsen var redan tidigare i religiöst avseende en centralort. Den var den gamla centrala hedniska kultplatsen, berömd genom Adam av Bremens skildring (Trillmich 1961, s. 26 ff.). Sundquist 1953 förnekar, att Gamla Uppsala varit kultplatsen utan hävdar att den skulle ha legat där nu Uppsala domkyrka ligger. Hans teorier har avvisats från flera håll. (Se exempelvis Söderlind 1956). 1164 blev Gamla Uppsala ärkebiskopssäte. Men på denna plats utvecklade sig aldrig någon tätort. I stället växte inte så långt därifrån upp en ny centralort, (Östra) Aros, som senare fick namnet Uppsala. När den uppkom vet vi inte. En forskare anser sig kunna föra bosättningen tillbaka till 1000-talet på arkeologiska grunder (Sundquist 1953, s. 242).

En relativt betydande bebyggelse har i alla fall funnits här i början av 1200-talet, då två kyrkor omtalas (Sundquist 1953, s. 249). 1247 grundas ett franciskanerkonvent (Gallén 1959, s. 566). Först i slutet av 1200-talet får vi de första inre rättsligt-administrativa kriterierna då *consules et commune civitatis* omtalas (DS 2 nr 1785).

De funktionella kriterierna är delvis omstridda. Så långt man kan följa källorna ägde marknad och ting rum i början av året vid Fyris åmynning i Östra Aros, dvs. nuvarande Uppsala. Marknaden kallades för distingen (Granlund 1958). En forskare, Sune Lindquist, har velat göra gällande att marknaden och tinget ursprungligen flyttats från Gamla Uppsala. Ett ställe i Heimskringla skulle tyda på detta. Källan talar om alla svears ting (Lindquist 1953). Erland Hjærne har hävdats, att detta ting var gemensamt för Attundaland, Fjädrundaland och Tiundaland, dvs. Upplands tre

folklandsting, och skall identifieras med distingen (Hjärne 1952, s. 149). Tidpunkten för flyttningen går ej att exakt fastställa. Uppsala tycks också ha varit platsen för folklandstinget i Tiundaland (DS 1 nr 1040).

Det äldsta kriteriet på Östra Aros ställning som centralort torde emellertid vara förekomsten av myntverk. De äldsta myntens proveniens har varit omstridda, men Nils Ludvig Rasmusson anser att de kommer från östra Aros, dvs. Uppsala och inte Västra Aros (Västerås), som ofta hävdats. De äldsta mynten går tillbaka till slutet av 1100-talet till Knut Erikssons regeringstid (1167–1196) (Rasmusson 1957, 1967; Lagerqvist 1970, s. 44 ff.).

Det definitiva tecknet på Östra Aros betydelse blev beslutet att flytta ärkebiskopssätet från Gamla Uppsala hit, vilket skedde på 1270-talet.

Sammanfattningsvis kan vi alltså om de här båda orterna konstatera, att Gamla Uppsala redan i förhistorisk tid var en centralort i religiöst och kanske också i rättsligt avseende, att denna ställning behölls genom att biskops-sätet förlades hit under första hälften av 1100-talet men att orten aldrig fick någon tätbebyggelse och ej heller därmed utvecklade sig till någon stad i juridisk mening. Någon urbanisering kom aldrig tillstånd. Strax intill utvecklades troligen från 1100-talet en annan centralort med mynttillverkning. Den blev platsen för marknad och ting för de tre uppländska folktingen och senast vid mitten av 1200-talet kunde den betraktas som tätort. Dess namn var ursprungligen Aros eller Östra Aros. Dess betydelse som centralort bekräftas och höjs när ärkebiskopssätet flyttas hit på 1270-talet från Gamla Uppsala. Aros får ungefär samtidigt namnet Uppsala.

Sydväst om Uppsala ligger Enköping (Ljung 1963). Orten nämns första gången i ett brev som utfärdats av ärkebiskop Stefan, vars ämbetsstid inföll mellan 1164 och 1169. I detta bevittnar bl.a. en prost Walterus i Enköping en skiljedom av ärkebiskopen (DS 2 nr 1785). I kyrkligt avseende har alltså Enköping redan då betraktats som centralort. Så långt är vi på säker mark. Sven Ljung, som skrivit Enköpings äldsta historia, antar, att orten också varit tingsplats för Fjädrundaland, och dessutom marknadsplats (Ljung 1963 s. 15 f.). Det äldsta diplomatariska belägget är dock så sent som 1329 (DS 4 nr 2723 och 2726). Omkring 1200 grundas ett franciskanerkloster i Enköping. Ungefär samtidigt kan de första rättsligt-administrativa kriterierna beläggas. Dess invånare kallas *cives* i ett brev från 1250 eller 1253 (DS 1 nr 376. Jfr Ljung 1963, s. 15). År 1300 kallas orten för *villa forensis* (DS 2 nr 1317). Senast i mitten av 1200-talet har alltså Enköping börjat urbaniseras.

En annan ort av stort intresse stoppades i sin utveckling. Vi har tidigare nämnt om Uppsala och Enköping som huvudorter i sina folkland. Det

tredje uppländska folklandet hade sin samlingsplats i Folklandstingstad i Lunda socken. Som tingsplats är den belagd först 1300, men torde ha fungerat redan tidigare (DS 2 nr 1312). 1310 kallar ärkebiskopen platsen för *villula forensis*, dvs. en liten *villa forensis* (DS 2 nr 1701). Att orten utvecklade sig till en centralort inte bara ur rättslig synpunkt utan också ur handelsynpunkt vittnar flera brev under 1300-talets första hälft, då regenterna förbjuder de hantverkare och handelsmän som slagit sig ner där att fortsätta sin verksamhet. De skulle istället flytta till Sigtuna, Stockholm eller några andra tillåtna städer (*alias civitates, licitas et notabiles*).

Vi kan alltså för denna lilla ort påvisa funktionella kriterier som tyder på att orten har varit en centralort av viss betydelse. Den synes också ha påbörjat en utveckling mot en permanent tätort, när den får dödsstöten 1350, då Magnus Eriksson flyttar tingen och därmed sammanhängande marknader till Sigtuna. Endast ett par sådana om året fick Folklandstingstad behålla.

Därmed har vi nått fram till Stockholm. Stockholm saknar, om vi skall lita på det källmaterial som finns kvar, en förhistoria som en lokal centralort. I Erikskrönikan nämns Birger Jarl som Stockholms grundare i mitten av 1200-talet. De arkeologiska undersökningarna tycks bekräfta denna tidfästning enligt Hans Hansson (Hansson 1960, s. 18). 1270 grundas ett franciskanerkloster (Gallén 1959, sp. 566) och åtta år senare nämns ett hospital (DS 1 nr 634).

Kort efter dessa uppgifter kan ett antal inre rättsligt-administrativa kriterier beläggas:

1281 – Sigill omtalas (DS 1 nr 727).

1288 – Invånarna på Norrmalm erhåller samma privilegier som *ciues infra muros* (DS 2 nr 978).

1296 – Sigill bevarat (Hildebrand 1862-67 nr 755).

1296 – *advocatus* och *communitas ciuium de stokholm* omtalas (DS 2 nr 1179).

1297 – *magister burgensis* omtalas (DS 2 nr 1191)

Slutet av 1200-talet – bjärköa-rätt (Holmbäck & Wessén 1966, s. XCVI) (Sammanställningen hämtad ur Andersson, H. 1971, s. 96).

Exakt vad Birger Jarls grundläggning innebar kan vi knappast avgöra, men det är som synes en mycket snabb utveckling som Stockholm genomgår. På mycket kort tid har den etablerats som landets ledande centralort, något som också de samtida konstaterade. I ett brev från Magnus Ladulås, den svenske kungen, sägs nämligen att Stockholm på några få år blivit folkrikare än de flesta andra städer i riket (*Eadem forensi villa que infra paucos*

annos plerisque aliis ciuitatibus terre nostre populosior effecta est. DS 2 nr 989). Urbaniseringen har för Stockholms del kommit igång senast 1270 och sedan snabbt utvecklat sig.

Det jag nu gjort är att belysa ett antal centralorter i Uppland som under sen förhistorisk tid eller tidig medeltid började urbaniseras, dvs. utvecklade sig till tätorter och i vissa fall städer i juridisk mening. Vi har också skymtat något av deras influensområden som centralorter. Dessa kan ha varierat för en och samma ort beroende på vilka typer av centralitetsbegrepp man väljer. För att ta ett exempel: Uppsala har som kyrklig centralort haft betydligt högre rang än som handelscentralort.

Hur har centralorterna förhållit sig till varandra? Granskar vi dem med utgångspunkt från de olika typer av centralortskriterier vi arbetet med kan man kanske uttrycka detta på ungefär följande sätt. Ur politisk synpunkt kan det bevarade källmaterialet inte ge oss så stor ledning. Birka tycks åtminstone för något område ha varit en politisk centralort, Stockholm blev det definitivt 400 år senare. Kanske också Gamla Uppsala har varit det under förhistorisk tid. Ur rättslig synpunkt kan vi konstatera, att Gamla Uppsala troligen haft en roll som samlingsplats för alla svears ting, sedermera övertaget i form av distingen av Östra Aros eller Uppsala. Denna ort har tillika varit Tiundalands tingsplats. De båda andra folklanden, Fjädrundaland och Attundaland, har haft sina ting i Enköping resp. Folklandstingstad.

Ur kyrklig synpunkt har Sigtuna ursprungligen varit den överordnade centralorten i motsats till Gamla Uppsala, som varit motsvarande för den hedniska kulten. När denna makt är bruten flyttas biskopssätet till Uppsala och Sigtunas rang som kyrklig centralort sjunker väsentligt, även om den lokalt inte är utspelad. Dess ställning »blir därmed ungefär densamma som Enköpings, som var prostsäte.

Centralortsrang med avseende på handel och hantverk är mycket svår att mäta. Vi kan konstatera att alla orterna lokalt eller för större områden haft en sådan ställning. Helgö och Birka har haft en relativt hög rang medan Sigtuna, Enköping och Uppsala haft mera lokal betydelse. Troligen har Folklandstingstad haft den lägsta rangen. Mot slutet av vår period dyker Stockholm upp och överträffar samtliga.

Ingrepp utifrån påverkar utvecklingen av centralorter. Vi kan i det lilla material som presenterats ovan se hur beslutet att flytta biskopssätet från Sigtuna till Uppsala, troligen för att befästa den nya religionens ställning, försvagar Sigtunas ställning. Framväxten av Stockholm, som uppenbarligen kraftigt understöddes av centralmakten, betydde en omvälvning i centralortsförhållanden på den ekonomiska sidan i området. Försöken att

hindra en utveckling i Folklandstingstad till förmån för Sigtuna men även för Stockholm ger också belägg på hur ingripande utifrån förändrar centralortsbalansen.

I den här framställningen har inte centralorter på lägre nivå tagits med. I många fall är de svåråtkomliga genom det tunna källmaterialet, men en systematisk undersökning skulle kanske löna sig. En sådan vore av betydelse för att förstå vad som ligger bakom orternas rumsliga fördelning.

Jag har i detta föredrag förutom de funktionella kriterierna eller centralortskriterierna behandlat topografiska och rättsligt-administrativa kriterier eller urbaniseringskriterier. Urbanisering har vi definierat som bebyggelseförtätning och framväxt av differentierade verksamheter. Hur skall vi då sammanfatta de uppländska orterna i detta avseende?

Jag har velat hävda, att alla de orter vi har rört oss med här har varit urbaniserade eller i varje fall på väg att bli urbaniserade. I motsats till andra historiker vill jag föra Helgö hit, även om dess tätortsmorfologi möjligen skiljer sig från senare tätorter. På detta sätt skulle vi få följande tidpunkter när vi kan betrakta de olika centralorterna som urbaniserade:

400–500-tal Helgö
800–900-tal Birka
1000-tal Sigtuna
1100-tal Uppsala
1200-tal första hälften Enköping
1200-tal mitten Stockholm
Före 1300 Folklandstingstad

Hur denna urbanisering börjat, om den är naturligt framväxt ur centralortsbildande faktorer eller om det krävts något beslut utifrån är svårt att säga. Vi kan emellertid se något av ytterligheterna vid en jämförelse mellan Stockholm och Folklandstingstad. Stockholms plötsliga uppdykande gör det sannolikt att den är en regelrätt grundläggning av centralmakten. Folklandstingstad har växt fram ur den icke permanenta verksamhet som troligen av ålder funnits där: ting och marknad. Hantverkare och handelsmän har funnit platsen läglig för en fast bosättning och därmed bildat kärnan i den *villula forensis* som uppsalabiskopen kallar Folklandstingstad för.

På detta sätt skulle man kunna gå igenom område för område och studera den bild som förekomsten av de olika kriterietyperna ger, men det finns inte plats här för en sådan genomgång. Men innan jag slutar skulle jag vilja göra en allmän sammanfattning.

Målet är att så småningom nå fram till någon form av beskrivningssys-

tem för orter och deras förhållande till varandra, i främsta rummet inriktat på sådana som kan kallas centralorter, av vilka en del urbaniseras och får en rättslig ställning som stad. De kriterier man då kan använda sig av är dels sådana kriterier som belyser arten och graden av centralitet, dvs. vad som här kallats funktionella kriterier, dels sådana som belyser graden av urbanisering, dvs. topografiska och inre rättsligt-administrativa kriterier. I begreppet centralort kan en mängd orter innefattas, men av dessa blir endast ett mindre antal urbaniserade genom att en permanent tätbebyggelse uppstår och ännu färre får en juridisk sanktion som städer.

Centralortskriterierna har efter Mitterauers schema delats upp i fyra grupper: politiska, rättsliga, kyrkliga och ekonomiska (solche des Marktwesens). Eftersom vi i våra exempel i stort sett begränsat oss till sådana orter där urbanisering kan påvisas har inte hela spektrat av centralorter kunnat belysas. Men vi har kunnat konstatera att de orter där urbanisering kan spåras har haft en kombination av centralortskriterier, fr.a. rättsliga, kyrkliga och »solche des Marktwesens«. Dessa senare kan alltid påvisas i en urbanisering.

De olika centralorterna kan stå i olika förhållande till varandra. De kan befinna sig i en konkurrenssituation med varandra. De kan hämma varandra. Genom ingripande utifrån kan balansen förändras. En centralort kan förhindras att utvecklas till en permanent tätort.

Omlandsproblemet är väsentligt. Det kan vara olika stort inom olika typer av centralortskriterier. Vad betyder omlandet för uppkomsten och tillväxten av en centralort och fr.a. vad betyder den för urbaniseringen av en ort?

Den stadshistoriskt kunnige kanske finner den renodling som skett här till centralortsproblemet, med dess starka betonande av de lokala sammanhangen, inte vara rättvisande. Jag har bortsett från andra viktiga problem. Men jag anser, att vi mer än hittills och framför allt mer systematiskt måste dra in och beskriva de lokala förhållandena som grund för centralortsbildningen och urbaniseringen. Därmed torde vi också få bättre möjligheter att komma åt den växelverkan mellan vad vi skulle kunna kalla externa och interna faktorer i ett områdes centralorts- och urbaniseringsutveckling.

Men jag medger att svårigheterna är stora. Källmaterialsituationen är sådan att det krävs ett mångsidigt samarbete mellan arkeologer, geografer, ortnamnsforskare och historiker. Vi måste i det arkeologiska arbetet inte enbart satsa på stadsundersökningar utan också by- och gårdsundersökningar i mycket större utsträckning än vad som görs nu. Kanske vi då skulle få ett starkare grepp om centralorts- och omlandsproblematiken under äldre medeltid i Norden än vad vi nu har.

STÄDER I ÖST OCH VÄST – REGIONAL STADSUTVECKLING

Denna uppsats kom till under arbetet med projektet Medeltidsstaden. Den publicerades först i Bebyggelsehistorisk tidskrift 3, 1982, s. 55–67 och senare 1984 i projektets rapportserie som nr 34.

PROBLEMET

Det svenska stadsväsendet växer fram under en period då fortfarande starka regionala särdrag gör sig gällande. Landskapspartikularismen är fortfarande levande. Rikets administration är inte utbyggd. Fortfarande lever sida vid sida olika traditioner kvar. Samtidigt gör sig olika strävanden gällande för att få kontroll över hela riket. Tyngdpunkten i rikets politiska styrelse förskjuts från Östergötland-Västergötland till Mälardalen. I grova kronologiska termer sker detta under 1200-talet. Kontrollen över Mälardalen, manifesterad bl.a. genom Stockholm, blir väsentlig. Under detta århundrade sker framför allt i Öst- och Mellansverige stora organisatoriska förändringar i samma riktning: begynnelsen till fögderiindelning, skatteomläggning, tillkomsten av frälse etc. Dessa försök till fasthet upplöses i någon mån under kommande århundraden med början under Magnus Erikssons senare regeringsår. De lokala makthavarnas inflytande blir större. Först under sturarnas tid görs åter kraftfulla försök att skaffa sig kontrollen över riket. Detta är en grovt tecknad bild, men den speglar i stort den organisatoriska utvecklingen av riket under medeltiden.

När det medeltida stadsväsendet diskuteras ser man emellertid gärna detta som något enhetligt. Begreppet den medeltida staden är bedräglig. Även om utvecklingen av städerna kan föras tillbaka på bestämda generella orsaker, döljer sig bakom begreppet ofta mycket skiljaktiga företeelser med olikartad utveckling. Att olika faktorer härvidlag kan spela in är fullt klart, men väsentliga förutsättningar kan vara regionens struktur, nivå på organisation och regionens näringsgeografiska förhållanden. Det kan också vara

den centrala maktens möjligheter att göra sig gällande. Det kan bero på i vilken grad impulser utifrån når in i området.

I den moderna tyska stadsforskningen har begreppet *Städtelandschaft* fått en central roll (Ammann 1954, Schlesinger 1957, Haase 1960). Visserligen är det svårt att få en helt klar definition i den tyska litteraturen, men man skulle kunna definiera ett *Städtelandschaft* som ett område i vilket städerna har ungefär samma utveckling och kan beskrivas med ungefär samma variabler. Området kan vara identiskt med ett historiskt administrativt område, men detta är inget krav. Området kan växla under olika tider (Andersson, H. 1971, s. 123 f. med anförd litteratur). I ett tidigare arbete har antyttts möjligheten att utnyttja olika användning av stadsterminologin för detta syfte (Andersson, H. 1971, s. 128 f.). I den sammanfattande forskningsrapporten till historikermötet i Trondheim 1977 finns också en svag antydning att regionala skillnader kan existera, knappast mera (Andersson, H. 1977, s. 104).

Det kan emellertid vara motiverat att undersöka huruvida stadsutvecklingen är regionalt bunden. Finns det någon skillnad mellan olika områden? Kan man se en likformighet i utvecklingen inom avgränsade områden? Om man kan urskilja sådana likheter inom regioner respektive olikheter mellan regioner, hur skall detta då förklaras? Skall detta kopplas till skillnader i den näringsgeografiska bakgrunden, omlandens olikartade strukturer, olika grad av central styrning eller impulser utifrån?

Utgångspunkten för diskussionen blir de två områden som hittills (1982) behandlats i projektet Medeltidsstaden, nämligen Mellansverige och Väst-sverige. Området innefattar ungefär hälften av de medeltida städer, som fanns inom Sveriges nuvarande gränser. Det saknas alltså viktiga områden. Denna uppsats skall således ses som ett försök att presentera ett problem och ge underlag för hypoteser, vilka måste prövas i vidare sammanhang.

Första problemet är att bestämma delområdenas avgränsningar. Följande grupperingar kommer att användas. Mälardalen omfattar i princip de städer som utnyttjar vattenområdet från Hjälmaran i väster till Mälaren i öster, dvs. Örebro, Arboga, Köping, Västerås, Enköping, Uppsala, Sigtuna, Torshälla, Strängnäs, Södertälje och Stockholm. Anknuten till detta område kommunikationsmässigt och näringsgeografiskt är också Hedemora. En annan grupp utgör Nyköping, Trosa och Söderköping. Samtliga dessa städer ingår i det som med en gemensam beteckning kan kallas det mellansvenska stadsväsendet.

Den andra huvudgruppen är de städer som ligger i nuvarande Västsverige. Denna är dock mera heterogen än den mellansvenska. I den ingår de

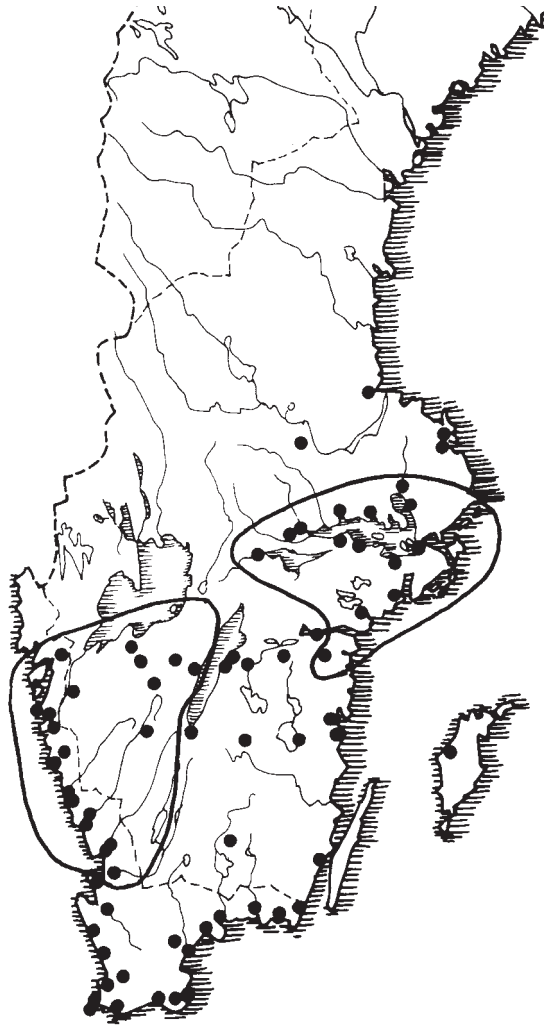

FIG 1:
*Medeltida städer
 inom Sveriges nu-
 varande område.
 De två områden
 som behandlas här
 ringats in.*

västgötska inlandsstäderna Skara, Falköping, Skövde, Lidköping, Hjo och Bogesund. Dessutom hörde till Västergötland Gamla Lödöse vid Göta älv och Nya Lödöse vid västerhavet i den svenska korridoren. Vidare ingår från det norska Bohuslän Kungahälla, Marstrand och Uddevalla, samtliga kuststäder, och från det danska Halland Laholm, Gamla och Nya Falkenberg, Övraby och Halmstad, Gamla och Nya Varberg, Kungsbacka och Gåsekil, också dessa samtliga kuststäder. Bortser vi från politiska gränser rör det

sig alltså här dels om en grupp städer med direktkontakt med havet, dels om en grupp som helt eller delvis är hänvisad till landkommunikationer. Politiskt tillhör området under medeltiden tre riken, men det är värt att notera att alla tre landskapen ligger i respektive länders periferi, i varje fall från den tidpunkt när det är möjligt att tala om rikscentrala områden. Tidvis har emellertid landskapen eller delar av dessa samlats i andra politiska kombinationer. Detta var framför allt fallet under senare delen av 1200-talet och början av 1300-talet, då bl.a. Nordhalland, södra Bohuslän och Västergötland fördes samman. Sydhalland har delvis haft en annan politisk utveckling.

I det följande skall såsom utgångspunkt för diskussionen stadsutvecklingens *kronologi* jämföras mellan de båda områdena. Detta är en grundläggande fråga. Vidare skall *stabiliteten* i stadsväsendet diskuteras, dvs. i vad mån stadsstrukturen är relativt fast etablerad eller är instabil med nedläggningar, flyttningar etc. Detta kan säga något om ekonomin bakom stadsbildningarna men också om det finns någon styrande faktor bakom tillkomsten. Städernas styrka och stabilitet kan också visas av i vilken utsträckning de hade institutioner och administrativa funktioner, profana och kyrkliga. Betydligt mera svårgripbart är städernas *storlek*. Ett försök skall göras att diskutera städernas ytstorlekar. Slutligen skall en hypotetisk tolkning av det sammansatta materialet göras, satt i relation till de frågor som antytts i inledningen.

KRONOLOGI

För att bestämma kronologin i urbaniseringsförloppet måste definitionsfrågorna vara klarlagda. Dessa har senast diskuterats i rapporten till det ovan nämnda trondheimsmötet (Andersson, H. 1977, Medeltidsstaden 7). De olika kriterierna har delats upp i topografiska, funktionella och rättsligt-administrativa kriterier, som beskriver olika aspekter av ett kombinerat stadsbegrepp. Med dessa begrepps hjälp kan alltså en Orts karaktär mer eller mindre mångsidigt beskrivas. Det är denna modell som ligger bakom redovisningen i projektets rapporter av tidiga data. Knut Helle har ytterligare velat reducera huvudgrupperna av kriterier till funktionella och strukturella (Helle 1977, 1980). I sak innebär detta knappast någon skillnad. Genom detta arbetssätt kan man lätt se när olika kriterier kan fastslås första gången. Som framhållits åtskilliga gånger finns det problem förbundna med detta sätt att arbeta. Källmaterialets bristfälligheter är ett. Det gäller både det skriftliga och det arkeologiska. Tolkningen av materialet innebär vanskligheter. Men något alternativ finns knappast.

Mellansverige

Medeltidsstadens rapport nr 19, Stadsarkeologi i Mellansverige, diskuterar dateringsproblemet kring de mellansvenska städernas kronologi. Den följande diskussionen bygger på de dateringar som redovisas där (s. 39 ff.). I förenklad form har dessa överförs till tabell 1. Krysset markerar den tidpunkt då det finns klara belägg för en urbanisering för respektive städer inom Mälaramrådet och de kuststäder i Östsvetige som hittills behandlats.

FIG 2:
Mellansverige
under medeltiden.
Gränserna efter
Atlas över Sverige
s. 133-134.

Stad	1000	1100	1200	1300	1400	1500
Sigtuna	x					
Uppsala			x --- ?			
Söderköping		? --- x				
Nyköping			? --- x			
Enköping			x			
Västerås			x			
Strängnäs			x			
Stockholm			x			
Arboga			x			
Örebro			x			
Köping				x		
Tälje				x		
Trosa				x		
Hedemora					x	

TABELL I:
Urbaniseringstid-
punkter, Mellan-
sverige.

Några kommentarer bör göras. Sigtuna kan tolkas på flera sätt. Där dyker urbaniseringskriterier upp mycket tidigt, redan i början av 1000-talet. Å andra sidan finns det indicier på att vissa förändringar sker under 1200-talet. Söderköping har flera sammanfallande belägg, som gör att första fjärdedelen av 1200-talet förefaller vara relevant när urbaniseringsprocessen diskuteras. Då sker bl.a. en omläggning av bebyggelsen. Men detta skede har föregåtts av ett tidigare där i varje fall fyndmaterialet ger intryck av en etablerad bebyggelse senast under andra hälften av 1100-talet. En liknande diskussion torde kunna föras för Nyköping. Beträffande Uppsala är de arkeologiska beläggen för ett så tidigt skede mycket svaga (jfr Broberg & Hasselmo 1981 a).

Ser vi nu till den samlade bilden av själva Mälardalen och således inte räknar med de utanför liggande Nyköping, Trosa, Söderköping och Hedemora erhålls en mycket klar bild. Senast omkring 1300 (sist Torshälla 1317) är stadsstrukturen i området fastlagd. Fram till 1900-talet har skett mycket små förändringar. Tälje är senmedeltida och tillkommer i slutet av 1300-talet och Eskilstuna får räknas till 1600-talet, även om här kanske sedan medeltiden funnits en tätbebyggelse. Inga nedläggningar eller förflyttningar har skett i området. En spontant uppvuxen tätort Folklandstingsstad har stoppats (Andersson, H. 1977, Medeltidsstaden 7, Calissendorf 1966). I den nordliga marginalen tillkommer Hedemora först under 1400-talet. Vad gäller kuststäderna sammanfaller mönstret med Mälardalen genom att Söderköping och Nyköping också ligger före 1300. Undantaget här är Trosa, som dock tillkommer före 1400.

Västsvrige

För de västsvenska städerna är materialet i många avseenden mindre, men dock inte så litet att det inte går att få en någorlunda god bild av utvecklingen. Kronologin i urbaniseringsförloppet har sammanfattats på samma sätt som för de mellansvenska i tabell 2.

Den bild vi får av urbaniseringen i väster blir helt annorlunda än i Mälardalen. Det spelar knappast här någon roll om materialet betraktas i sin helhet eller om det delas upp på olika riksdelar. Det är spritt över en lång period som täcker hela medeltiden. Även om vi räknar med stadsförflyttningar blir bilden inte stort annorlunda. Särskilt påtaglig är koncentrationen till 1400-talet, framför allt på västgötskt och nordhalländskt område. Bilden i stort visar alltså här en urbanisering som är spridd över en lång tid med en betydligt senare tyngdpunkt än i Mellansverige.

En annan uppdelning, i kust- och inlandsstäder, kan också prövas. Vi fin-

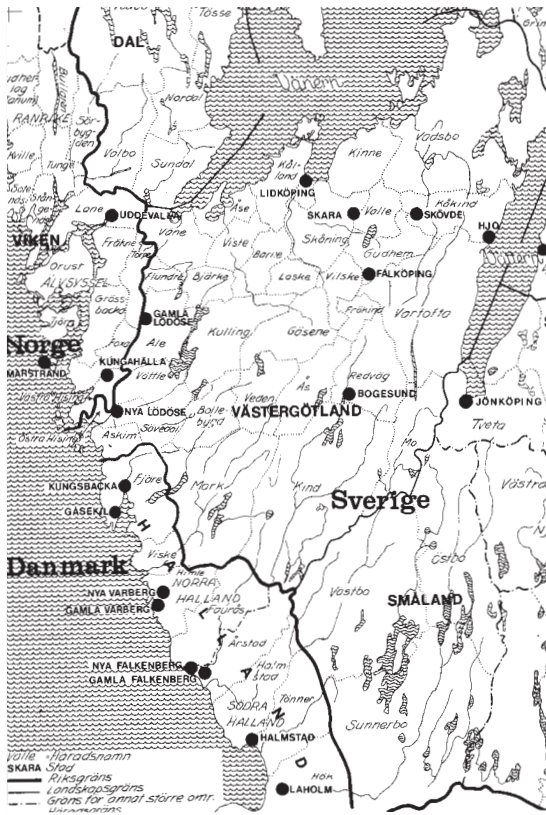

FIG 3:
 Västsvrige under
 medeltiden.
 Gränserna efter
 Atlas över Sverige
 s. 133-134.

Stad	1000	1100	1200	1300	1400	1500
Bohuslän						
Kungälv		x				
Marstrand				-- x		
Uddevalla						x
Halland						
Övraby			x			
Laholm			x			
Halmstad					x	
Gamla Varberg					- x - -	
Gamla Falkenberg					x - - ?	
Ny-Varberg					x	
Nya Falkenberg					x	
Kungsbacka					x	
Gäsekil						x
Västergötland						
Gamla Lödöse		? - - x				
Skara		? - x - ?				
Falköping					x	
Hjo					x	
Skövde					x	
Lidköping						x
Nya Lödöse						x
Bogesund						x

TABELL 2:
 Urbaniseringstid-
 punkter, nuvarande
 Västsvrige.

ner då att två städer med direkt kontakt med havet kan föras ända tillbaka till tidigt 1100-tal (Kungahälla, Gamla Lödöse). Ytterligare tre (Laholm, Halmstad/Övraby, Marstrand) hör till 1200-talet. Av inlandsstäderna är det endast Skara som går så långt tillbaka (senast 1100-tal). Övriga är senmedeltida. Det går alltså att konstatera att under ett mycket tidigt skede finns det inte någon större skillnad mellan Mellansverige och Västkusten. Den stora skillnaden inträder från 1200-talet med en snabb urbanisering i Mellansverige men en betydligt mer långsamt gående utveckling i Västsverige. Inom Västsverige är inte utvecklingen heller helt entydig. Möjligen skiljer Sydhalland ut sig genom att där finns flera städer etablerade från ca 1300 eller strax före (Laholm och Övraby). Även detta är dock sent om man ser till stadsutvecklingen i de centrala danska områdena.

STABILA OCH INSTABILA STADSSTRUKTURER

Med stabilitet avses i detta sammanhang att stadens lokalisering ligger fast och att staden behåller sina funktioner. Instabilitet är då dettas motsats, dvs. att staden flyttas med sina invånare, t.o.m. med sina hus, och sina funktioner. Men det kan också innebära en partiell flyttning genom att vissa väsentliga funktioner flyttas över till en ny stad och att en del av borgerskapet gör detsamma. Ett tydligt exempel är Nya Lödöse, som övertog väsentliga funktioner, framför allt ekonomiska, från Gamla Lödöse, medan den gamla staden levde kvar som lokalt centrum.

Medan det i Västsverige finns flera exempel på instabilitet (Varberg, Falkenberg, Halmstad, Kungsbacka, Lödöse, se utförligare nedan) finns i Mälardalen inte något klart exempel på en sådan instabilitet. Samtliga medeltida städer överlever in i modern tid. Hur vi i detta sammanhang skall uppfatta det tidigare nämnda Folklandstingsstad kan diskuteras. Här fanns klara urbaniseringstendenser, som kungamakten försökte undertrycka till förmån för angränsande städer (Andersson, H. 1977, Calissendorf 1966). Det är möjligt att också Eskilstuna skulle kunna diskuteras. Allt hänger på tolkningen av Tuna och om en tidig tätbebyggelse existerat vid Johanniterklostret (Medeltidsstaden 16).

INSTITUTIONER

Ett mått på stadsutvecklingen kan vara i vilken utsträckning städerna hade institutioner av olika slag, kyrkliga och profana. Fyra olika har tagits ut för jämförelse: kyrkor, kloster, hospital och borgar. I tabell 3 och 4 har förekomsten av dessa institutioner redovisats på enklaste sätt. För mera detaljerade upplysningar hänvisas t.ex. till Medeltidsstadens stadsrapporter.

Första etappen sammanfattades i rapport nr 19. Städerna har grupperats i den tidsordning som lades fast i tabell 1 och 2.

Mellansverige

Mellansverige uppvisar när det gäller kyrkorna en klar bild. Så gott som samtliga städer före 1300 har två eller flera kyrkor. Undantag är Stockholm, Örebro och märkligt nog Strängnäs. Dessa hör dock samtliga till 1200-talets senare del. Arboga som också tillhör denna senare period har flera kyrkor. Samtliga dessa städer har kloster, även om karmeliterklostret i Örebro är sent (1400-tal). De yngre städerna har en kyrka. I några fall kan man diskutera om staden över huvud taget haft egen kyrka (Köping, Hedemora). Hospitalen är välrepresenterade i städerna före 1300. Borgarna ger en inte fullt så tydlig bild. Vad man kan säga är att i det äldre skiktet finns tre borgar av betydelse: Stockholm, Nyköping och Örebro. Västerås får visserligen en borg men den är väsentligt senare. I ett senare skede får också Köping en borganläggning, som kommer att fungera som centrum i ett fögderi.

Stad	Domkyrka	Kyrkor			Kloster		Borg	Hospital
		0	1	2	3	1		
Sigtuna				x	x			x ¹⁾
Uppsala	x			x	x		(x)	
Söderköping				x	x			x
Nyköping			x		x		x	
Enköping			x		x			x ¹⁾
Västerås	x			x	x		(x)	x
Strängnäs	x	x			x			x
Stockholm		x				x	x	x ¹⁾
Arboga			x-?		x			x
Örebro		x			x		x	
Torshälla		x						
Köping		x?					(x)	
Tälje			x					
Trosa			?-x					
Hedemora			3--x					

1) Sigtuna, Stockholm och Enköpings hospital sammanslogs före mitten av 1280-talet och förlades till Enköping. Stockholm fick åter hospital senast 1418. (H Schück 1940, s 191, Medeltidsstaden 12, 17. KHL VI sp 684 f).

TABELL 3:
Institutioner i de medeltida städerna, Mellansverige.

Västsverige

Går vi sedan över till Västsverige kan konstateras att städer med flera kyrkor är få. I de fall sådana finns rör det sig om de äldsta (Lödöse, Skara, Kungahälla). Fördelning av kloster är också i stort densamma. Dock finns här två städer där såväl franciskaner som dominikaner är representerade. I Skara finns båda redan under 1200-talet, medan Halmstad får sitt andra

kloster (franciskaner) först under 1400-talet. I motsats till Mellansverige finns också två senmedeltida städer med kloster, nämligen Ny-Varberg och Nya Lödöse. Borgarna är knutna till de äldsta städerna på svenskt och norskt område. I Halland är bilden inte helt entydig.

Den bild man får ger flera tolkningsmöjligheter. Men i båda områdena kan förhållandena kopplas till kronologin. Det är de äldsta städerna, i första hand de som tillkommit före 1300, som har den mest utvecklade institutionella apparaten.

Den skillnad som finns mellan områdena kan föras tillbaka till den kronologiska struktur, som finns i respektive områden.

Stad	Domkyrka	Kyrkor ¹⁾			Kloster		Borg	Hospital
		0	1	2	3	1		
<i>Bohuslän</i>								
Kungahäll				x	x		x	
Marstrand		x-?x						
Uddevalle		x						
<i>Halland</i>								
Övraby			x					
Laholm		x					x	
Halmstad		x			x			
Gamla Varberg		x						
Gamla Falkenberg		x			x			
Ny-Varberg		x			x			
Nya Falkenberg		x						
Kungsbacka		x					x	
Gäsekil		?						
<i>Västergötland</i>								
Gamla Lödöse				x	x		x	x
Skara	x			x	x		x	x
Falköping			x					
Hjo			x					
Skövde			x					
Lidköping			x					
Nya Lödöse			x		x			
Bogesund								

1) Domkyrka inräknad

TABELL 4:
Institutioner i de medeltida städerna, nuvarande Västsverige.

STORLEK

Ett mått på städernas betydelse skulle kunna vara deras storlek. Det finns många försök att göra befolkningsberäkningar men alla måste förbli mer eller mindre sannolika gissningar. Som framhållits i andra sammanhang skulle den enklaste metoden vara att göra ytjämförelser (bl.a. Andersson, H. 1977, s. 126, Helmfrid 1979, s. 28). Men också här är stor försiktighet av nöden. Tätheten i bebyggelsen spelar en stor roll. En koppling mellan ytans storlek och bebyggelsetäthet skulle i varje fall kunna ge ett närmevärde. Det är för närvarande knappast möjligt att säga så mycket om den

medeltida täthet utom i några undantagsfall, men det är tänkbart att man genom att närmare analysera orter som Söderköping, Stockholm (Gamla Stan) och Lund skulle kunna nå en bit på väg. Tills vidare återstår en möjlighet, nämligen att endast ta hänsyn till den bebyggda ytan. Men också här blir det svårigheter. Få städer kan klart avgränsas när det gäller det under medeltid bebyggda området, än mindre kan områdets storlek preciseras vid olika tidpunkter. Avsaknaden av vallar, murar och/eller gravar/diken gör det till ett vanskligt företag att bestämma ytans omfattning. I stadsområdet ingår också regelmässigt obebyggda områden. Hur stora dessa har varit kan ytterst sällan avgöras. En utgångspunkt kan emellertid vara den äldsta stadskartan. Vad den ger är en ackumulerad bild, som innefattar även förändringar under 1500- och 1600-talen. Ibland kan dessa vara tämligen stora. En del av dessa är åtkomliga genom analys av det arkeologiska materialet. Inom undersökningsområdet är det i varje fall i flera fall möjligt att konfrontera det arkeologiska materialet med kartmaterial och därmed bedöma dess relevans (Söderköping, Nyköping, Sigtuna, Uppsala, Skara, Halmstad). I ett par fall måste man helt lita till arkeologiskt material (Lödöse, Kungahälla och Ny-Varberg). Man bör dessutom till tolkningsproblemen också lägga de mätfel som finns i det äldre kartmaterialet.

Det är alltså många risker förbundna med att göra jämförelser av detta slag. Men här skall i alla fall göras ett försök, dels därför att det har intresse för den allmänna frågeställningen, dels för att rikta uppmärksamheten på ett problem, till vilket hänsyn måste tas vid kommande undersökningar.

I tabell 5 och 6 har redovisats dels en yta, som den äldsta kartan anger, dels, om det går, det arkeologiska materialets utsago om det senmedeltida bebyggelseområdets utbredning. Ytan har mätts i grova drag med ett rutnät, där varje ruta motsvarar 1 ha. Detta sätt att mäta liksom de ovan angivna avgränsningsproblemen innebär att de siffror som redovisas i tabellen inte får utnyttjas som exakta ytmått. För diskussionen här är det emellertid det väsentliga att de anger en relativt korrekt storleksordning.

Mellansverige

I tabell 5 redovisas de mellansvenska städerna. Några kommentarer skall göras. Uppsala har en påtagligt omfattande yta i denna beräkning. I denna siffra ingår hela domkyrkoområdet. Dessutom innefattar den troligen också 1500- och 1600-talsutvidgningar. Framför allt är bebyggelsen på sydvästra stranden oklar. Nyköpings höga siffror enligt äldsta kartan kan möjligen bero på mätfel i originalmaterial. Beträffande det arkeologiska materialet från Västerås tyder uppgifterna i rapporten på att det bebyggda området

varit mindre. Om man accepterar rapportens uppgifter om gränsdike kan dock inte ytan bli mycket mindre än den som beräknats enligt den äldsta kartan. För Strängnäs gäller att den bebyggda ytan måste ha varit mindre än vad siffran anger. På 1600-talskartan finns områden angivna som synes vara kålgårdar eller dylikt. I Örebro har senare grävningar givit en avgränsning av den medeltida staden mot söder i kv. Bromsgården, varför en maximisiffra är möjlig att ge. Förhållandena norr om Svartån är emellertid mycket oklara. För Köpings, Täljes och Hedemoras del finns ingen som helst möjlighet att på grundval av befintligt arkeologiskt material bestämma några gränser. Detsamma gäller Arboga. Stockholms yta är mycket svår att beräkna om man skall inkludera även bebyggelsen på malmarna, vilket naturligtvis är det korrekta. De siffror som anges för malmarna i tabellen är beräknade på en ungefärlig bedömning av utsträckningen på 1620-talet enligt det äldsta kartmaterialet. Hela denna yta har dessutom inte varit bebyggd. Siffrorna anger sålunda en maximisiffra för tidigt 1620-tal. Hur stor del av denna som varit bebyggd under medeltiden är okänt.

Sammanfattningsvis kan vi alltså för de mellansvenska städerna konstatera att det finns möjlighet att beräkna 1600-talsbebyggelsens omfattning, I vissa fall kan i varje fall få fram den senmedeltida bebyggelsen. I några enstaka fall kan vi också bestämma 1200-talsbebyggelsens utbredning.

Stad	Datering äldsta karta	Yta enl karta, ha	Yta enl arkeol matrl 'ha	Anm
Sigtuna	1636	24	12 ¹⁾	1) Svarta jorden
Uppsala	1643	58	59 ²⁾	2) Arkeol yta även tillskott 15-1600-talen
Söderköping	1701-02	33	29 ³⁾	3) Minskning p g a Göta Kanal
Nyköping	1665	50	38	
Enköping	1800	24		
Västerås	1688	47		
Strängnäs	1600-t. förra hälft	33 ⁴⁾		4) Därav kålgårdar minst 4 ha
Stockholm Gamla Stan	1620-tal	32 ⁵⁾		5) Inkl Riddarholmen
Malmarna		150 ⁶⁾	-	6) Stor osäkerhet. Se texten
Arboga	1660-tal	34		
Örebro	1652	37 ⁷⁾	24 ⁸⁾	7) Exkl slottsområdet 8) Trol högsta tänkbara medeltida yta
Torshälla Köping	1732	16 ⁹⁾		9) Exkl stadsdelen söder om ån
Tälje	1648	15		
Trosa	-	-		
Hedemora	1642	18 ¹⁰⁾		10) Mycket svårt avgöra bebyggelsens utsträckning. Maximisiffra

TABELL 5:
*De medeltida
städernas yta,
Mellansverige.*

En grov gruppering ger vid handen att Köping, Tälje och Hedemora bildar en grupp som klart skiljer ut sig från övriga genom sin ringa storlek. Det finns anledning att tro att de verkliga medeltida siffrorna för i varje fall Köping och Hedemora skulle vara väsentligt lägre.

Till de små städerna hör också *Sigtuna*, områdets äldsta stad. Avgränsningen är svår att göra men om kyrkorna räknas in återfinns Sigtuna i ett skikt i mitten där bl.a. Enköping och Örebro ingår.

Den största delen av de mellansvenska städerna ligger dock klart över dessa värden med Stockholm, om man räknar med malmarna, och Uppsala som de största. Enbart Gamla Stan i Stockholm är emellertid inte anmärkningsvärt stort.

Västsverige

För Västsveriges städer framgår ytstorlekarna av tabell 6.

För flera dessa städer är det arkeologiska materialet sådant att en relativt god precisering kan ske. Det gäller orter som Gamla Lödöse, Skara, Kungahälla, Halmstad, Ny-Varberg och Nya Lödöse. För övriga gäller att det äldsta kartmaterialet måste utnyttjas. I ett fall är osäkerheten total. Det gäller Gäsekil där endast läget i stort kan bestämmas. I de siffror som redovisas skiljer sig Gamla Lödöse och Skara något från de övriga städerna, vilka är små.

Stad	Datering äldsta karta	Yta enl karta ha	Yta enl arkeol mtrl ha	Anm
<i>Bohuslän</i>				
Kungahälla	–	–	18	
Marstrand	1699	12	–	
Uddevalle	1690	9	–	
<i>Halland</i>				
Övraby	–	–	–	
Laholm				
Halmstad	1648		18	
Gamla Varberg	–	–	–	
Gamla Falkenberg	–	–	–	
Ny-Varberg	–	–	16	
Nya Falkenberg				
Kungsbacka	1600-tal	11	–	
Gäsekil	–	–	–	
<i>Västergötland</i>				
Gamla Lödöse	–	–	22	
Skara	1654	30 ¹⁾	–	1) Inkl borgen 34 ha
Falköping	1696	12	–	
Hjo	1696	10	–	
Skövde	1687	8	–	
Lidköping	ca 1650	–	16	
Nya Lödöse	–	–	16	
Bogesund	1643	14	–	

TABELL 6:
De medeltida städernas yta, nuvarande Västsverige.

Jämförelse

Om man med utgångspunkt från dessa mycket ungefärliga siffror skulle våga sig på en jämförelse mellan Mellansverige och Västsverige kan man göra bl.a. följande observationer. De senmedeltida städerna skiljer sig inte mycket från varandra i de båda områdena. Genom att Västsverige har flera senmedeltida städer blir det en övervikt av mindre städer i detta område. Det som dock är påtagligt är att även de äldre städerna i detta område är relativt små i förhållande till de mellansvenska. Denna skillnad kan ha utvecklats under senmedeltid eller under 1500- och 1600-talen. Genom att vid en närmare analys av det arkeologiska materialet skilja ut de äldre skikten, skulle detta kunna klarläggas. När övriga regioner genomgått kan ytterligare jämförelse material föras in.

Om man gör en jämförelse internationellt är det dock små städer vi hela tiden rör oss med (möjligen med undantag för Stockholm inkl malmarna). Lund torde ha varit den till ytan största staden i Norden med drygt 100 ha. Utanför Norden kan vi t.ex. jämföra med London, som var ca 135 ha (Biddle-Hudson 1973, s. 9 ff.) eller med de kontinentala bjässarna Köln med drygt 500 ha och Brügge med drygt 300 ha vid slutet av medeltiden (siffrorna är framräknade efter Biddle-Hudson 1973, s. 13). Detta säger något om spännvidden i det medeltida stadsväsendet.

SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Den redovisning som gjorts utifrån de fyra variablerna kronologi, stabilitet, institutioner och ytstorlek kan sammanfattas på två sätt. Vi kan urskilja en klar skillnad mellan Mellansverige och Västsverige. Kronologiskt ligger de mellansvenska städerna i huvudsak före 1300. 1200-talet synes där vara en avgörande period. De västsvenska städerna är spridda över en mycket lång period, där relativt många städer tillkommer under senmedeltid. Det mellansvenska stadsväsendet är stabilt i så måtto att lokaliseringen legat fast från början. Stadsförflyttningarna eller funktionsförflyttningarna är få. Utmed västkusten är bilden en helt annan. Städerna är instabila. Förflyttningarna är vanliga. Ser man till den institutionella utbyggnaden – kyrkor, kloster, hospital och borgar – är de mellansvenska väsentligt bättre försedda än de västsvenska. Ytmässigt är de äldre städerna större vid medeltidens slut i Mellansverige än i Västsverige.

Här har inte gjorts någon skillnad i delområden. Tar man enbart Mälardalen blir bilden ännu mer enhetlig och sammanhållen. Däremot är det svårt att se någon större skillnad mellan de olika riksdelen i Västsverige. Möjligen kan man säga att det instabila draget är särskilt påtagligt i Halland.

En annan sammanfattning skulle kunna ta sin utgångspunkt i kronologin. Det är de högmedeltida städerna som är de stabila, utbyggda med flest institutioner och till ytan de största. De senmedeltida har i regel endast en kyrka, ibland ingen och är de till ytan minsta och i högre grad instabila. Detta sista kan också gälla i huvudsak för de sydhalländska städerna kring 1300.

Det finns en annan sak som är värd att observera i detta sammanhang. Bilden tycks *inte* vara så olikartad för de båda områdena före 1200 som efter. I Västsverige är redan under 1100-talet orter som Kungahälla, Gamla Lödöse och Skara etablerade men bl.a. förekomsten av flera kyrkor tyder på relativt utvecklade samhällen. I Östsverige finns Sigtuna, kanske någon begynnande bebyggelse i Nyköping och Söderköping, de båda senare i slutet av 1100-talet. Det går knappast att räkna med de tidiga biskopssätena, vilkas urbana karaktär vid den här tidpunkten är högst diskutabel. Det går inte att hävda att Mälaronrådet på något sätt skiljer sig från Västsverige. Ännu så länge finns det heller ingenting som tyder på att östkusten skulle göra det.

Detta leder fram till frågan hur den skillnad som onekligen uppträder från 1200-talet skall förklaras eftersom vi kan konstatera att en fast och stabil stadsstruktur etableras senast omkring 1300 i Mellansverige medan i Västsverige finns en instabil struktur, som egentligen inte stabiliseras förrän under 1600-talet.

Detta är en stor forskningsuppgift, men det kan vara viktigt att i alla fall föra en preliminär diskussion som ett underlag för det fortsatta arbetet.

Förklaringen skulle kunna sökas i det omedelbara omlandets utveckling, i central styrning, av administrativa och ekonomiska skäl eller brist på sådan, i utveckling av fjärrhandel, i impulser utifrån eller kanske snarare i en kombination av flera av dessa faktorer. Några synpunkter skall ges.

Mälaronrådet framstår som ett ur kommunikationssynpunkt väl sammanhållet område. Mot Mälaren finns från söder och framför allt från norr goda kommunikationsleder via åsar och dalgångar. Mälarbäckenet blir därigenom ett väl sammanhållet område. Det är ett betydande jordbruksområde med goda kontakter till en rik bergslag. Genom landhöjning har under äldre medeltid mycket ny mark blivit tillgänglig. Kyrkligt hölls området samman genom att hälften av landets stift koncentrerades här (Uppsala, Västerås och Strängnäs). Kungamakten fick stödjepunkter i Stockholm och Örebro och utanför själva Mälaronrådet i Nyköping. Området berördes av en omfattande internationell handel, vilket rimligen var ett resultat av råvaruförutsättningarna. När de stora förändringarna i Östersjöområdets handel inträder från 1200-talets början, finns det förutsättningar i detta

område att ta fasta på. Under 1200-talet stärks den centrala makten, så tillvida att kungamakten på ett annat sätt än tidigare lyckas hävda rikets enhet. Dess utgångspunkt blir Mälardalen. Områdets näringsgeografiska betydelse i kombination med de goda kommunikationsförutsättningarna som lockade och underlättade impulser utifrån kan ha medverkat till den snabba stadstillväxten. De möjligheter som fanns att styra processen från centralt håll genom närheten och också kanske förekomsten av en starkare ekonomisk underbyggnad kan ha medverkat till att slå ut konkurrerande intressen. Städerna får var och en tillräcklig lokal bas för att fungera. Men de hålls också samman genom en etablerad ortshierarki, där de olika städerna får olika funktioner och där Stockholm snabbt får en dominerande ställning, både ekonomiskt och administrativt.

När denna ordning störs, som fallet blir när Folklandstingsstad utvecklas, griper den centrala makten in och lyckas, om än med möda, att undanröja detta hot.

Västsvetig är betydligt mera splittrat. Det var uppdelat på tre länder. Naturgeografiskt kan man dela upp området i två helt skilda områden, kusten och inlandet. I förra fallet berörs framför allt de halländska och bohuslänska städerna. Av de svenska har Gamla och Nya Lödöse mer eller mindre direkt havskontakt. Inlandets städer är framför allt grupperade i det centrala Västergötland med utlöpare vid de stora sjöarna Väner (Lidköping), Vättern (Hjo) och Åsunden (Bogesund). Förutom Skara är samtliga inlandsstäder senmedeltida. Det centrala Västergötland är ett rikt jordbruksområde, som troligen var inriktat på cerealproduktion. En omläggning av produktionen mot boskapsskötsel under senmedeltid har dock diskuterats i flera sammanhang.

Kusten är ur naturgeografisk synpunkt delad i ungefär två områden med gräns ungefär vid Varberg. Det norra området karakteriseras av bergig och kuperad terräng medan det södra är flackt. Samtliga halländska städer (utom Gåsekil) har kontakt med ett omland utmed dalgångar inåt land. Kungälv och Lödöse har en likartad belägenhet, medan Marstrand är helt olikartad genom sitt totala beroende av havet. Placeringen av kuststäderna vid övergången mellan havskommunikationer och kommunikationsleder inåt land är alltså principiellt inte olik städernas placering i Mälardalen. Det är däremot här mycket svårt att se en rangskillnad mellan orterna i området, dvs. att någon har ett klart försteg framför de andra. Möjligen kan man säga att i Västergötland finns en funktionsuppdelning mellan Skara och Lödöse, där den förstnämnda staden är den kyrkligt administrativa centralorten, medan Lödöse är den ekonomiska. Båda städerna har under en period ock-

så profan administrativ roll, som emellertid förloras, när fögderiindelning ändras under 1300-talet (Fritz 1973, s. 76 ff.).

Tidigare har betonats det klart instabila draget hos de halländska städerna. Bland dem finns exempel både på stadsförflyttningar och vad som skulle kunna kallas dubbellokalisering, dvs. två städer i omedelbar närhet av varandra. Medan det i Halmstadsfallet tycks vara fråga om en omlokalisering av staden från Övraby till Brokatorp, även om den kyrkliga gemenskapen länge behölls, har i Falkenberg, Varberg och även i Kungsbacka två städer funnits parallellt. Efter längre eller kortare tid försvinner en av dessa två tvillingstäder. I Varberg fortsätter denna utveckling då Ny-Varberg ersätts av Varberg på Platsarna och sedan av nuvarande Varberg. Det går knappast att förklara dessa fenomen på ett uttömmande sätt. I varbergsfallet kan det vara fråga om en konkurrenssituation mellan kungen och någon lokal storman.

Kanske kan en liknande förklaring gälla för Falkenberg. Förhållandet Kungsbacka – Gåsekil är om möjligt ännu oklarare. Tänkbart är emellertid att de haft helt olika funktioner, där Gåsekil kan ha varit ett sätt att få kontroll över den florerande bondeseglationen, medan Kungsbacka har varit den lokala centralorten för Norra Halland. Den envishet med vilken Kungsbacka lever vidare, tyder på ett klart lokalt underlag, medan Gåsekils korta livslängd snarare tyder på att staden tillkommit genom ett dekret utifrån, som inte haft ett underlag i det lokala omlandet.

Den relativt starka utvecklingen av stadsväsendet i området under senmedeltid är knappast klarlagd. Källäget är inte sådant att det tillåter några längre gående slutsatser. Erik av Pommerns eventuella roll är en intressant möjlighet. Hans intresse för utveckling av städerna är klart dokumenterad. Ett par av hans mest kända stadsgrundningar är Landskrona och Helsingör. För Ny-Varbergs del har antagits vissa likheter i planformer med Landskrona (Medeltidsstaden 31). Tidsperspektivet är ungefär detsamma. Det kan finnas anledning att se på Eriks roll ytterligare.

Slutfasen för den här halländska processen äger rum först under 1500- och 1600-talen. I och med att Varberg under 1600-talet finner sin nuvarande plats är den halländska stadsstrukturen fast. Det intressanta är att motsvarande instabilitet finns på svensk sida i linjen Gamla Lödöse – Nya Lödöse – Älvsborgsstaden – Nya Lödöse – Göteborg och i Brätte – Vänersborg. I det förra fallet är det fråga om både bokstavlig förflyttning och endast förflyttning av vissa funktioner samt i ett fall under en mycket kort tid om tvillingstäder (Karl IX:s Göteborg och Nya Lödöse, början av 1600-talet).

Bakgrunden till denna instabilitet och städernas relativt svaga ställning

kan vara mångskiftande, Ett antal hypoteser är möjliga, sinsemellan inte helt oberoende av varandra. Städerna hade inte tillräckligt ekonomiskt starkt omland. De var för många. Genom att Västsverige i alla tre rikena låg i periferin under hög- och senmedeltid hade respektive centralmakter svårare att påverka utvecklingen. Feodala herrars intressen hade lättare att göra sig gällande. Man skulle också kunna sätta in stadsutvecklingen i en innovationsprocess där utvecklingen startar i bestämda områden, knutna till kungamakten och med dem allierade ekonomiska intressen för att först senare sprida sig till andra områden i någon större utsträckning. Vi har här pekat på ett antal faktorer som på olika sätt tyder på att stadsutvecklingen är olika i de undersökta områdena. Det kan vara väsentligt att försöka sätta in stadsutvecklingen i ett större perspektiv.

Vi har redan konstaterat, att det under perioden före 1200 är svårt att urskilja avgörande skillnader i stadsutvecklingen mellan de båda områdena. I båda områdena finns såväl några orter med mera utvecklade och samman-satta funktioner som andra centralorter med enstaka bestämda funktioner (ekonomiska, administrativa). Den tidiga kyrkliga uppdelningen bygger på en sådan äldre centralortsstruktur. Det lilla vi kan ana av 1100-talets samhälle tyder på en stark uppdelning i landskap. Politiskt förekommer en maktkamp mellan olika ätter, förankrade i olika landskap. Det går inte att säga att det ena eller det andra området deciderat har ett politiskt eller administrativt försteg. Det är detta som bl.a. återspeglar sig i det ganska konturlösa centralortssystemet under denna period. Man kan här bl.a. jämföra med Nils Blomkvists studier av kalmarområdet (Blomkvist 1979). Den stora förändringen kommer under 1200-talet. Det är då som kungamakten stärks och får sin starkaste bas i Mellansverige. Det är under denna tid man kan spåra en rad olika förändringar, som tyder på en relativt stor styrka hos denna centrala makt. Det gäller skiftesreformer och omläggning av skattesystemet. Det gäller införande av en ryttararmé och överhuvudtaget knytningen av en samhällsklass till kungen genom frälset. Detta var ingalunda konfliktlöst. Förhållandet till kyrkan präglas under denna period av ambivalens. Men sett tillsammans med de kontakter som kungamakten och dess representanter haft med bl.a. Lübeck ger detta emellertid en bild av relativt stora möjligheter att genomföra centrala intentioner. I vissa av dessa frågor kan man emellertid ana att de för längre eller kortare tid är bundna till Mellansverige. Skiftesreformen synes vara genomförd på likartat sätt inom Närke, Mälardalskapen och Östergötland, medan bilden i Västergötland är annorlunda. När det gäller skatterna, har Västergötland också ett annorlunda system. Lagarna i Östsverige visar större samhörig-

het sinsemellan än med Västgötalagen. Man kan alltså fråga sig om inte stadsväsendet i själva verket återspeglar samma sak. Det starka centrala inflytandet i Mellansverige kopplat till större ekonomiska resurser och livligare kontakter mot södra Östersjöområdet, där just under denna tid en stark våg av stadsgrundningar av ny modell sprider sig österut, ofta lagda i anslutning till äldre tätorter av annan typ, är ett incitament och en utgångspunkt för den kraftiga urbaniseringen i detta område. Kanske kan ett likartat resonemang föras beträffande Danmark. I Västsverige behålls den äldre strukturen i mycket större utsträckning. Kanske skall vi se alla de lokala hamnplatserna och den omfattande bondeseglationen på Västkusten som en kvarleva av ett sådant äldre system.

Det »moderna« stadsväsendet får till att börja med endast få nedslag i området. Intresset eller kanske snarare möjligheterna har inte funnits från centralt håll till en samlad insats. Fögderiadministrativt lämnar man för övrigt tidigt de äldre västsvenska städerna, som nämnts. Detta ger möjligheten också chans åt enskilda stormän att skapa egna centra. Kanske kan vi räkna familjen Tott hit i Halland, kanske biskopen i Skara. Detta kan tills vidare bli enbart gissningar.

För att det här antagna relativt starka centrala inflytandet skall få effekt krävs naturligtvis ett lokalt ekonomiskt underlag. Men som bilden tecknas ligger också den tanken bakom att detta inte är tillräckligt för att skapa den typ av orter vi kallar för städer. Det krävs ett relativt starkt centralt inflytande och troligen ett relativt starkt innovativt moment. I västra Sverige, har man behållit ett äldre centralortssystem och uppenbarligen föga bekymrat sig om de nya signalerna. De har endast långsamt sipprat in. I varje fall jordbruksekonomiskt är det svårt att se att detta område varit sämre beställt. Detsamma bör gälla kustområdena, där man dessutom kunnat profitera på stundom god fisktillgång.

HELGÖ OCH DEN MEDELTIDA STADEN – NÅGRA REFLEKTIONER

Svensk översättning av uppsatsen Helgö and the medieval town – some reflections som publicerades 1988 i Lundström, A. (ed.) Thirteen Studies on Helgö, Stockholm: Statens Historiska Museum, s. 20–23.

Framför mig på skrivbordet ligger två av de senaste volymerna av Excavations at Helgö (VIII och IX). Än en gång har jag fångats av denna gåtfulla plats med sina märkliga fynd och fjärran kontakter. Och än en gång måste jag försöka att formulera någon slags åsikt om vad denna sällsamma plats i realiteten var. Så snart jag tror att jag fattat vad som gäller, faller den utom räckhåll än en gång. Naturligtvis är detta delvis resultatet av en allmän oförmåga att befria sig från förutfattade meningar och anakronistiska modeller genom vilka vi försöker tvinga in en plats som Helgö i etablerade mönster. Vi talar om handel som om den bedrevs som den gör i dag, och vi talar om produktion som om vi kan introducera nyare begrepp rörande produktion och dess organisation på en plats, som ligger så långt bort i historien. Vårt definitionssystem är grovt och skymmer snarare än upplyser.

Var Helgö ett steg mot tidig urbanisering? Denna fråga tvingar oss att tänka inom vårt definitionssystem. *Stad* är ett mycket diffust begrepp; det kan bli så brett att det blir nästan meningslöst och omöjligt att använda. Det finns många kryphål i definitionen. Detta kan sägas vara helt banalt. Ordet stad kan betraktas som ett värdeomdöme: staden är en av civilisationens höjdpunkter och på detta sätt kan förekomsten av städer också användas som en antydning om samhällets civilisatoriska nivå. Därför önskar vi, att våra städer skall vara så gamla som möjligt. Det finns en annan fara när vi i termen stad vill se någon form av utvecklingsteori. Detta visar sig tydligt i forskningen om medeltida städer; stadsutveckling ses ofta som en historia av växt, kulmination och förfall. Kulminationen utgörs av den högmedeltida staden som täcker alla stadskriterierna: funktionella, topografiska och,

särskilt, de juridiska. Perioden innan ses som en föregångare – preurban, protourban eller vilken term man väljer att använda. Perioden efter den högmedeltida staden ses som en period av upplösning; det juridiska systemet blir mindre stabilt, gränserna mellan stad och land mindre distinkta och oberoendet hos städerna minskar. Dessa idéer förutsätter alltså en antagen kontinuitet i utvecklingen. Få personer som ägnar sig åt dessa frågor kan helt göra sig fri från sådana uppfattningar och diskussion om Helgö visar detta på olika sätt.

En definition är tämligen oanvändbar om innehållet inte kan definieras. Jag har ofta använt tyska exempel som modell för den svenska definitionen av stad: dessa omfattar hur platsen fungerade i relation till sitt omland (funktionella kriterier), hur platsen var utformad fysiskt (topografiska kriterier) och hur den var definierad utifrån juridisk och administrativ synpunkt (inre rättsligt- administrativa kriterier). Dessa grupper motsvarar definitionerna av centralort eller icke centralort, tätbebyggd bosättning eller icke tätbebyggd bosättning och stad i formell rättslig mening. Under högmedeltid måste en bosättning uppfylla alla dessa kriterier för att uppfylla kraven för en stad (Andersson, H. 1972, 1977).

Men definitionen av stad är inte densamma genom alla perioder. Detta har visats av Carl Haase i hans viktiga arbete om de westfaliska städerna (1958, 1960). Knut Helle sade någonting liknande vid ett symposium om svenska medeltida städer som hölls i Sigtuna 1979. I Sigtuna påpekade Helle, (1980) att definitionen av en stad måste variera från period till period och att detta primärt hänger samman med de rättsliga funktionerna. För min del menar jag att det viktiga är att det måste finns någon minsta gemensam nämnare, om vi använder termen stad för olika perioder. Detta gäller eftersom ordet stad används om platser, vilka som ett minimum har flera olika funktioner och en permanent och tät befolkning. Det unika med en stad är att den kombinerar alla dessa kriterier och att den från högmedeltid och framåt åtminstone i Sverige är rättsligt kontrollerad – sålunda en stad i den formella meningen av ordet. En sådan tankegång innebär också, att vi måste tolka platser både synkroniskt och diakroniskt. Vi måste därför för det första se på kontexterna i vilka dessa platser fungerade och hur de passade in i det sociala systemet och för det andra studera förändringar i plats-systemet och urbaniseringen. Den andra aspekten innefattar frågor kring kontinuitet, ett ämne som i Sverige särskilt har studerats av Erik Cinthio (1972, 1975 och 1982). Kontinuitet kan betraktas på skilda nivåer. Den kan beröra ett övergripande plan där samma villkor, t.ex. kommunikationer eller ägoförhållanden, bestod genom olika perioder, men där organi-

sationen genomgick betydande förändringar. På detta sätt kan karaktären och sammansättning av centralorter ändras radikalt. Genom introduktionen av penningekonomi ändrades handelssystemen i grunden. Detta i sin tur ställde nya krav på handelns organisation, till kommunikationsmedel och till nya regleringar. Bilden ändras ständigt. Därför måste för varje period platser jämföras med varandra och satt i relation till sina samhällen. Det är viktigt att identifiera övergångsperioder, där nya former tas i anspråk och slutligen jämföra dessa skilda perioder med varandra för att skilja mellan kontinuitet och innovation.

Ovan har jag försökt att bringa lite ordning i stadsdefinitionernas metodologi och deras användning. För att diskutera Helgö i en urbaniseringskontext måste vi använda liknande precisa distinktioner.

Enligt de senaste Helgöpublikationerna kan boplatsten delas upp i två faser. Den tidigare, ungefär fram till vendeltid omfattar rikliga fynd från verkstäder och vitt spridda externa kontakter. Den senare är mer orienterad mot jordbruk.

Excavations at Helgö VIII innehåller två uppenbarligen skilda uppfattningar. Kristina Lamm argumenterar för att Helgö var en plats med begynnande centraortsfunktioner och som därför inte i grunden skiljer sig från Birka. Dessutom anser hon att, trots skillnader, Helgö och Birka skall betraktas som länkar i en enda utvecklingskedja och hon menar att tidvis hade Helgö en relativt stor befolkning, differentierade hantverk, lokal handel, långdistanshandel och goda kommunikationer (Lamm 1982). Ola Kyhlberg sammanfattar sin uppfattning genom att hävda, att Helgö-samhället inte skall i första hand förklaras i termer av urban utveckling, centralort, kunglig makt etc. utan snarare i form av termer för särskilda ekonomier som primärenhet/gård, bosättning, uppdelning/rörelse, agrar och icke agrar. Han förslår också, att Helgö var en liten bosättning med kanske endast ett par besittningsenheter i bruk samtidigt (Kyhlberg 1982).

Dessa två bilder behöver inte utesluta varandra. Gårdarna kan ha någon förbindelse med centrala funktioner men det intryck man får är att centraliteten var förbunden med distribution av produkter tillverkade på platsen. Det var ingen tätbebyggelse. Det är frestande, men kanske lite fantasifullt, att jämföra Helgö med de första tidigmoderna industrierna och deras lokalisering. Många fabriker låg inte i städer utan utanför, nära var de fick sin kraft. Deras enda funktion var att producera varor som sedan spreds vitt och brett. En marknadsplats för nödvändiga vardagsvaror växte upp i närheten för att förse fabriksarbetarna med det som var nödvändigt för deras livsuppehälle. Dessa marknader försvann när det inte längre fanns någon efterfrågan och de hade aldrig en komplicerad struktur som en stad.

Exemplet ovan kan användas för att förklara en uppfattning om Helgö såsom ett avancerat centrum för hantverk och tillverkning. Under de 200-300 första åren hade orten ett betydande antal invånare, kanske hörande till flera familjer eller klaner. Distributionen av produkterna eller snarare formen för deras distribution är en viktig fråga. Vi börjar få en bild av den tidiga handeln i norra Europa som någon form av prestigehandel, en typ av gåvoutbyte mellan hövdingar och mellan hövdingar och deras klienter (för att använda ett ord som torde höra mer hemma i en annan kulturell kontext). Det var inte marknadsekonomi. Helgö skall sättas in i ett sådant sammanhang.

Helgö kan kallas en ekonomisk centralort, men den var en synnerligen specialiserad centralort. Som Kristina Lamm framhåller (1982, s. 6) är Helgö i sin specialisering nära jämförbar med Paviken, där varvsverksamhet tycks ha varit av fundamental betydelse (Lundström, P. 1981) eller Köpingsvik, som var i första hand beroende av en aktivitet nämligen bearbetning och distribution av kalksten (Hagberg 1975).

Om Helgö var en specialiserad plats måste den ha ingått i något system i ett centralområde. Det råder knappast något tvivel om att Helgö var en resurs som hörde till en särskild familj eller klan. Detta antagande kan testas genom att använda en modell som använts för olika områden och för en något senare period. I den isländska rapporten till det Nordiska historikermötet i Trondheim 1977 beskriver Helgi Thorláksson isländska centralområden, där centrala funktioner var fördelade på olika platser i ett sådant centralområde (Thorláksson 1977). Liknande tankar presenteras i den första volymen av Kalmar stads historia (Hammarström 1979). Detta är ett koncept som helt skiljer sig från det traditionella stadsbegreppet, eftersom de centrala funktionerna i en stad är koncentrerade till en plats antingen för kontroll eller av ekonomiska orsaker. Helgö skulle därför kanske inte betraktas som unik utan som en i en grupp av centralorter, där var och en har sina specifika funktioner.

Förändringen till jordbruk i Helgö ca AD 500 antyder en radikal modifiering av detta system för vilket det kan finnas många förklaringar. Jag finner det omöjligt att lämna något positivt bidrag här, men en omständighet är klar kronologiskt: det är svårt att se en direkt koppling till Birka. Birka tycks vara i grunden olika i förhållande till Helgö; men vi måste vara försiktiga med detta påstående eftersom källmaterialen är olika. Birka visar tendenser som är synliga i senare perioders urbana utveckling; en komplex bosättning med skilda centrala funktioner, både politiska och ekonomiska, tätbebyggd och där handel snarare än manufaktur är dominerande.

Birka är alltså mer eller mindre unikt för sin period. Jag skall inte gå vidare med denna fråga här men endast säga att Birka väl kan vara en *rara avis*. Utvecklingen av den tidigmedeltida staden under 1000-talet förde med sig en ny förändring av scenen. De äldsta exemplen, Sigtuna, Skara och Lund (för att hålla sig innanför den nuvarande svenska gränserna) var tidiga kyrkliga centra. Lödöse och Visby hade mera utvecklade ekonomiska funktioner. Ibland fanns både kyrkliga och kungliga administrationer. Det är tydligt att ekonomi har varit av fundamental betydelse men att inledningen gjordes från administrativa centralortsfunktioner. Dessa platser är i hög grad betydelsefulla, eftersom de är de första platserna, där vi i realiteten kan se centrala funktioner föras samman till en och samma plats och en följande tillväxt av tätbebyggda samhällen. På de flesta platserna stärktes centraliteten genom närvaro av kungliga borgar. Flera specialiserade platser, t ex marknader, utvecklades parallellt. Söderköping och Nyköping hade inbyggare i mitten av 1100-talet. Många faktorer antyder att samhället organiserades om vid denna tid. I centrala Sverige ägde den mest dramatiska förändringen i den urbana utvecklingen under den första halvan av 1200-talet, när de högmedeltida städerna började att växa till. De tidigaste tidpunkterna för detta är 1220- och 1230-talen. Staden blev ett medel för att styra och kontrollera, ekonomin blev centraliserad och lanthandel förblöds. Detta lyckades särskilt i Mälardalen, mindre i områden som låg längre bort.

Om vi återvänder till dit varifrån vi började, dvs. att försöka se Helgö i en stadscontext, kan vi sammanfatta på följande sätt. Olika typer av samhällen skapade olika typer av centralorter; en herremans gård, en hamn, ett handelscentrum. Det har alltid varit behov av mötesplatser, som kan ha systematiserats mer eller mindre. Det är möjligt att Helgö är en av dessa. Bosättningen var en specialiserad tillverkningscentrum, märklig i sig själv, men platsen hade ingenting som liknade stadens komplexa struktur. Anorlunda koncept och en totalt olika ekonomisk struktur skiljer städer från det tidigare centralortssystemet.

Om det fanns ett tidigare och ett senare centralortssystem måste de två ha överlappat varandra kronologiskt. Det tidigare med enfunktionscentralplatser försvann inte med städernas tillkomst. De kan fortfarande finnas i t.ex. Norrland. I Halland var stadsutvecklingen svag genom hela medeltiden troligen beroende av kampen från gamla hamnar och bondeseglare. Liknande förhållanden rådde på Öland. I själva verket hade Helgö mer gemensamt med dessa platser än med medeltida städer.

URBANISERING I SKANDINAVIEN TILL CA 1350

Uppsatsen låg färdig på engelska 1996 men publicerades först 2003 under rubriken Urbanisation i K. Helle (ed.), The Cambridge History of Scandinavia. Cambridge 2003, s. 312–342.

Det är inte så vanligt att betrakta Norden som en enhet när man diskuterar urbanisering. Mycket av forskningen kring städerna har samlats i monografier över enskilda städer, publicerade på något av de nordiska språken. De är av skiftande ålder och kvalitet, men det finns bland dessa arbeten av mycket hög klass även sett i ett bredare perspektiv. Däremot är de komparativa studierna få även för enskilda länder. Det finns ambitiösa diskussioner genomförda i anslutning till några av de nordiska historikermötena, 1957 i Århus och 1977 i Trondheim. Vid dessa sammandragningar redovisades ett antal landsöversikter (Blom 1977, Det nordiske syn 1957). Något försök till en komparativ studie av den nordiska urbaniseringen var det egentligen inte fråga om. Därefter finns det dock något enstaka exempel på sådan komparation. Anders Andréén har för att nämna ett exempel gjort detta i en uppsats från 1989 (Andréén 1989). Det grundläggande gemensamma för hans diskussion är två ting. Det ena är synen på städerna som en integrerad del i ett feodaliserat samhälle, det andra är att han också ser stadsgrundningarna ur ett ekologiskt perspektiv. Han finner ett samband med olika ekologiska zoner och stadsutveckling.

Norden kan vara intressant i en generell diskussion om urbaniseringens orsaker, yttringar och förlopp. Det är ett till arealen stort område med vitt skilda naturgeografiska förutsättningar. Den politiska utvecklingen varierar inom området som helhet, kontaktfälten är olika beroende vilken del av Norden som behandlas och de kulturella förhållandena är delvis mycket skiftande. Till denna varierade bild av förutsättningarna kan man också lägga att det fortfarande är möjligt att studera många av de aktuella orterna med

nyframtaget arkeologiskt material. I vissa fall har de äldre boplatserna inte överlagrats av senare bosättningar. De har därför ofta en enklare struktur att analysera än vad som kan vara fallet i mera tätbefolkade områden i Europa.

Det finns en lång stadsarkeologisk tradition i Norden, om än ojämn. Ett större genombrott med en inriktning mot större undersökningar kom under decennierna efter andra världskriget framför allt i Norge och Sverige. Den stora branden på Bryggen i Bergen 1955 föranledde den dittills största arkeologiska undersökningen av ett stadsområde överhuvudtaget (Herteig 1985). 1961 genomfördes den första stora utgrävningen i Lund i stadens centrala medeltida kvarter (Blomqvist & Mårtensson 1963). Båda dessa undersökningar blev riktgivande för den fortsatta undersökningsverksamheten, även om det breda genombrottet först kom omkring 1970. Därefter kan man säga att arkeologiska undersökningar som föranletts av exploateringar i de medeltida stadskärnorna har blivit regel i Norge och Sverige liksom i Finland. Danmark har haft en annorlunda lagstiftning varför insatserna där varit mera selektiva men också där kan man nu skönja liknande tendenser (Andersson, H. 1993). Däremot är bristen på efterbearbetningar och publiceringar av grävningarna tyvärr påfallande. De bästa exemplen kommer från Norge, där man framför allt kan hänvisa till publikationerna från Bergen, Oslo och Trondheim (Riksantikvaren 1977–1991, Schia 1991, Herteig & Christensen 1985, Herteig 1990–1991, Christophersen & Nordeide 1994; från svensk sida kan hänvisas till Ersgård m.fl. 1992).

När man studerar den medeltida urbaniseringen i Norden kan det vara viktigt att inte vara helt bunden av staternas gränser. Det finns omständigheter som kan göra en jämförelse mer adekvat om man använder sig av en indelning som mera bygger på städernas utveckling än på staternas avgränsning.

En sådan försiktigt annorlunda indelning skulle kunna bygga på kontaktnät och kommunikationer, där de stora vattnen blir sammanhållande och förenande. Detta innebär att de nationella gränserna inte nödvändigtvis blir utslagsgivande.

Det går att urskilja en sydvästlig region, i vilken det medeltida Danmark, dvs. även Skånelandskapen (Skåne, Halland och Blekinge) och den tyska östersjökusten ingår. En västlig region omfattar det medeltida Norge men också de västra delarna av det medeltida Sverige. Det samlande är i detta fall att den omedelbart gränsar till det atlantiska området. En tredje region, som har Östersjön som förmedlande länk, innefattar Mellansverige och östra Sverige, Gotland och Finland.

Grupperingen har gjorts på grundval av den bild som har framträtt i

urbaniseringens karaktär i resp. områden. Det finns t.ex. större anledning att jämföra Lödöse vid Göta älv i Västergötland i Sverige med de norska städerna än med de östsvenska, i varje fall under den äldre fasan fram till 1200-talets slut. Politiskt var staden svensk, men närheten till det norska landskapet Bohuslän gav ändå Lödöse en särskild ställning. Detta exempel visar också att det är möjligt att finna skillnader mellan den politiska situationen och de kulturella influenserna. Men detta kan också antyda den relativa lösligheten i de politiska enheterna under medeltiden, kanske framför allt den äldre medeltiden.

Men frågan är om urbanisering enbart är giltig inom dessa regioner. Det finns också ett annat område, som är mycket intressant nämligen norra Skandinavien och också Island, som saknade egentliga städer under medeltiden. Om detta område skall tas med blir naturligtvis beroende av vad man lägger in i ordet urbanisering. Vi återkommer till detta.

Till denna indelning kan också fogas de vidare kontaktfält i vilka de olika regionerna ingår. Att det tredje områdets kontaktfält i första hand utgörs av de östra och södra delarna av Östersjön är tydligt liksom att kontakterna i det västra området kring Skagerack-Kattegatt gick mot de brittiska öarna och mot Västeuropa. I det nordliga området är det ursprungliga kontaktfältet snarare öst-väst än nord-syd i varje fall långt in i medeltiden.

URBANISERINGSBEGREPPET

Det finns en stor litteratur kring städer, stadsbegrepp, urbanisering etc. Som redan framgått är det svårt att göra definitioner som håller och som i sig rymmer alla aspekter. Det har framför allt i äldre forskning funnits tendenser att avgränsa det medeltida stadsväsendet genom att stödja sig på formella kriterier av typ privilegier. Detta har sin givna och viktiga plats i en diskussion av vissa aspekter på urbanisering och dess roll i det medeltida samhället. Men genom att enbart hålla sig till sådana faktorer kommer man inte åt den dynamiska process som urbaniseringsprocessen i själva verket utgör med de olika yttringar den kan ta. Detta är uppenbart när det gäller de tidigaste perioderna, där de formella kriterierna i stort sett saknas. Men detta har i hög grad också aktualitet för senare perioder, där det privilegierade städerna endast är en del av en större urbaniseringsprocess.

Grundläggande är alltså att det krävs något sätt att beskriva orternas ställning och karaktär. Ett metodiskt intressant grepp för att hantera dessa frågor framkom i en tysk diskussion under efterkrigstiden där man splittade upp stadsbegreppet i ett antal kriterier som från olika synpunkter beskrev ortens karaktär och ställning. Detta har sedan vidareutvecklats för

Nordens del (Andersson, H. 1977, från norsk sida har liknande tankar formulerats i Helle 1995, s. 133 och från tysk sida se Haase 1960).

Kriterierna kan delas in i tre huvudgrupper: funktionella, topografiska och inre rättsligt administrativa.

Med funktionella kriterier avses sådana som beskriver en orots förhållande till dess omland och andra orter. Med dessa kriteriers hjälp placeras således orterna in som delar i ett rumsligt system. Orternas grad av centralitet kan bestämmas.

Med topografiska kriterier avses sådana som gör det möjligt att beskriva ortens morfologi, dvs. den bild som bebyggelse och bebyggelseplaner ger. Utifrån detta går det att bestämma huruvida det rör sig om en tätort eller inte.

Slutligen, de inre rättsligt-administrativa kriterierna visar ortens egen juridiska ställning: stadsprivilegier, stadslag, råd, borgmästare, eget sigill etc. Med dessa bestäms om orten varit stad i formell rättslig mening.

Dessa kriterier måste kombineras med andra parametrar, framför allt kronologiska men också geografiska.

Självklart är detta operativa system ingen förklaringsmodell i sig, men det ger en möjlighet att gruppera olika typer av orter och möjligheter att praktiskt hantera de glidande gränserna, gråzonerna. Urbanisering måste alltså ses som ett vidare begrepp än stadsutveckling. En definition på urbanisering, som är vanlig, lyder ungefär på följande sätt: »Urbanisering kan definieras som den sammanflyttning av människor som sker vid vissa orter med åtföljande bebyggelseförtätningar och framväxt av differentierade verksamheter (Andersson, H. 1977, s. 94). Men frågan är om det är möjligt att fånga in hela processen i denna definition. Denna definition lägger tyngdpunkten på en förtätning och bebyggelsekoncentration. Men vad händer om vi i stället lägger tyngdpunkten på funktioner? Vad händer då med innehåll i begreppet urbanisering?

Det finns centralorter med endast en specialiserad funktion eller ett komplex av funktioner. Kombinerar det sistnämnda med tätbebyggelse och med administrativa kriterier definieras platsen som stad. Det är emellertid också uppenbart att en del av de centrala funktioner, som kan påvisas i städerna också kan återfinnas i eller i anslutning till andra typer av centralorter. Så kan t. ex. olika typer av centralortskriterier knytas även till de stora borgarna. Skall dessa också räknas in under vår urbaniseringsrubrik?

I Skandinavien finns stora områden där inte något stadsväsen utvecklades förrän mycket sent, i senmedeltid eller ännu senare, i nyare tid. I nordligaste Skandinavien tillkom som nämnts överhuvudtaget inte några städer

under medeltiden. Gränslinjen för detta »stadslösa« område går i öster från Raumo i Finland över Gävle i Sverige till Trondheim i Norge. I andra delar, t.ex. det inre av Sydnorge och i Västsverige sker en förtätning först sent under medeltiden. Men kan vi därför säga att urbanisering inte ägde rum i någon form dessförinnan? Är det så att urbanisering tar sig olika uttryck under den period som vi här skall behandla?

Vi vet också hur en äldre forskning inte minst inspirerad av Henri Pirenne lade en stor tonvikt vid att städerna var ett resultat av den ekonomiska utvecklingen, framför allt fjärrhandeln. Under senare tid har däremot städernas roll som en del i överhetens maktutövning poängterats. Forskningshistoriskt kan man säga att detta för Nordens del kom till sitt första tydliga uttryck vid det nordiska historikermötet i Trondheim 1977, även om dessa problemställningar redan tidigt formulerades i särskilt norsk forskning (Blom 1977). Flera forskare har därefter i olika sammanhang ytterligare betonat detta perspektiv: att städerna måste ses som en del i en maktstruktur och att urbaniseringen därmed är en process där maktsträvanden spelar en viktig roll.

Detta medför att det inte är säkert att urbaniseringen enbart skall kopplas till de under medeltiden klart belagda städerna utan att processen i sig också omfattade andra typer av centrala platser: borgar, marknadsplatser, hamnar etc. På detta sätt blir urbaniseringen ett vidare begrepp än att enbart innefatta städer. Det finns former för centralitet som mera är knutet till ett system av centrala platser inom ett centralområde, dvs. något som är en motsats till staden där allt samlas på en plats. Den tolkningsmodellen har visat sig användbar på Island, men också i det vikingatida Sydnorge, i kalmartrakten i sydöstra Sverige och i Bohuslän i det medeltida Norge (Andersson, H. 1988, Blomkvist 1979, Hagberg 1979, Helle & Nedkvitne 1977, Thorláksson 1977). Därför blir även stadstomma områden intressanta att studera.

Sett ur ett sådant perspektiv blir urbaniseringen en del av den allmänna politiska, administrativa och ekonomiska utvecklingen och kan vara svår att i vissa lägen skilja från statsmaktens utveckling.

Men det är också viktigt att ha klart för sig att det finns centralorter med annan bakgrund och att det finns behov av centrala funktioner utanför ett centralistiskt system. Sådana orter eller funktioner, som enbart är baserade på lokala behov, kan ses som utslag för konkurrerande system. Dessa centralorter kanske i betydligt större omfattning än statsmaktens får andra uttryck än stadens (Andersson, H. 1985).

Det är emellertid inte säkert att det finns en absolut gräns mellan centra-

listiska och lokala system. En lokal centralort kan naturligtvis annekteras av den centrala makten på ett eller annat sätt eller försiktigare uttryckt övertas utan att därför de tidigare förhållandena helt överges. Vissa av de städer som får sina privilegier under senmedeltid kan uppfattas på detta sätt.

För de tidiga perioderna kan det vara svårt att klart urskilja de båda typerna på grund av bristande tillgång på källmaterial. Under den tidiga fasen av urbaniseringstendenser, som kan sägas börja under 700-talet och fram till äldre medeltid är vi i mycket hög grad hänvisade till arkeologiskt källmaterial, som naturligtvis kan vara problematiskt att tolka i politiska termer. Men problematiken kan också gälla även för senare delar av medeltiden, där vi relativt tydligt ser den del av urbaniseringen som är knuten till statsmakten medan den lokala kan vara mycket svår att få grepp om på grund av bristande källmaterial.

TIDIGA ANSATSER MOT URBANISERING

Även om vi skall behandla medeltid är det nödvändigt att börja tidigare för att se de tidigaste ansatserna. Det är uppenbart att 700-talet, men kanske också det sena 600-talet är betydelsefulla i detta sammanhang. Arkeologiskt har påvisats ett antal orter från denna tid. En god översikt över arkeologisk forskning för denna tidiga periods urbanisering ges av Björn Ambrosiani och Helen Clarke (1991). En genomgång av de skriftliga uppgifter som föreligger från perioden rörande de tidiga stadsbildningarna i Norden återfinns i Knut Helle (1994). Det är naturligtvis svårt att bestämma dessa orters karaktär, politiska status och bakgrund, men det är värt ett försök.

En intressant plats i detta sammanhang är den danska staden Ribe, som ligger på Jyllands sydvästkust. Många arkeologiska undersökningar har gett en helt ny bild av dess tidiga utveckling. Det äldsta Ribe i Danmark, som går tillbaka till 700-talet, har definitivt haft ett underlag i handel och sjöfart, men där fanns också starka inslag av hantverk. Man har sett detta tidiga Ribe som en säsongsboplats, men det finns material som skulle kunna tyda på att den bilden inte är helt riktig.

Det är tydligt att Ribe från början omkring 705 var ett väl planlagt och välorganiserat handelsmannasamhälle. Orten är av det arkeologiska materialet att döma så betydande att man kan anta att kungamakten står bakom tillkomsten. Det finns också andra byggnadsverk, bl. a. Danevirke från 737 som skulle kunna vara ett belägg på att det verkligen fanns ett kungadöme som tog ansvar för ett större område.

Kontakt nätet var framför allt västligt. Inte minst var förbindelserna med frankerriket av stor betydelse men också Norge är representerat i materialet

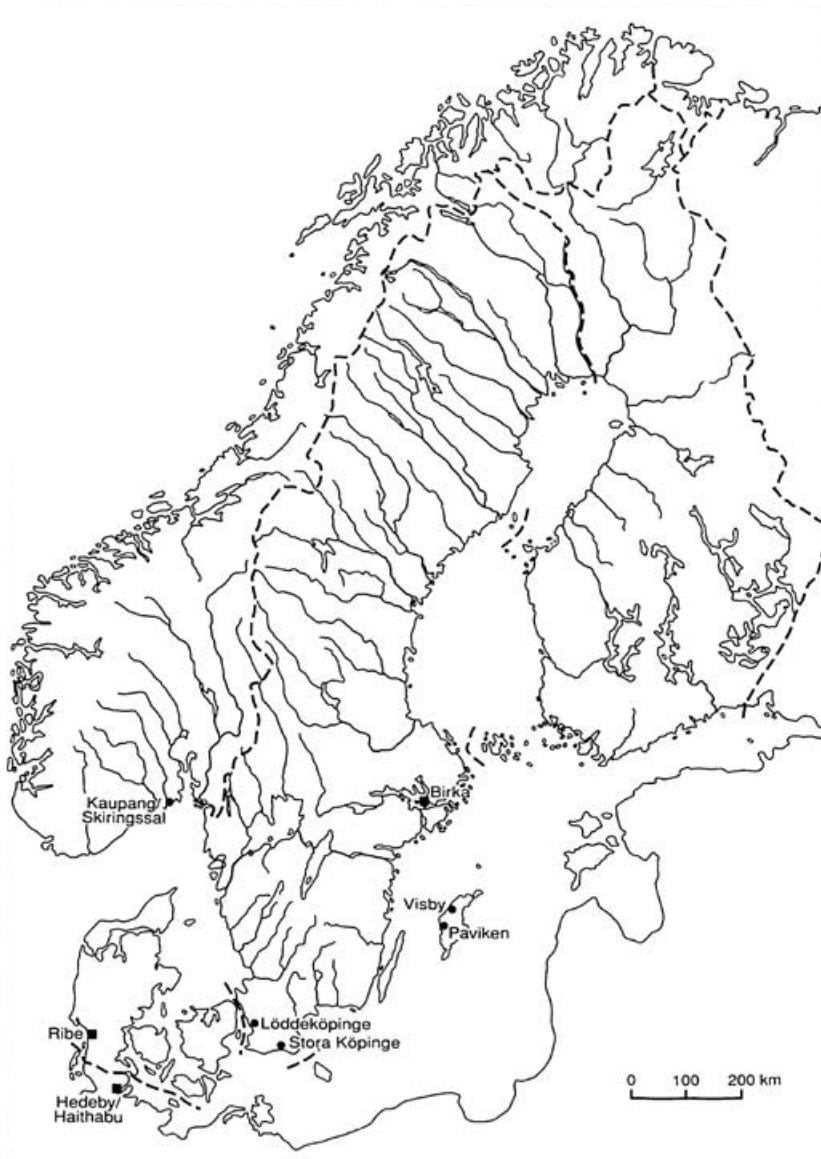

FIG 1:
*Exempel på tidiga
 ansatser mot urba-
 nisering.*

liksom Svartahavsområdet. De senaste årens undersökningar i Birka väster om Stockholm har också visat på kontakter mellan Ribe och Birka.

Ribe kom att ersätta eller kanske snarare slå ut en annan centralort i närheten Dankirke, som man ansett representera ett äldre hövdingasystem. Ribe skulle således vara ett i raden av tecken för att ett nytt samhälle började ta form.

Det är dock ännu svårt att tala om urbanisering. Ett problem är naturligtvis det fortfarande är svårt att definiera centralorter arkeologiskt och bestämma vari centraliteten består.

Ribe utvecklade sig vidare. Ett »stadsdike« tillkom under tidigt 800-tal men först i slutet av 900-talet befästes Ribe och staden fortsatte därefter att växa utöver de gamla gränserna. Det är ett av de stiftscentra som Ansgar organiserar omkring 860 enligt Rimbart. Adam av Bremen, som skrev sin historia om ärkebiskopsstiftet Hamburg-Bremen i slutet av 1000-talet nämner en biskop i Ribe 948. Ribe var alltså en centralort med en avgränsad bebyggelse under vikingatid (Trillmich 1961 a, 1961 b).

Genom att det går att följa en utveckling från 700-talet upp till medeltiden är det därför möjligt att använda Ribe som ett exempel på ett urbaniseringsförlopp över en längre tid. Men det är knappast så att man med säkerhet kan tala om ett kontinuerligt förlopp i denna utveckling. Ortens karaktär ändrades radikalt under tiden. Från att orten från början varit inriktad på mera fjärrhandel förvandlades den under processens gång till att bli mera lokalt inriktad. Det skedde också topografiska förskjutningar. Bebyggelsen flyttades inom det senare och större stadsområdet. Den största förändringen skedde när det medeltida centret förlades på södra sidan av den smala ån Ribe å (Jensen 1991, 1993).

Man kan förmodligen följa ungefär samma förlopp i Hedeby/Slesvig med den icke oväsentliga olikheten att det är en skarp topografisk åtskillnad mellan det vikingatida Hedeby och det medeltida Slesvig. De båda orterna låg på var sin sida av den bukt där floden Schlei rinner ut, nära den stora försvarsvall som enligt de frankiska annalerna byggdes av kung Godfred av Danmark 808 men som enligt arkeologiska undersökningar är väsentligt äldre. Dendrokronologiska undersökningar visar på en första fas som går tillbaka till 737. Hedeby nämns vid samma tillfälle, men kan arkeologiskt föras tillbaka till mitten av 700-talet. Ansgar kom också hit och liksom Ribe och även Århus på norra Jylland nämns Hedeby omkring 860 som biskopsort.

Hedeby inneslöts av en stor vall, men den är inte ursprunglig utan från början var Hedeby en öppen obefäst tätbebyggelse. De sista arkeologiska dateringarna ligger i början av 1000-talet. De äldsta i Slesvig kan föras tillbaka till 1071. De följer på varandra; därom råder alltså inget tvivel. Skillnaden är emellertid så stor att man ändå kan tala om någon form av brott i utvecklingen. Det är överhuvudtaget en viktig fråga att föra med sig: vi kan tala om dessa orter som urbaniserade i någon form, men är de i princip desamma som de medeltida städerna eller är de något annat?

Det är en fråga som är aktuell när vi vänder oss mot Mälardalen i Sverige och studerar Birka, ett av de mera kända emporierna eller vikorerna som dessa vikingatida orter brukar kallas. Birka är framför allt känd genom Rimberts berättelse om Ansgars missionsverksamhet där under 800-talet. De arkeologiska resultaten pekar emellertid också här tydligt mot en start på 700-talet och att Birka existerade fram till slutet av 900-talet.

Birka ligger på en ö i Mälaren väster om Stockholm. Den har många lämningar från sin blomstringstid i form av bebyggelseområden, fornborg, vall, och stora gravfält. Skild åt av ett litet sund ligger Adelsö, som var kungsgård med rötter i förhistorisk tid och vikingatid.

De arkeologiska undersökningarna i Birka har framför allt genomförts i de omfattande gravfälten på ön, i mindre utsträckning bebyggelseområdet (Ambrosiani & Clarke 1992 med där anförda litteraturförteckningar). Under de senaste åren har en del av hamnområdet undersökts. Materialet i sin helhet visar på vida kontakter och en differentierad befolkning. Det man har funnit i de hittills äldsta skikten vid hamnen är en betydande hantverkarverksamhet av nästan industriell karaktär. Man har ofta i diskussionerna betonat Birkas roll som en hamn för fjärrhandel, men det går knappast att fränkänna Birka en roll också i det lokala omlandet.

Som framgår av Rimberts krönika spelade kungen en viktig roll i Birka (Helle 1994; Trillmich 1961 b). Omfattningen av hans inflytande utanför staden är däremot mycket litet känd. Man bör dock notera förekomsten av kungsgården Adelsö, som nämnts ovan. Det är också intressant att notera att det också finns ett ting i staden, dvs. närvaron av någon form av stadsstyrelse.

I Norge bör Skiringsal lyftas fram som en vikingatida plats av stor betydelse. Den finns skriftligen nämnd i Ottars beskrivning från ca 890. Ottar besöker å en resa från det nordliga Norge till Hedeby en plats som kallas för Skiringsal i södra Norge. Man har identifierat denna plats med Kaupang i Vestfold vid Oslofjordens inlopp. Det arkeologiska materialet, som är rikt, kommer både från boplatslager och från gravar. Föremålsmaterialet visar på kontakter både mot Västeuropa och Östeuropa. Materialet dateras till 800-tal. Bebyggelsen tycks ha upphört omkring 900. Skiringsal måste också räknas till de emporia som existerade runt Nordsjön och Östersjön under vikingatid och som bör tolkas som en del av ett begynnande kungligt makt-system (Ambrosiani & Clarke 1991). Sedan denna uppsats trycktes har stora undersökningar genomförts och publicerats, Skree 2007, 2011).

Ribe, Hedeby, Birka och Skiringsal som här fått exemplifiera den tidigaste epoken av urbanisering, där man kan tala om ansatser men också om

relativt väl utvecklade samhällen, i Birkas fall t.o.m. med en stadsstyrelse, ingår i den större utveckling som kan spåras runt Nordsjön och även i Östersjöområdet. Vissa av dessa orter som Quentovic i norra Frankrike som kan föras ända tillbaka till ca 600 och Dorestad, som också har sina rötter i 600-talet är väl utgrävda och kända. På andra sidan kanalen finner vi platser som Ipswich och Hamvich, som också var av samma karaktär. På södra östersjökusten finner man motsvarande orter som Menzlin, Ralswiek, Wolin och lite längre norr ut Grobin i det nuvarande Lettland.

Det gemensamma är att de är nyetablerade som handelsplatser och att de är knutna till en internationell handel i någon form. De var alla strategiskt belägna vid betydande vattendrag och kommunikationslinjer. De har i K. Polanyis och hans efterföljares terminologi kallats *ports of trade* och som sådana varit kontrollerade av kungamakten i en eller annan form. Man kan alltså se dessa vikorter – de flesta har efterledet *-wik* – som ett utslag för den begynnande utbytes- och handelsverksamhet som tog fart i Västeuropa under andra halvan av de först årtusendet efter Kristus efter Västroms fall.

Även om dessa orter varit mera exklusivt inriktade på fjärrhandel, men naturligtvis också såsom sagts om Birka med ett visst lokalt och regionalt omland, finns det andra orter där den regionala bakgrunden är tydligare. Ett intressant och omdiskuterat exempel av den här typen möter vi i Skåne. Där finns ett antal orter med efterleden *-köpinge*, vars grundbetydelse är handelsplats e. dyl. Av dessa har egentligen endast Löddeköpinge och Stora Köpinge varit föremål för undersökningar i någon större omfattning. Ortarna går tillbaka till yngre järnålder och sträcker sig i vissa fall in i äldre medeltid. Löddeköpinge hade under 800-talet en säsongsmässig bebyggelse innanför en halvcirkelvall och en större permanent bebyggelse från ca 800 till ca 1000 samt en kyrkogård och en träkyrka från 1000-talet och början av 1100-talet.

När man ser på den geografiska belägenheten kan man konstatera att de ligger relativt nära medeltida städer. Detta har föranlett att tidigare forskning velat se en kontinuitet från dessa köpingeorter till de närbelägna städerna, men senare forskning har gjort detta antagande mycket komplicerat att upprätthålla. Så har t.ex. Stora Köpinge tidigare setts som en föregångare till den högmedeltida staden Ystad på Skånes sydkust, bl. a markerat av en utvidgning av kyrkan, som emellertid avbröts. Detta har tolkats som att satsningen på Stora Köpinge avbröts, när Ystad kom till i mitten av 1200-talet. Dendrokronologiska studier i kyrkan visar emellertid att denna utvidgning sker först i slutet av 1200-talet och då hade redan Ystad kommit ganska långt i sin utveckling. Något tydligt samband mel-

lan försvinnande och tillkomst finns inte. Det ser ut som att Erik Cinthios åsikt att *-köpinge*-orterna i stället representerar något annat än de medeltida städerna har mycket för sig. Han har sett de förra som de lokala stormännens ekonomiska centralorter medan städerna är kungens (Cinthio 1972).

En annan mycket svårfångad företeelse som bör nämnas från danska området är den roll som kungalevet, dvs. kungliga gods som finns nedtecknade i en 1200-talskälla, Kung Valdemar jordebok, kan ha spelat för lokaliseringen av de medeltida städerna. Det har till vissa av dessa gått att knyta en tidig myntning. De kan också genom sitt läge sättas i samband med flera av de senare medeltida städerna. Detta skulle ytterligare kunna styrka att vi som Cinthio hävdar har att göra med två kategorier av centralorter med hänsyn till deras bindning till kungamakt eller ett mera lokalt ursprung (Andrén 1983).

Runt Gotlands kust finner vi en rad hamnplatser. En av dessa är Visby, som kan dateras tillbaka till sent 600-tal. De förefaller vara knutna till den lokala befolkningen. De är helt enkelt gårdarnas hamnplatser, men det finns ändå tidiga antydningar om platser som utvecklar sig till mera specialiserade platser. Den mest kända är Paviken, där de arkeologiska fynden visar att här funnits ett båtvarv (Lundström, P. 1981). En annan är Västergarn, där en vall och ett påbörjat kyrkobygge visar på en plan i varje fall att skapa en mer urbaniserad ort. Företaget avbröts emellertid och kvar blev att den enda plats på Gotland som utvecklade sig till stad i egentlig bemärkelse var Visby, men det är värt att notera att långt fram i medeltiden fanns det en mycket omfattande bondehandel, som konkurrerade med Visbys roll och som först krossades med Valdemars Atterdags brandskattning av Visby 1361.

De flesta av dessa orter gör ett intryck att inte vara särskilt komplexa. De kanske kan ha ingått i ett sådant centralområdessystem med centrala platser som nämndes i inledningen. Centralorterna har endast haft någon central funktion medan andra orter runt om haft andra. Kanske man kan sätta in orter som Löddeköpinge och Stora Köpinge i Skåne i Sverige eller Skiringsal i Vestfold i Norge i ett sådant sammanhang. Just dessa platser kan tolkas som ekonomiska centra i landskapet medan de politiska låg på andra platser.

Hur långt de mera betydande vikingatida centralorterna Ribe, Hedeby och Birka skall anses ha utvecklat en urban karaktär kan diskuteras. Deras ekonomiska centralitet är väl etablerad. Det finns också litterära belägg för deras funktion som centra för kristen mission med tidiga kyrkor och möjliga biskopar knutna till sig. Kunglig närvaro och inflytande är belagda hos

alla tre och lokala kungliga ämbetsmän är uttryckligen nämnda i Birka och Hedeby. I Birka fanns dessutom ett lokal ting. Det kan därför konstateras att alla tre platserna åtminstone haft en ansats till den mera generella komplexa centralitet som återfinns hos de senare medeltida städerna. Eftersom de i tillägg var relativt tätt befolkade och bebyggda finns det en argumentation för att de skall räknas som de första skandinaviska städerna (Helle 1994, s. 27).

En annan mycket viktig observation är att man inte a priori kan förutsätta en omedelbar kontinuitet från de tidiga urbaniseringsansatserna under vikingatid över till de medeltida städerna. I Norge kom de relativt få medeltida städerna till på bekostnad av ett betydligt vidare nätverk av säsongmässiga lokala och regionala centra, men några av dessa städer har bakom sig en kontinuerlig utveckling från vikingatiden. I modern svensk stadsarkeologi har å andra sidan funnits en tendens att placera vikingatida centralplatser och medeltida städer i skilda kontexter och att argumentera för en viss diskontinuitet mellan dem. Birka upphörde uppenbarligen att fungera som centralort vid slutet av 900-talet när urbaniseringen av Sigtuna norrut startade och vi skall se att kontinuitet mellan de två platserna är omstridd. Det är förvisso centralorter i båda fallen men i skilda kontexter. Detta syns tydligare på orter där det inte finns en omedelbar platskontinuitet, men det finns också anledning att applicera den problematiken på en plats som Ribe, trots att de olika fasernas bebyggelse låg mycket nära varandra. Hedeby efterföljdes under 1000-talet av Slesvig på andra stranden av Schlei. Bebyggelseförändringen och också de mindre förändringarna i lokaliseringen av Ribe-bosättningen har också medverkat till att skapa tvivel om kontinuiteten i urbaniseringen i dessa två fall. Skiftet från Hedeby till Slesvig har emellertid uppfattats som en kontinuerlig utveckling, som förorsakades av den ökande användningen av mer djupgående skepp.

TIDIGMEDELTIDA STÄDER

Oavsett hur man besvarar frågan om kontinuitet kan det inte betvivlas att skandinavisk urbanisering gick in i en ny fas från den senare delen av 900-talet. Det är till denna tid de äldsta spåren efter en mera komplex centralitet kan dateras. Den innebär viktiga kvalitativa förändringar. Det är framför allt från denna tidpunkt de orter som har en mer sammansatt centralortsstruktur kan spåras. Den kan observeras i närvaron av kyrkan och av den centrala makten, i organisationsformerna samt i den fysiska uppbyggnaden. Orter som är särskilt viktiga för denna diskussion är Lund i det medeltida Danmark, Sigtuna i Sverige samt Trondheim, Oslo och Bergen i Norge.

FIG 2:
*Tidigmedeltida
städer.*

Lunds äldsta bosättning kan dateras till 990-talet. I den fanns en av Skånes första kyrkogårdar, men i övrigt hade den en bebyggelse av lantlig karaktär. Ett nytt område med en enkel plan, Södergatan, kom i bruk ca 1120. Myntning kan påvisas före 1150 och ytterligare en kyrkogård togs i bruk vid samman tid. Bosättningsmönstret var spritt och inte sammanhållet av gatulinjer.

Ca 1050 visar de arkeologiska resultaten att det fanns åtminstone sju kyrkor, kanske ytterligare två. Inom det följande decenniet blev Lund centrum för ett biskopsdöme. De tidigaste spåren av katedralen kan möjligen gå tillbaka till denna tid. 1085 nämns i Knut den heliges brev en speciell skatt för städer, midsommargälden. Från slutet av århundradet finns klara belägg på en kunglig huvudgård. 1102/4 etablerades en skandinaviskt ärkebiskopsdöme med Lund som sitt säte. (Andrén, 1980, 1984).

Lund fick alltså en snabb utveckling från det att den första bosättningen etablerades på platsen. Den kyrkliga dominansen var också mycket påtaglig.

Det andra exemplet, Sigtuna, norr om Mälaren, kan också enligt de senaste undersökningarna föras tillbaka till sent 900-tal. Den äldsta kyrkan kan förmodligen dateras lika tidigt. De arkeologiska resultaten visar att bebyggelsen från början fick en organiserad form. Tomtstrukturen lades fast redan i inledningsfasen. Man har t.o.m. funnit den äldsta myntverkstaden i Skandinavien och därmed också fått klart belägg för att den myntning från omkring år 1000, som man via påträffade mynt antagit ägt rum här verkligen också gjort det (Malmer 1989, Malmer m.fl. 1991).

Sigtuna har en speciell bebyggelseplan där kyrkorna ligger i krans runt stadsbebyggelsen. Tyvärr är fortfarande dateringarna av dessa kyrkor mycket oklara. Det går i dag inte att säga om de går tillbaka till stadens tidigaste skede. Det finns en kyrka som gör det, men den har ett helt annorlunda läge, mitt i staden.

Att Sigtuna hade en planerad karaktär från starten har tagits som ett belägg för att staden grundades som ett brohuvud för en kunglig makt som utgick från Västergötland mot Svealand (Tesch 1990). Uppfattningen om Sigtuna som en innovation i området, som något helt nytt, strider mot en äldre forskning, där man sett Sigtuna som en länk mellan Birka och Stockholm. Kronologiskt har man därvid menat att dessa orter följde på varandra och att de också tog över varandras roller i Mälardalsområdet. Problematiken kring kontinuitet eller icke kontinuitet har tagits upp ovan när det gällde övergång vikingatid - äldre medeltid. Samma resonemang kan också föras för denna senare period. Det man definitivt ändå måste slå fast att frågan om kontinuitet inte är så enkel som ett kronologiskt samband utan man också måste föra in respektive orter i en kronologisk och samhällelig kontext. Kronologin mellan Birka och Sigtuna är inte heller helt avklarad. Det finns en överlappning som också den kan ifrågasätta ett förenklat kontinuitetsresonemang (Floderus 1941, Tesch 1989, 1992).

De norska städerna är betydelsefulla, eftersom hos dem skett en tidig och kraftfull utveckling. Det är påfallande att några av de tydligaste och främ-

sta exemplen på denna tidigmedeltida urbanisering finns just i Norge. Det kan bero på de är bättre synliga än städer i andra delar av Norden genom en ovanligt lycklig källsituation både arkeologiskt och skriftligt.

Snorre hävdar i Heimskringla att Trondheim grundades under Olav Tryggvasons regeringstid omkring 997. Vid bearbetningen av det arkeologiska materialet har aktiviteter i de centrala områdena spårats före denna tidpunkt. I sammanfattningen av grävningarna på den s.k. Folkebibliotekstomten (Christophersen & Nordeide 1994) konstateras att det i och för sig ganska lilla daterbara materialet visar på sådana under större delen av 900-talet och särskilt under dess andra del. Det har varit en sporadisk bopättningsaktivitet men av tillbakavändande karaktär för att använda uttrycken i sammanfattningen. Ett viktigt drag är den parcellindelning som påträffats i den äldsta fasen, som går längs älven och »lona«. Det kan jämföra med Ribe i Danmark, som behandlats ovan. Hantverksaktiviteterna har varit föga betydande och de kan kopplas till rena hushållsaktiviteter. Det hela ger trots allt ett preurbant intryck. Christophersen har formulerat sin hypotes på följande sätt: »...den tidligste bosättningsaktiviteten skal knyttes til stedets funksjon som en oppsamlings-, stabel- og konverteringsplass i et overregionalt utvekslingssystem«. De ledande i detta system skulle vara jarlarna på gården Lade i Trondheims omedelbara närhet. Här speglas den struktur som nämnts tidigare och i vilken centrala platser har haft en enda funktion och tillsammans med andra centrala platser bildat ett centralområde.

I slutet av 900-talet skedde stora ändringar i områdets rumsliga organisation. En mera permanent bebyggelse uppfördes, föregången av stora markerbeten. Parcellsystemet byggdes ut. Dessutom uppdelades de ursprungliga parcellerna i mindre delar.

Kulturlagret tillväxte också kraftigt, vilket skulle kunna tyda på att aktivitetsnivån har ökat. Det finns också klara belägg på varutransaktioner. Det sker en övergång från sporadisk till permanent bebyggelse. Det är alltså en mycket klar förändring. Vem som står bakom denna förändring är svårt att bestämma. Starten ägde rum, innan Olav enligt de skriftliga uppgifterna skulle träda in på arenan. Men tolkningen som görs i publikationen är att Olav Tryggvason insatser dels bestod i att reglera platsen (»han lät bygga hus på stranden till Nid ... och erbjöd tomter till dem som önskade bygga hus där ...« Christophersen 1989, s. 107 f.) men kanske framför allt att han stärkte ortens centralitet genom kungsgård och möjligen ett kyrkobygge. Rent allmänt stärkte han centraliteten i det nordöstra delen av Nidarneshalvön genom att där samla och reglera de ekonomiska,

politico-administrativa, juridiska och kultiska funktionerna, som tidigare hade varit utspridda över ett större centralt område. I förlängningen av detta blev området, som var av stor strategisk betydelse, lagt under kungens kontroll. Betydelsen av denna tolkning, där det naturligtvis finns osäkra element, ligger inte minst i den distinktion som gjorts mellan den tidiga fasen dominerad av stormännen på Lade och den senare fasen som kopplas till kungamakten, vilket i sin tur slog ut de tidigare makthavarna i området. Det skulle således ha varit en omvälvande förändring (Christophersen & Nordeide 1994, s. 266 ff.).

Detta är en mycket intressant och viktig tolkning, som naturligtvis innehåller osäkerheter, men det primära är den skillnad som görs mellan den tidigaste fasen dominerad av stormännen på Lade och den senare fasen knuten till kungamakten.

I Oslo har kyrkogårdar, knutna till två äldre kyrkor påträffats under ruinerna av St. Clemens-kyrkan från ca 1100, den äldsta gående tillbaka ca 1000, troligen ett eller två decennier tidigare. Gravarnas orientering motsvarade den som senare centrala gator och byggnader hade, vilket visar, att Oslo redan vid den här tiden hade en begynnande stadslig fysisk struktur. Detta har förts vidare som ett belägg för att urbaniseringen startade som ett kungligt danskt brohuvud mot slutet av 900-talet för att stärka den danska kontrollen över Oslofjordsdelen av Viken (Eide 1974, Schia 1989 s. 57 ff., 1991, s. 116 ff., Norseng 1991 s. 14 ff., 37).

Indikationerna om en tidig urbanisering i Oslo tycks stå i konflikt med den information som ges av Snorri Sturluson i Heimskringla (ca. 1230) att det var Harald Hårdråde lät uppföra en stad där omkring 1050. Det finns emellertid spår av en omfattande byggnadsaktiviteter på den kungliga egendomen i Oslo vid denna tid och det förefaller som att Kung Harald har använt Oslo som sitt brohuvud och administrativt centrum när de inre delarna av Östlandet slutligen fördes in under norsk kunglig kontroll under hans regeringstid. Den roll han spelade som gynnare av Oslo kan ha spelat in när han identifierades som grundläggare i den senare sagatraditionen.

Enligt senare sagatradition uppnådde Bergen status som stad under kung Olaf Kyrres regering (1067–1093). Hittills har inte omfattande arkeologiska undersökningar kunnat visa belägg för en tidigare urbanisering. Nya palaeo-botaniska undersökningar har emellertid gett indikationer av mera än jordbruksaktiviteter i det centrala stadsområdet öster om hamnområdet Vågen från folkvandringstid och ännu tydligare från vikingatid. Detta kan styrka tidigare antaganden om någon slags kustbebyggelse i Bergen före Olav Kyrres tid. Vågen kan ha fungerat som hamn för den kungliga

egendomen Alrekstad, 2 km mot sydöst, förmodligen säte för småkungar i folkvandringstid och kan också ha fungerat som en mötesplats (kanske säsongsmässig). Förmodligen var Bergen-distriktet en preurbant centralområde av ungefär samma typ som föreslagits för Skiringssal och Trondheim. Liknande områden kan ha varit utgångspunkt för de små västnorska städerna Stavanger, Kaupanger, Borgund och Veøy (Helle 1992 s. 7 ff.). I en avhandling tillkommen efter att denna uppsats skrivits har Gitte Hansen gett en delvis ny bild av Bergens äldsta historia baserat på genomgång av det arkeologiska materialet (Hansen 2003).

Kung Olaf Kyrres roll kan kanske ha varit att upphöja ett tidigare kustcentrum till stad. Han planerade och fullföljde etablerandet av det första biskopssätet för Vestlandet i Bergen och ganska säkert gjorde Bergen till en formell stad i det han skiljde den juridiskt och administrativt från omgivande landsbygd. Han lät förmodligen också lägga ut tomter för stadsbosättningar i Bryggen-området öster om Vågen. Olafs sonson kung Eystein Magnusson (1103–1122) flyttade det kungliga sätet från Alrikstad till en ny kunglig bosättning vid Vågens mynning. Det var under denna tid, om inte tidigare, som Bergen började utvecklas till ett internationellt handelscentrum framför allt baserat på export av torkad fisk och andra fiskprodukter. Denna funktion skulle bilden drivande kraften bakom den snabba expansionen genom högmedeltiden, dokumenterad av ett rikt material av skrivna källor och inte minst av de storskaliga arkeologiska undersökningarna i Bryggen-området och mindre undersökningar i andra delar av den medeltida staden (Helle 1982, 1992, Herteig 1990–1991).

Tidig medeltida urbanisering är mindre känd i det nuvarande Danmark än i Norge, men det var inte desto mindre där, i den mest befolkade delen av Skandinavien det rike som låg närmast Europa, som processen var mest framträdande. Under 1070-talet förklarade sig Adam av Bremen att känna till flera *civitates* i det danska kungariket – vid sidan av Lund i Skåne platser som Roskilde på Själland, Odense på Fyn, Hedeby/Slesvig, Ribe Århus, Viborg och Ålborg på Jylland. Några av dem är kända som kungliga myntorter under kung Knut den stores regenttid i den tidigare delen av 1000-talet. Myntning i Knuts namn ägde rum på tretton platser, varav tio sedermera är kända som medeltida städer. Det är knappast någon tvekan om att åtminstone hälften av de danska medeltida städerna hade en tidig utveckling under 1000-talet (Christensen, A.E. 1977).

Det som genomgående karakteriserar de tidigmedeltida städerna är att de har flera kyrkor, tre eller fler, i vissa fall dock bara två. En forskare (A. Andrén), som har studerat den danska urbaniseringen, menar att dessa kyrkor fysiskt

inte skilde sig från den omgivande landsbygdens. Han kallar de tidigmedeltida städerna förtätad landsbygd (Andrén 1985). Orsakerna till denna förtätning knyts till den befintliga eller eventuellt nyskapade maktstruktur, vars påtagliga kärna är kungsgården på platsen. Det finns tecken på att den tidiga kungsgårdsstrukturen kan bindas samman med bl.a. tidig myntning och andra belägg på centralitet. Det finns också ett fåtal skriftliga uppgifter som pekar på detta kungliga beroende. 1085 nämns en speciell skatt i Lund och Lomma, midsommargälden, som nämns i Knut den heliges brev 1085 och som uppenbarligen kungen disponerade över. Denna skatt nämns också för andra danska städer.

Hur långt denna bild, som är uppbyggd på förhållandena i Lund, kan föras över på andra tidigmedeltida städer kan diskuteras. Det är svårt att finna alla de rekvisit som är möjliga att påvisa i Lund. Frågan är också om vi skall uppfatta de tidigaste kyrkorna såsom varande privatkyrkor i någon form eller tidiga församlingsbildningar. När det gäller det kungliga inflytandet kan man emellertid hänvisa till att den norska kungliga monarkins fundamentala roll som stadsgrundare var väl etablerad, en roll som också inkluderade de första biskopssätena.

Den fysiska strukturen är fortfarande alltför lite känd när det gäller de tidigaste skedena, men exempel finns tack vare arkeologiska undersökningar. I Sigtuna och Trondheim visar de arkeologiska undersökningarna på en tydlig tomtstruktur med relativt tätt bebyggda gårdar med smalsidorna mot huvudgatan redan i de äldsta faserna. Den medeltida bebyggelsestrukturen lades således i fast dessa städer redan i ett mycket tidigt skede. I Bergen finner man en reglerad bebyggelse med dubbelgårdar senast under första halvdel av 1100-talet. Det har föreslagits att tomtstrukturen har etablerats redan under kung Olaf Kyrre under sent 1000-tal (Ersland 1994, s. 64 ff.). I Oslo tycks det också ha skapats en stabil tomtstruktur från 1000-talet, men att endast små ytor har utnyttjats för bebyggelse på de små ytor som har grävts. I Lund var det i de tidigaste skedena fråga om en relativt spridd gårdsbebyggelse, grupperad kring kyrkorna. Mera täta urbana former är senare, först under 1100-talets slut. I. Den topografiska bilden har således kronologiskt och fysiskt varit olikartad på dessa orter. Inte minst bebyggelsens täthet har varierat över tid. Däremot har dessa orter haft en funktionell komplexitet, dvs. just det som är ett viktigt kriterium för städer.

Parallellt med dessa fanns orter utan denna funktionella komplexitet. Dit hörde troligen de tidigaste skedena för vissa av de mellansvenska städerna. De tidiga stiftscentra i Mellansverige kan tjäna som exempel i detta

sammanhang. De bör rimligen bygga på en centralitet, men om man skall basera sig på arkeologiska iakttagelser är det svårt att argumentera för att de varit tidigmedeltida städer i den mening vi använt detta begrepp här. Undantag är Skara, som kanske ansluter till det norska området, och Sigtuna. Centraliteten för sådana platser och deras 1100-talsparalleller, Stavanger och Hamar, i Norge kan ha haft sin bas i andra funktioner än kyrklig makt, förmodligen med rötter i en äldre områdesstruktur med en koppling till förmedeltida tingsplatser med en politiskt juridisk funktion. En sådan struktur kan sedan ha tagits över av kyrkan. Detta kan också vara förhållandet i Danmark, t.ex. när det gäller Odense och Viborg. Men det finns hittills varken skrivna eller arkeologiska källor att de kyrkliga centren hade utvecklats tillräckligt under äldre medeltid både funktionellt och fysiskt för att kunna kvalificera sig som städer. Detta fick vänta till högmedeltiden.

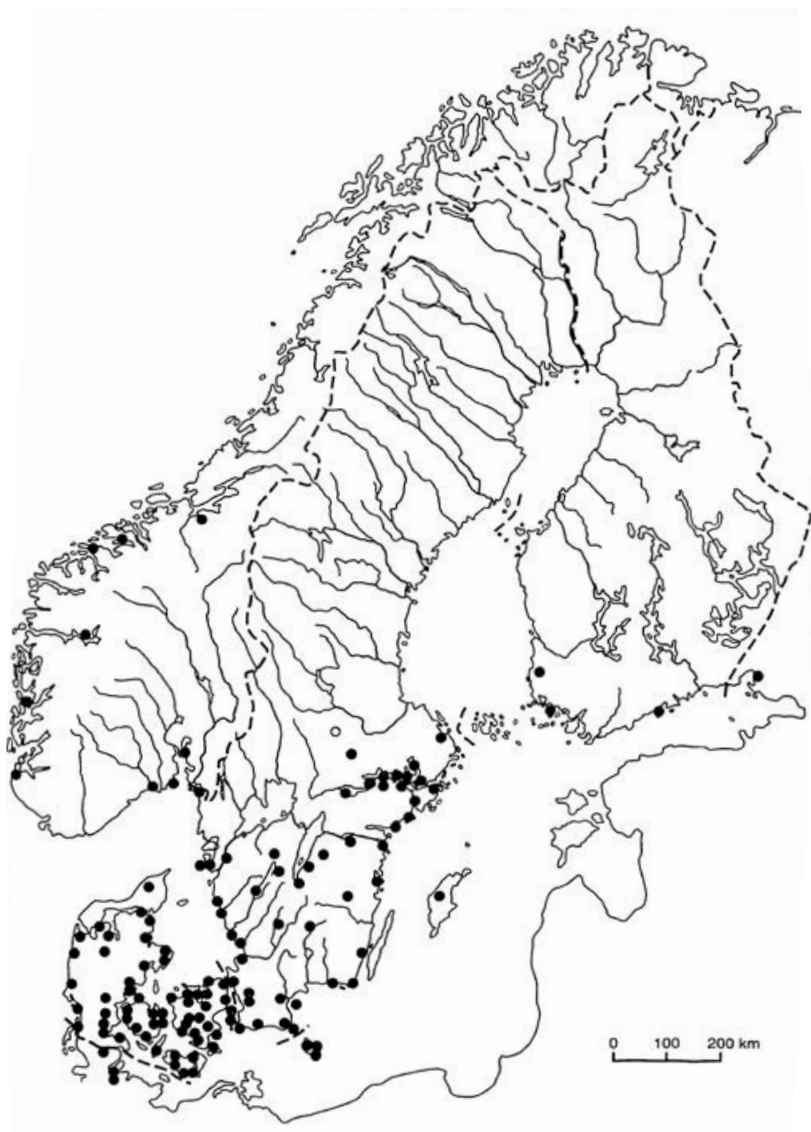
DEN HÖGMEDELTIDA URBANISERINGEN

Liksom i övriga Västeuropa satte en stark urbanisering in kring 1200 i Danmark och Sverige medan Norge uppvisar en annan bild om vi endast tar med orter med formell stadsstatus (Andrén 1989).

I Norge etablerades få nya städer. Den tidigmedeltida stadsstrukturen kom att ligga fast utan några mer betydande förändringar. Man kan emellertid se en stark utveckling inom de befintliga städerna. Ett sådant tydligt exempel är Bergen, som utvecklades och befäste sin ställning som en av Nordeuropas starkaste städer från senare delen av 1100-talet och under högmedeltid (Helle 1982, s. 173 ff.). Det hindrar inte att det utanför dessa städer fanns andra orter som inte skiljde sig från orter som blev städer i de andra nordiska länderna. Det är möjligt att det faktum att dessa inte fick privilegier gör att jämförelserna med andra områden inte blir helt rättvisande.

Dock måste man notera den ojämnhet som finns även i Danmark och Sverige, när det gäller städernas geografiska spridning. De centrala delarna av Danmark och Mälardalen med en utvidgning mot söder och mot Finland (Åbo) urbaniseras tämligen raskt och får en betydande täthet. Stadsstrukturen lades fast i dessa områden för en mycket lång tid framåt och är i realiteten bestående än i dag. Man kan tillsammans med rent ekonomiska förhållanden koppla denna utveckling till den medeltida statens framväxt som hade sin tyngdpunkt just i dessa områden. I övriga delar av det svenska riket är det egentligen endast möjligt att tala om stödjepunkter. Lödöse i Västsverige bör ses som en sådan, Kalmar i sydöst som en annan. I Danmark kan man se samma situation i de perifera landskapen Halland och Blekinge.

FIG 3:
Stadstäteten
1150–1350.

De nya städernas topografi skiljer sig på flera sätt från det föregående skeddets. Oftast har de nya städerna haft endast en kyrka i varje fall i ett initialskede. De ger ett klart intryck av att vara utbrutna från en redan befintlig sockenorganisation, inte som när det gäller de tidigare städerna infogade i ett befintligt eller nyskapat sockensystem.

Ett par exempel från Skåne kan illustrera några av dessa aspekter.

Helsingborg har klara och entydiga belägg för att vara en tidigmedeltida stad. Därur finns flera kyrkor nämnda och också arkeologiskt konstaterade. Där fanns en ringmur och en rund kastal, nära den plats där det medeltida tornet Kärnan byggdes i början av 1300-talet (Eriksson 1995). Bebyggelsen ligger uppe på den landborg som sträcker sig strax innanför kusten inåt land. Nedanför landborgen mot Öresund finns en bred strandremsa. Även om det finns spår av aktiviteter på denna redan under äldre medeltid etablerade en stadsbebyggelse först under 1200-talet. I samband med att den högmedeltida staden växte fram skedde en kraftig bebyggelseförskjutning. Landborgen blev i stället platsen för en borganläggning med försvarstornet Kärnan (Eriksson 1995).

Studerar man stadsplanen för Ystad i södra Skåne kan man se hur de naturliga vägarna ner mot kusten från bakomliggande socknar har brutits av staden. Inte så att de inte skulle finnas kvar, men kartbilden ger ett klart intryck av att några av dessa vägar gående i nord-syd ursprungligen bör ha varit resp. socknars vägar ner mot egna hamnlägen. Själva stadsområdet har alltså tagits från resp. byterritorier. Hur denna förändring i praktiken gått till vet vi ingenting om. Vi kan egentligen bara se resultatet.

Dessa städer har dock inte lagts på helt jungfrulig mark. För många av dessa platser, särskilt utmed Östersjökusten och Öresund, gäller att det finns klara spår av aktiviteter. Det finns en speciell lämning, som är viktig i dessa sammanhang och som föranlett många diskussioner rörande tolkningen. Det är de s.k. lerbottnarna, ett mycket neutralt namn som utgår från konstruktionssättet. Dessa lerbottnar har påträffats både inom och utanför de medeltida stadsgränserna. Oftast har de daterats till 1100-tal men inte minst inom det centrala området för Skånemarknaden, Skanör och Falsterbo, har också lerbottnar med dateringar fram till i varje fall tidigt 1300-tal påträffats (Ersgård 1988, s. 41 ff.). Tolkningarna av dessa anläggningar har varit flera, från lämningar av fiskberedning till markeringar för av kungen upplåten mark.

Det direkta sambandet är tydligast i Skanör och Falsterbo. Det var här som sillen fångades och bereddes och sedan fördes vidare genom de köpmäns försorg som kom söderifrån, framför allt från städerna söder om Östersjön. Även om således det arkeologiska materialet tyder på en utveckling av verksamheten från i varje fall 1100-talet är 1200-talet den period då Skånemarknaden får sin starkaste utveckling, först i den norra delen och senare också den södra delen av Falsterbonäset. Detta hjälper oss inte helt att förklara dessa lerbottnar och inte heller att helt klara ut sambandet med de högmedeltida städerna. Det gemensamma är naturligtvis kustbunden-

heten, att fisket spelade en roll under en lång period. Om man skall tolka lerbottnarna som markeringar kan också ett kungligt inflytande påvisas under längre tid.

Detta kungliga inflytande är mycket tydligt i de högmedeltida städerna. Stadslagarna, som utfärdades och privilegierna som gavs till städerna av kungarna är tydliga indicier men också förekomsten av kungliga borgar i de viktigaste städerna. Kungen var också ofta representerad i stadsstyrelsen genom sin fogde. Kungens närvaro var också starkt märkbart på Skåne-marknaden genom de två borganläggningar som fanns där och som fortfarande är synliga i terrängen. Städerna var således starkt beroende av kungamakten. I detta hade inget ändrats från den föregående perioden. Samtidigt är det tydligt att den *kommersiella revolutionen* under högmedeltiden ökade betydelsen av ekonomisk aktivitet som en urbaniserande faktor.

I övriga delar av det danska riket började städer från mitten av 1100-talet att spridas från skyddade inlandslägen eller trånga åutlopp till de öppna kusterna. Detta mönster kan kopplas samman med den skyddande funktion som kungliga och andra borgar hade, som var uppförda på platser som Vordingborg, Søborg, Havn (Köpenhamn) och Kalundborg. Valdemarerna infogade sådana borgar tillsammans med tidigare urbana centra i sitt administrativa system. Samtidigt var en allmän ekonomisk expansion en drivande kraft bakom en ökad urbanisering.

Förflyttar vi oss till Mellansverige kan vi se samma principiella utveckling. Mälardalsområdet fick en snabb urbaniseringsutveckling under 1200-talet. Den hade rötter i tidigare förhållanden. Det finns flera omständigheter att ta fasta på här. En äldre centralortsstruktur kan spåras i den tidiga stiftsstruktur som kommer fram i Florensdokumentet från omkring 1120, även om vissa attribueringar är omstridda. Man kan också säga att denna struktur i sin tur knöt an till huvudlandskapens förnämsta tingsplatser. I fundamentsbrevet 1164 för den svenska kyrkoprovinsen angavs Uppsala (Gamla Uppsala) som centrum för ärkestiftet medan övriga stift hade sina centra i Linköping, Strängnäs och Västerås och utanför detta område Skara.

Arkeologiskt kan en begynnande tätortsstruktur påvisas på flera ställen före 1200. De tydligaste är Söderköping och Skänninge i Östergötland, Nyköping och Strängnäs, kanske Tuna (senare Eskilstuna) i Sörmland och Västerås i Västmanland samt Uppsala i Uppland. Det visar alltså att flera av de mest betydande städerna från 1200-talet har rötter tillbaka i äldre förhållanden. I vissa avseenden bygger de alltså vidare på en äldre lokalisering.

Men det är ändå möjligt att tala om en betydande kvalitativ förändring under 1200-talet. I en stad som Söderköping är detta mycket tydligt.

Omkring 1220 skedde mycket stora förändringar i staden, bebyggelsen tätade och omstrukturerades, fyndsammansättningen blir en annan. Det är alltså betydande strukturella förändringar som ägde rum i en stad som denna. De resultat som kommit fram i Visby pekar på en stark kvalitativ förändring genom tillkomsten av stenhus från 1220–1230. Liknande förlopp går att följa också i andra städer inom området.

Stockholm kan visserligen inte föras längre tillbaka än 1250-talet. Denna traditionella datering har inte de arkeologiska undersökningarna under senare år kunnat kullkasta. Däremot genomgick Stockholm en exceptionellt stark utveckling under senare hälften av 1200-talet och erövrade på kort tid en nyckelposition i Mälardalen och i Bottenviken, en ställning som bekräftades i Magnus Erikssons stadslag, enligt vilken all utrikes handel i detta väldiga område skulle passera Stockholm (Hansson 1956, Ödman 1987). Stockholm fick på detta sätt en ekonomiskt central funktion som kan jämföras med Bergen i Västnorge. Som Bergen utvecklade sig Stockholm till den ledande politiska och administrativa centralorten i riket.

Men Stockholms utveckling är inte unik. Om man jämför med andra delar av det medeltida Sverige är det påfallande hur snabbt det högmedeltida stadsväsendet etablerar sig i Mälardalen fram till 1200-talets slut. Detta kan ha flera orsaker, men en mycket viktig är den geografiska och kommunikationsmässiga kopplingen till de centrala bergslagsområdena. De ligger som en ring kring Mälardalen. Städerna kom att fungera som omlastningsplatser mellan landtransporterna och transporterna på Mälaren. Hela denna trafik måste passera Stockholm, innan den gick vidare till de olika exportmarknaderna.

Städerna låg också på ett tämligen jämnt avstånd från varandra, som visar att de hade ett lokalt omland som de kunde dominera inom en dagsturs längd. Deras stadskaraktär kan följas inte minst genom etableringen av tiggarmunksklostren under 1200-talet, men också genom de första spåren av stadsstyrelse. Också detta visar på att 1200-talets stadsväsende är något kvalitativt nytt i förhållande till de äldre städerna (generellt för denna diskussion hänvisas till Andersson, H. 1977, Andrén 1989, Broberg & Hasselmo 1992).

I Östersjöområdet var således de första årtiondena under 1200-talet avgörande. Det är skönjbart inte minst i den starka utveckling som ägde rum i Lübeck under de första decennierna av 1200-talet (Fehring 1988). Arkeologiskt har en liknande utveckling kunnat påvisas i andra delar av östersjöområdet. Det visas inte minst av den kedja av tyska städer som etablerades på de södra och östra kusterna av Östersjön.

Det kungliga inflytande var fortfarande stort över städerna. De blev

aldrig fria i en kontinental mening. Kungen var privilegiegivare och inte minst topografiskt hade denne genom sina fogdar insyn i städerna. I städer som Nyköping, Kalmar och Stockholm fanns betydande kungliga borganläggningar. I Nyköping och Kalmar råder oklarhet huruvida borgarna fanns före tätortsbildningarna, i Stockholm är den troligen samtida även om materialet här också är osäkert (Ödman 1987). I varje fall står det klart att borgen och staden ömsesidigt har varit beroende av varandra.

De stora förändringar man ser i Danmark och Sverige i slutet av 1100-talet och början av 1200-talet, som bl.a. innebär tillkomsten av en rad nya städer, hade inte sin motsvarighet i Norge, även om några få nya platser fick stadsstatus där också. I stället blev det en kraftfull utveckling av existerande städer som Trondheim, Oslo, Tønsberg och framför allt Bergen. Under senare hälften av 1100-talet var Bergen redan större och politiskt mer betydande än något annat urbant centrum i Norge. Staden utvecklade sig på detta sätt till den första verkliga huvudstaden i Norge. Också kyrkligt stärkte den sin roll genom tillkomsten av ytterligare kyrkliga institutioner.

Centralt för detta var naturligtvis stadens ekonomiska roll. Den växte nu på allvar till att bli ett av Nordens viktigaste centrum för fjärrhandeln. Basen för denna var handel med torkad fisk. Staden blev en stapel för utlänningarnas handel med produkterna från främst Nordnorge. Under 1100- och 1200-talen fick staden ett faktiskt monopol för transporten mellan västnordiska produktionsområden och hamnar utomlands. Som en konsekvens härav blev också Bergen ett centrum för ett nätverk av mindre städer och handelsplatser mot nord och väst. Under åren kring 1300 bekräftades Bergens de facto ställning som stapelmonopol på laglig väg genom bestämmelser, som förbjöd utländska skepp norr om staden och västerut mot Island och de andra koloniserade öarna i Atlanten.

Vid den här tiden var de hanseatiska handelsmännen i begrepp att ta över det mesta av Bergens utlandshandel på grund av deras överlägsna organisatoriska skicklighet och ekonomiska styrka. Från slutet av 1100-talet hade tyska köpmän och skepp varit närvarande i Bergen tillsammans med engelska och andra gäster. Från 1250-talets senare år stannade tyskar också över vintern. Detta blev grunden för den hanseatiska handelsstationen eller det hanseatiska kontoret, som grundades omkring 1360 (Helle 1982, s. 173 ff.). Tyskarnas roll i Bergen var stundom problematisk inte minst i förhållande till kungamakten, något som f.ö. också kan spåras i Sverige om än inte så tillspetsat som i Bergen.

STADEN OCH KUNGAMAKTEN

Städerna är mer eller mindre tydligt integrerade i staternas etablering. De tidigmedeltida norska städerna var, som vi har sett, gynnade av kungarna som en del i den politiska enandeprocessen av riket. Från slutet av 900-talet hade kungarna giltiga strategiska skäl för att bygga baser just på de platser där de enligt sagorna bidrog till att etablera städer, t.ex. Trondheim, Bergen, Oslo, Borg (Sarpsborg), Tønsberg och Kungahälla. Under högmedeltiden utvecklades städerna ytterligare då de blev säte för lokal och regional administration. Kungliga slott eller befästa gårdar byggdes för att stärka den kungliga närvaron i de fyra viktigaste städerna i riket – Bergen, Trondheim, Tønsberg och Oslo – och från sent 1200-tal blev skattkamrarna där nyckelpunkterna i den kungliga finansadministrationen. Vi har redan sett att det var Bergen som spelade rollen som den första verkliga huvudstaden, en roll som undan för undan allt mer delades med Oslo från tidigt 1300-tal.

I Sverige och Danmark var det på samma sätt. Urbaniseringen ett redskap för den centrala statsmaktens möjligheter att behärska riket. Vad som hände i Sigtuna under äldre medeltid efterföljdes på många ställen i högmedeltidens Sverige. Den förhållandevis starka urbaniseringen i Mellansverige och i östra Sverige, tillkomsten av städer som Jönköping, Västervik och Kalmar i Småland och den starka utvecklingen av Lödöse är alla utslag för en vilja att från centralt håll kontrollera det svenska riket. Det samma gäller den tidigare nämnda utvecklingen av länsborgar som skedde under 1200-talet. Dessa borgar var geografiskt nära förbundna med städerna; i flera fall låg de integrerade i stadsplanen eller i direkt anslutning till staden. Exempel på detta är Lödöse, Kalmar och Stockholm. Ibland kan det givetvis vara svårt att avgöra om borgen eller staden var först, men den nära anknytningen är viktig att ta fasta på. Den fick sitt tydliga uttryck i stadslagen från mitten av 1300-talet, där det stadgades att slottsfogden skulle delta i stadens råd. Kungligt borgbyggande var också som vi sett en viktig urbaniserande faktor i högmedeltidens Danmark och medverkade till att styrka det kungliga administrativa systemet.

Ändå blir stadens självstyrelse tydligare markerad under denna period. Särskilda privilegier börjar dyka upp i det bevarade källmaterialet. Det danska området är tidigt ute. Slesvig får privilegier redan i mitten av 1100-talet, vilket är exceptionellt tidigt. I Ribe får borgarna 1202–1214 privilegier att bedriva handel utan torgavgifter och tull. Slesvig får stadsrätt i början av 1200-talet, Tønder likaså 1243. Hjörning får rätt att använda samma *leges forenses*, som borgarna i Viborg. För Svendborgs del bekräftas tidigare privilegier 1253 (Andrén 1985).

I Sverige är sådana dokument betydligt senare. Det första berör Jönköping vid sjön Vätterns sydända och är daterat 1284. I denna är landsköpsförbudet centralt. Stadens och borgarnas exklusiva rätt till handel är tydligt markerad. Detta blir sedermera ett genomgående drag i privilegiegivningen. Man kan dock notera att det var stora svårigheter att upprätthålla landsköpsförbudet, eftersom man ständigt återkom till denna fråga. I ett efterföljande privilegium från 1288 för Jönköping finns också särskilda bestämmelser om stadens styrelse bl. a. genom ett råd. I Sverige bekräftades städernas speciella roll genom den särskilda stadslag som tillkom i mitten av 1300-talet.

I Norge finns det tecken på att kungen organiserade städerna som egna rättsområden så tidigt som under Olaf Kyrres regering (1067–93), om inte tidigare. En bevarad överenskommelse om islänningarnas rättigheter i Norge, som rapporterats ha slutits under Olaf den heliges dagar, tycks gå tillbaka till hans senare namnes dagar. Här nämns en särskild stadslag (*bjarkeyjarrétr*), ett stadsting (*mót*) och en elit av borgare (*húsfastir menn*), som var inblandade i rättskipningen, ett stadsstyresystem som vid den tiden måste ha fungerat i Trondheim och kanske också i Bergen. En kunglig stadsfogde kan ha funnits lika länge, men det är inte dokumenterat i Trondheim förrän början av 1100-talet. Trondheims *bjarkeyjarrétr* har bevarats i en version som huvudsakligen är representativ för 1100-talet. Omnämnt finns en förlorad västnorsk stadslag (*kaupangsrétr*), som måste ha varit knutet till Bergen lika tidigt. En ny och mer utförlig stadslag utfärdades för Bergen 1276 av kung Magnus Lagaböter. Den knöts sedan också till andra norska städer. De särskild urbana rättigheter som existerade i Norge fram t.o.m. 1200-talet var bestämda i stadslagar, i kungliga tillägg till dessa och till andra lagsamlingar samt i förordningar utfärdade på kungligt initiativ för att komplettera 1276 års stadslag. Således utfärdades förbud för landsköp först i ett kungligt beslut 1299. Det konfirmerade städernas handelsmonopol i Norge. Det första elementen i detta monopol hade introducerats några år tidigare, tillsammans med principerna för att styra Bergens stapelmonopol i de hanseatiska privilegierna. Verkliga stadsprivilegier utfärdade i kungliga dokument för individuella städer, är inte kända i Norge förrän 1300-talet (Helle & Nedkvitne 1977, Helle 1982).

I avsaknad av källmaterial är det omöjligt att fastställa om det tidiga norska urbana styrsystemet hade motsvarigheter i övriga Skandinavien. När det gäller stadens styrelse skedde under alla händelser stora förändringar under 1200-talet i Skandinavien, fr.o.m. nu fungerade städerna som avgränsade juridiska och administrativa förvaltningsområden. Men den stora nyheten är införandet av rådet som beslutande församling i stadsstyrelsen. I

Danmark dyker de första uppgifterna upp i mitten av 1200-talet. De tidigaste fallen är omnämmandet av Tønders stadslag 1243, då Lybecks stadslag överfördes dit och i ett privilegium för i Ribe 1252. I Norge förutsätter stadslagen 1276 ett råd, som fungerar i Bergen och rådmän nämndes vid namn där 1284. I Sverige omtalas rådmän första gången under 1280-talet. (För vidare källuppgifter och litteraturuppgifter kan fortfarande rapporterna från historikermötet i Trondheim 1977 ge relevanta upplysningar (Blom 1977).

Införandet av råd betydde att stadens elit fick en större och mera formell roll i stadsstyrelsen. Men även om de högmedeltida skandinaviska städerna med sina råd gavs ett visst mått av självbestämmande var de långt från den autonomi som många europeiska städer åtnjöt, särskilt de i Norditalien, nordvästra Europa och delar av Tyskland. Genom sina tjänstemän spelade kungen en dominerande kontrollerande roll, särskilt genom borgfogdarna i Sverige och Danmark och genom olika tjänstemän i de norska städerna; i Bergen var den kungliga lagmannen ledare av rådet.

Det behöver knappast sägas att relationer mellan kung och borgerskap knappast var helt friktionsfria. Särskilt i Danmark var det tecken på sådana konflikter. I detta avseende liksom i andra var de danska städerna mera närstående de europeiska modellerna än de de andra skandinaviska ländernas städer. Kungens kontroll över städernas styre tycks å andra sidan ha varit effektivast i Norge.

STADSBILDEN

Men borgerskapet kunde ändå markera sig på olika sätt, t.ex. i stadsbilden. En av de tydligaste markeringarna i detta avseende är i många fall stadskyrkorna i tegel, troligen inspirerade söderifrån, som finns både i Sverige och Danmark. De är tydliga manifestationer från borgerskapets sida.

Ett av de mer magnifika exemplen på detta är S:t Petri i Malmö. Den nuvarande kyrkan byggdes under 1300-talet. Den kan således sägas vara en bekräftelse på den ställning som borgerskapet erhållit. Malmö hade snabbt utvecklat sig till en av Danmarks viktigaste handelsstäder och nådde under senmedeltid sin starkaste ställning. Staden kom att i viss mån ta över Skånemarknadens tidigare dominerande roll i handeln. Men sådana kyrkor finns också i Flensburg, Halmstad, Helsingborg och Ystad för att ta några exempel. I det medeltida Sverige kan nämnas Stockholm, Skänninge och Örebro (Andrén 1985).

Den profana bebyggelsen var fortfarande i de flesta städerna av trä, timrade eller i skiftesverk. Stenhus förkom särskilt i Visby och Stockholm men också i danska städer. I Visby byggdes betydande delar i sten redan under

relativt tidigt 1200-tal, medan Stockholms stenhusetbyggnad är något senare. I Uppsala och Lund, båda ärkebiskopssäten, är stenhusebyggnaden i huvudsak senmedeltida och var då knuten till de kyrkliga dignitärerna. Trähusbebyggelse dominerade i Gamla Lödöse i Västsverige och i alla norska städer. I de senare uppfördes privata stenbyggnader mestadels som senmedeltida stenkällare, använda som svala och eldsäkra förvaringsrum. Man skulle med en grov generalisering kunna säga att den profana stadsbebyggelsen så gott som uteslutande är i trä i Västnorden, dvs. i de västra delarna av Sverige och i Norge, medan inslagen av stenhuse- och tegelbebyggelse är mycket tydligare i Östsverige och Sydskandinavien.

De flesta av städerna ligger vid vattendrag och deras stadsplaner är klart inrättade efter detta med de topografiska avsteg som varit nödvändiga. De förhållanden som tydde på någon form av planering med tomter och gatustråk redan tidigare har naturligtvis utvecklats. Det finns dock i varje fall i Sverige tecken som tyder på att det tidiga 1200-talet innebar förändringar, förtätningar och i vissa fall omstruktureringar av gatunät. Redan har nämnts den nya kyrkliga topografiska bilden med en stadskyrka för de nytillkomna städerna. Därtill kom nya inslag som tiggarmunkkonvent i så gott som alla högmedeltida städer och i enstaka fall också rådhus även om uppgifter om sådana är mycket sparsamma. För flera av dessa städer var, som redan framgått, också de kungliga borgarna viktiga inslag.

Städerna förefaller i huvudsak ha varit öppna. Uppgifter om stadsmurar och vallar är inte så många. Enkla befästningar i form av jordvallar med pallisader och diken var emellertid inte ovanliga i Danmark. I Sverige var de mera sällsynta och i Norge nästan icke-existerande. Mera avancerade murar av sten med torn skyddade bara några få städer som Visby, Stockholm och Kalmar i Sverige samt Kalundborg, Vordingborg och Köpenhamn i Danmark. Men det är egentligen endast i Visby, som man hör talas om att muren också skapade en verklig gräns mellan stad och land, mellan de intressen visbyborgarna företrädde och de som bönderna, framför allt bondeköpmännen, hävdade. Men i övrigt har de fysiska gränserna mellan städer och omgivande landsbygd generellt sett varit dåligt definierade.

Denna oklarhet om gränserna mellan stad och land kan också skönjas i terminologin. Ett mycket vanligt ord för dessa städer var *villa*, ibland med tillägget *forensis*. Men *villa* användes även om by. Finns det i dessa beteckningar en topografisk utgångspunkt som gör att man inte terminologiskt alltid skilde på dessa företeelser? Tilläggas bör dock att *villanus* så gott som alltid används om invånare i *villa forensis*, inte om invånare i en by (Andersson, H. 1971).

DET STADSLÖSA NORR

Även det stadstomma norra Skandinavien berördes av den utveckling, som i söder resulterade i städer. Ett av de bäst kända exemplen på detta är Vågan på Lofoten. Det är värt att se lite närmare på Vågan inte minst därför att det är omstritt om det är en stad eller inte. (Nyare översikter av Vågans historia och arkeologi är Bertelsen & Urbańczyk 1988, Urbańczyk 1992. Se även Helle & Nedkvitne 1977, s. 215, 249 f., Bjørgo 1982, s. 45 ff.)

Enligt senare sagotradition var Vågan hövdingasäte under 900-talet och en ekonomisk och politisk mötesplats under 1000-talet. I början av 1100-talet byggdes en kyrka här och en kunglig skatt lades på dem som fiskade här. Detta visar att vid denna tid, om inte förr, hade ett storskaligt torskfiske för torr fiskproduktion startat på Lofoten. Från senare delen av århundradet finns det säker information som visar att Vågan inte bara var en samlingspunkt för fiskeflottor på vintern utan också en marknadsplats för fiskhandel, från vilken stora flottor av lastfartyg förde torkad fisk och andra fiskprodukter till Trondheim och i ökad utsträckning till Bergen. Bergens monopol i den norska fiskhandeln mot norr och väster utvecklade sig gradvis under sent 1100-tal och tidigt 1200-tal. Från sent 1200-tal kom de hanseatiska köpmännen att dominera fiskeexporten från Bergen. Transporten av fisk från Vågan förblev i norska händer och för en tid behöll den årliga Vågan-marknaden sin betydelse som mötesplats för producenterna och mellanhänderna till den internationella handeln med säte framför allt i Bergen. Till detta kommer också uppgifter om handel med framför allt skinn, vilket betonar också Vågans roll som kontaktpunkt i en öst-västlig handel.

Högmedeltidens norska monarkis ansträngningar att kontrollera handeln och slutligen att binda den till städerna hade konsekvenser för Vågan, som hade utvecklats till det centrala handelsplatsen i Nordnorge. Denna funktion var på nedåtgående 1384, när den hotades av handel inte minst av bergensarna, i fjordar och i fiskesamhällen på andra platser i regionen. Ett kungligt dekret från detta år försökte att bevara Vågans, Trondheims, Veøys och Borgunds monopol i deras respektive nordliga och västliga norska regioner. Vågan kallades uttryckligen en av de »små städerna« (*smaar kauptader*) som hade sina egna juridiska områden (*thagmarcka*), vilket innebar att de var juridiska enklaver underkastade stadslag.

Det är alltså knappast någon tvekan om att Vågan formellt behandlades i linje med städer söder ut i Norge och att orten hade hållit denna position en lång tid dessförinnan. Det är emellertid inte säkert att platsen var permanent befolkad och hade uppnått en komplex centralitet som motsvarade de stadskriterier som nämnts tidigare. Vågans centrala funktioner

är dokumenterade av både arkeologiskt och skriftligt material och dessa var inte enbart ekonomiska. Vågan var också säte för en folklig församling eller *thing* med både legala och politiska funktioner. I tillägg till detta ägde viktiga kyrkliga möten rum här och lokala stormän i kronans tjänst var knutna hit. Det finns alltså ingen tvekan om att Vågan nådde en komplex centralitet under högmedeltiden, men att döma av det tillgängliga arkeologiska materialet hade Vågan inte någon permanent befolkning året runt. Därför är arkeologerna som genomfört de senaste utgrävningarna på Vågan tveksamma att kalla Vågan en stad. Det fanns inte desto mindre klara tendenser mot en urbanisering i det högmedeltida Vågan, som återspeglade den generella utvecklingen av urbanisering i det samtida Skandinavien.

Under 1400-talet gick den gamla organisationen i upplösning och det centraliserade marknadssystemet upphörde. Vågan försvinner ur källorna. Arkeologiskt har man dock kunnat se att orten lever vidare i någon form men med annan typ av bebyggelse och med en annan karaktär på fyndmaterial och anläggningar. Platsen hade blivit ett vanligt fiskeläge.

Vågan låg i skärningen mellan två kulturströmningar, en äldre öst-västlig och en yngre syd-nordlig. Den förra förmedlade en mycket äldre tradition av cirkumpolära kommunikationer och kontakter, den senare från Bergen de centralistiska norska men också de europeiska kontakterna, i det senare fallet framför allt de ekonomiska (Bertelsen & Urbanczyk 1988).

Vågan var inte den enda ort som kunde påvisa urbaniseringstendenser under Bergens inflytande. Detsamma gäller de västnorska »små städerna« *Veøy*, *Borgund* och *Kaupanger*. Bergens faktiska stapelmonopol från 1200-talet gällde också de skattepliktiga norska ösamhällena i väst, vilket blev konfirmerat juridiskt i början av 1300-talet. I konsekvens härmed blev säsongshandelsplatser på Island lagda till Bergens ekonomiska satelliter. Det var på detta sätt som högmedeltidens urbaniseringsrörelse påverkade Island, men det fanns ingen plats som kom nära en reell eller formell status som stad. Istället tycks ett centralt områdessystem som tidigare beskrivits sört för de funktioner som på andra ställen ledde till etablerande av städer (Thorláksson 1977).

Ett exempel från medeltida svenskt område kan också nämnas. Det gäller Kyrkbyn ovanför dagens Piteå i nordligaste Sverige. Det är en medeltida bosättning som kan dateras till tidigt 1300-tal och som låg vid den dåvarande kusten. En forskare har velat se denna ort som en del i den svenska statens etablering i området. I den meningen kan den ha haft en funktion inte olikt Vågan, även om den senare orten utvecklades långt mera än vad Kyrkbyn gjorde. Liknande bosättningar har funnits vid samtliga svenska

norrlandsälvars mynningar. På grund av landhöjningen kan en sekvens av sådana handelsplatser följas i de flesta mynningsområden. I flera fall bildas slutpunkten av städer från senmedeltid eller nyare tid.

Annorlunda ursprung har en annan plats, Hietaniemi i Tornedalen. Den ser ut att ha varit en mycket klar del i en öst-västlig handel. Den är svårare att foga in i ett mönster där de nord-sydliga förbindelserna är de centrala (Wallerström 1995 särskilt del 2 s. 47 ff. och 109 ff.).

Det råder alltså knappast någon tvekan om att den högmedeltida urbaniseringen i varje fall indirekt också gör sig gällande i Skandinaviens nordligaste områdena, till vilka också Island skall fogas, men den tar sig delvis annorlunda uttryck än längre söderut.

Det skulle kunna vara motiverat att i detta sammanhang också föra in sådana företeelser för den centrala maktens inflytande som de fogdar och köpmän som representerade centralmakten på ett eller annat sätt, både i Norge och i Sverige. De är inte knutna till platser som urbaniseringen normalt kopplas samman med varför de till synes helt faller utanför vårt tema. Men i sak fullgjorde de vissa uppgifter som fanns i städerna eller stadsliknande samhällen varför det inte är omotiverat att nämna dem i detta sammanhang.

Urbaniseringens yttringar får en helt annorlunda karaktär än i södra Skandinavien, men de är troligen svar på samma utmaningar som ligger bakom urbaniseringen i södra Skandinavien. Detta innebär att det är väsentligt att i betydligt större utsträckning än hittills foga in utvecklingen i nordligaste Skandinavien i ett brett urbaniseringsperspektiv.

DE EKONOMISKA FÖRUTSÄTTNINGARNA

Det är uppenbart att det var en kombination av politisk vilja och ekonomisk styrka som låg bakom tillkomsten av städerna. Den ekonomiska styrkan var i hög grad beroende av i vad mån städerna blev inkopplade i ett större ekonomiskt sammanhang än det rent lokala. Städernas roll som omlastningsplatser för produkter, viktiga i en internationell handel, var mycket betydelsefull.

Fiskets roll är tydlig. Sådana exempel är Bergen, som blev ett centrum för handeln med torkad fisk och områdena kring Öresund och södra Östersjön, som genom sillfisket och skånemarknaden med centrum i Skanör-Falsterbo blev en mycket viktig ekonomisk faktor.

Järnhantering var direkt eller indirekt viktig för många svenska städer. Särskilt gällde detta för området kring Mälaren. De stora fyndigheterna med järnmalm som ligger i ett halvcirkelformat område som omsluter

Mälardalen liksom också ett område längre söderut. Kommunikationerna från dessa bergslagsområden har naturligt lett till de närmaste vattenområdena, ofta på de åsar som sträckt sig ner mot de stora sjöarna framför allt Mälaren. Bergshandlingen har daterats något olika, men att det definitivt går ner i 1200-tal är uppenbart, kanske t.o.m. något tidigare. Som redan antytts har också lokaliseringen antytt en nära koppling mellan stadsutvecklingen och järnhandlingen.

Men också i själva processen att framställa järn kan städerna ha haft en roll, som har bidragit till stadens ekonomi. Det finns arkeologiskt material i dag som pekar på en betydlig järnhandlingen i vissa städer. Fynden av slagg är så betydande att det är svårt att se att detta skulle vara resultatet av enbart smide utan det har också framkastats att dessa slagg är ett resultat av någon form av bearbetning innan järnet har varit lämpat för smide. I Visby finns det sådana stora fyndigheter. På samma sätt har sådana påträffats i Vä i västra Skåne. Om de fortsatta undersökningarna skulle belägga detta kan vi också koppla en industriell aspekt på urbaniseringen, vilket hittills inte gjorts i nordisk forskning.

Överskott från jordbruket måste också ha spelat en roll särskilt i Sydskandinavien, men också för delar av Mälardalen. Det finns också andra produktion som skymtas i källorna inte minst träprodukter av olika slag.

SAMMANFATTNING

Den högmedeltida urbaniseringen går inte att redovisa utan att beakta vad som har skett tidigare. Man kan i vissa avseenden se den senare utvecklingen som en kontinuerlig utveckling i varje fall från slutet av 900-talet. Ofta finns det en platskontinuitet. Man kan se att en mycket avgörande roll för stadsväsendets utvecklingen är centralmaktens vilja att kontrollera, både politiskt och ekonomiskt. Det är genomgående från de första urbaniseringsstendenserna och framåt i tiden. Kungamaktens roll i alla de nordiska rikenas urbanisering är mycket tydlig. Det finns anledning att se kungen som en viktig aktör i städernas tillkomst och också deras vidmakthållande från äldre medeltid och fram över högmedeltiden. Vi har sett att detta visar sig i kungens borganläggningar, i hans privilegiegivning och laggivning, men också i försöken att behålla kontrollen över städerna genom sina fogdar eller motsvarande. I alla dessa avseenden finns en kontinuitet över tiden.

Men det finns också diskontinuiteter. I Danmark och i Sverige kan man se en kraftig förändring av urbaniseringsförloppet från slutet av 1100-talet och framöver. Många nya orter som inte ingått i några äldre centralortssystem får ställning som städer med en annan karaktär än de äldre. Flera av de

äldre förlorar eller får en minskad roll. I Norge är situation inte så tydligt men också där sker en kraftig utveckling inom de redan befintliga städerna, vilket också pekar på att det sker en kvalitativ förändring i urbaniseringsförloppet vid ungefär samma tidpunkt.

På detta sätt kan man säga att Norden också är en del av ett västeuropeiskt förlopp överhuvudtaget. Men det är viktigt att fortfarande vara observant på att kontexten inte är helt densamma under äldre medeltid och högmedeltid, varför städernas innehåll och roll kanske måste delvis få olika tolkningar beroende på vilken tid vi talar om.

Under 1200-talet är det tydligt att en annorlunda ekonomi etableras. Den får starkare marknadsinriktade drag. Den dras in i ett europeiskt sammanhang. Fisken i Norge och järnet i Sverige är exempel på detta. Detta innebär att vissa städer får en helt annan ställning än tidigare och också en accelererande utveckling. Bergen och Stockholm är var och en på sitt håll goda exempel på detta. Ojämligheten mellan städerna blev också större. Bergen och Stockholm hade båda dessutom en överregional roll. Under Bergen hörde ett satellitsystem av mindre köpstäder (Vågan, Borgund och Veøy). Stockholm fick ensamrätt på handel i Bottenhavet och kontrollerade trafiken från Mälaren och fick på detta sätt en liknande central roll som Bergen.

Skillnaderna accentuerades tydligt under senmedeltid men den tog sin början redan under högmedeltid. Det som skapade skillnaden mellan städerna var utvecklingen av fjärrhandeln. I utgångspunkten var de emellertid alla uttryck för en politisk vilja.

Denna politiska vilja kunde också ge urbaniseringen andra uttryck, som kunnat ses i de nordligaste områdena. Det går inte heller, som redan antytts, att bortse från att det också fanns lokala centralorter vid sidan av det centralt styrda urbaniseringssystemet, men dessa tog sig andra uttryck och former. De blev sällan av egen kraft platser med en permanent bebyggelse som byggde på centrala funktioner i sig. Att de kunde i senare tid annekteras av centralmakten och också få roll som städer är en annan sak.

I vissa områden och framför allt i Danmark och i Mellansverige grundlades den stadsstruktur som fortfarande i mångt och mycket bildar nyckelpunkterna i det nuvarande stadssystemet. Visserligen skedde betydande förskjutningar i tyngdpunkterna under industrialiseringen under 1800-talet och senare, men i grunden styrs fortfarande utvecklingen från de punkter som var viktiga också på 1200-talet.

JÄRN, STAD OCH STATSILDNING

Publicerad som Järn, stad och statsbildning i Hammare och fackla. Vol. XLI. (Stockholm 2010): Sancte Örgens Gille, s. 63–102. Den utarbetades inom ramen för projektet Järnet och statsbildningen 1150–1350 på Jernkontoret med professor Bengt Berglund som projektledare.

I urbaniseringens europeiska historia är 1100- och 1200-talen en förbluffande tid. Över hela Europa sker en stark, ja tidvis våldsamt tillväxt av stadssamhällen av olika slag och storlek. Anders Andréén illustrerade detta i sin avhandling från 1985 Den urbana scenen med några diagram, som tydligt visar denna utveckling (Andréén 1985, s. 32). Man kan här se textdiagrammen över Westfalen och England, där 1200-talet avtecknar sig särskilt tydligt. Detsamma gäller Skandinavien. I Frankrike kan samma bild observeras. Till denna kvantitativa utveckling kom också den omständigheten att redan befintliga städer utvecklade sig kraftfullt, vilket bl.a. avspeglade sig i att de tog betydligt större yta i anspråk än tidigare och en kraftig tillväxt av befolkningens mängd. Av de nya städerna fanns det sådana som ganska snart blev betydande men där fanns också en stor grupp, som förblev små städer både till yta och till befolkning. Det kunde röra sig om *poblaciones* och *villanovas* i Katalonien i Spanien, *borghi nuovi* i Italien, *villeneuve* och *bastides* i Frankrike, om *Minderstädte* och *Kleinstädte* på det tyska området. I Skandinavien förblir städerna tämligen små. Några utvecklade sig snabbt att bli tämligen stora, om än inte stora i kontinental mening. Stockholm hörde hit. Men urbaniseringsvägen är ändå klart märkbar och inte bara när det gäller de platser som blir städer. Man kan spåra urbaniseringsfunktioner också i områden, där inga formella städer utvecklas. Ett sådant tydligt exempel är Vågan (Vágar) på Lofoten, som under högmedeltid spelade en viktig roll både för torskfisket och för den norske kungens skatteuppbörd (Bertelsen 2008, s. 314 ff. Se också ovan s. 81 ff.). I

det stadslösa svenska Norrland, där t.ex. en del stora marknadsplatser kom att fullgöra visa urbaniseringsfunktioner, kan man också se detta (Andersson, H. 2002 a, 2003).

Urbanisering är alltså ett bredare begrepp än staden. Det hänger delvis samman med eller interfererar med de framväxande statsbildningarna och organisationen av dessa. Den är en del av en växande ekonomisk interaktion i Europa och annorstädes och inte minst en mera utvecklad form av administration. Inte för att alla dessa orter var internationellt verksamma. Ofta hade de endast en lokal eller regional omedelbar påverkan, men ändå blev de indirekt en del av en mycket större utveckling. (Definitionsfrågorna har jag behandlat i flera uppsatser, t.ex. Andersson, H. 1972 och 2003, båda tryckta i denna antologi.)

Det här upplägget kan tyda på att det finns en alltomfattande orsak till den högmedeltida urbaniseringen. Det är säkert riktigt i viss mån. Urbaniseringen är en del i en ekonomisk, social och kommunikationsmässig utveckling i Europa och som också är kopplad till vad som sker på andra platser i Asien och Afrika (Andersson, H. 2002 c, se nedan s. 143 ff.). Men lokaliseringen av dessa orter har styrts av lokala och regionala faktorer: gamla traditioner, lokala och »nationella« makter, kyrkliga intressen, kommunikationer, ekonomiska förutsättningar i form av tillgängliga råvaror (jordbruksprodukter, skogsråvaror, järn och andra metaller etc.). Med andra ord, varje ort eller stad är en del av en grundläggande förändring i samhället men vald utifrån en rad andra aspekter. Märkligt nog är denna kombination av grundläggande utvecklingslinjer och de mera speciella faktorer som påverkat valet av varje ort inte särskilt diskuterad. Ordet vald får inte uppfattas bokstavligt. I någon mening har en plats med urbana funktioner valts antingen av en grupp köpmän eller av en kung eller någon annan storman. Exempel på det första är Folklandstingstad i Lunda socken i Uppland, som väl nästan kan betraktas som en illegal handelsort (Beronius Jörpeland & Bäck 2003, särskilt s. 185 f.) och på det senare alla de orter som fick stadsprivilegier under loppet av medeltiden. Men varför får då dess orter sin speciella ställning och karaktär? Att de är en del av ett mycket större skeende har redan konstaterats, men just valet av dessa platser har sin grund i nationella, regionala och/eller lokala omständigheter.

I vårt sammanhang, där vi skall foga in städerna i projektet Järnet och statsbildningen 1150-1350, finns det anledning att särskilt titta på de orter som fick stadsprivilegier och som alltså blev städer i juridisk mening. Dessa städer är en väl avgränsad grupp av orter, där en makthavare, i Sverige nästan uteslutande kungen, har markerat ortens betydelse och särställ-

ning genom att utfärda privilegier och andra särordningar. Kungamakten hade dock ett finger med i stadsstyrelsen, eftersom borgfogden på de platser där det fanns en kunglig borg satt med i stadens råd, medan i borglösa städer borgarna valde en byfogde, som hade redovisningsskyldighet gentemot kungamakten. Dessa städer är därför en del i en strävan att koncentrera framför allt den ekonomiska verksamheten till bestämda centrala orter och därmed också kunna kontrollera vad som sker, i varje fall i teorin. De många landsköpsförbuden visar, att den politiken i själva verket inte var så lätt att genomföra. Det låg naturligtvis också i dessa städers borgares intresse att få privilegier, som gav dem fördelar gentemot andra orters invånare. När vi skall diskutera järnets roll i urbaniseringen är det framför allt på gruppen av privilegierade städer, som intresset kommer att koncentreras.

STADENS ROLL INOM JÄRNHANTERINGEN

Detta skall handla om järnets roll. I stadslitteraturen dras ofta järnet fram som en förklaringsgrund till att den eller den orten har fått stadsstatus. Mälarstäderna är ofta nämnda i detta sammanhang. Kalmar förs också ofta fram (Kalmarjärnet). Vi vet ganska mycket om de här städerna från det skriftliga materialet, men det vore intressant att se i vad mån det arkeologiska materialet skulle kunna utnyttjas för att belysa järnets eventuella roll. Därför kommer det att särskilt uppmärksammas i fortsättningen. Utgångspunkten blir de järnproducerande områdena i första hand naturligtvis bergslagarna i Västmanland, Dalarna och Närke, men också det småländska järnet kommer att dras in i undersökningen. Det bör understrykas, att det jag diskuterar är baserat på litteraturstudier, rapporter från arkeologiska undersökningar och personliga kommunikationer från ett antal arkeologer. Någon egen analys av det arkeologiska fyndmaterialet har inte kunnat göras inom ramen för denna uppsats.

I en rapport från ett seminarium 1994 noterar Gert Magnusson, att inom stadsforskningen har man inte framhållit de tidigmedeltida städerna som »industristäder« eller att protoindustriell hantering skulle ha varit något betydelsefullt för människorna i dessa städer. Men Magnusson framhåller, att under äldre medeltiden och varje fall fram mot 1300-talet var rensningen av lupporna från blästerugnsanläggningen med direktframställt järn en viktig del för i varje fall en del smeder i städerna. Denna process brukar kallas primärsmede. När den slaggfattiga rensade osmundklampen blev dominerande, ändrades förutsättningarna helt för primärsmedet i städerna. Magnusson menar, att från att de medeltida städerna i ett tidigt skede varit en del i en protoindustriell produktion, blev situationen nu

helt annorlunda. Han påpekar vidare, att de slagger, som påträffas, kan representera olika delar av hanteringen från primärsmidet till tillverkningen av konsumtionsvaror. I det följande används begreppet sekundärsmide för detta smide (Magnusson 2005).

Stadens roll inom järnhanteringen kunde skifta. Det finns städer, som är direkt knutna till bergslagarna. I tysk litteratur finns beteckningen *Bergstadt* för en sådan stad. Dessa städer växte upp i direkt anslutning till brytningen. I Mellaneuropa finns flera hundra sådana städer, varav de flesta tycks tillhöra senmedeltiden och senare, men det finns också städer med anor ner till 1100-talet i varje fall. I Sverige är de tydligaste exemplen sena: Falun och Sala. Faluns privilegier daterar sig till 1641 men hade redan då en betydande bosättning. Sala fick sina 1624, men redan dessförinnan, i varje fall från 1500-talet, fanns en gruvby. Den hade vissa privilegier, bl.a. marknadsrättigheter. Utvecklingen under 1500- och 1600-talen innebar, att bergsmännen koncentrerades till platsen Sala och att det tidigare systemet med bergsmansgårdar upphörde (Ericsson, B. 1977, s. 108, Bergold & Öhnegård 1986).

För medeltiden finns inga tydliga svenska exempel. Västerås har varit diskuterad, som vi skall se senare, men staden hade inte den roll som t.ex. Goslar spelade i Harz. Där var bergsmännen en tydlig del av befolkningen (som i det senare Sala). I Sverige har bergsmännen sin bas på landsbygden, men det hindrar inte att speciella regler styrde deras verksamhet. Magnus Erikssons brev från 1354 om Norbergsbergslagen visar detta (Kumlien 1971, s. 147 ff.). Även om privilegiet innehöll bestämmelser som liknade stadsprivilegier, bl.a. reglering av handel måste man ändå diskutera om Norberg var en regelrätt formell stadsbildning. Norberg fungerade i varje fall som en privilegierad handelsort. I den meningen kan man finna urbaniseringsindikationer där. Vid Lapphyttan förekommer inte någon sådan bebyggelse (Magnusson 1985). När man i de kontinentala bergstäderna samlade bergsmännens gårdar, förblev bergsmännen i de svenska bergslagarna länge kvar på landsbygden.

Men man skall förmodligen inte bara se på de bergslagsområden som producerade bergmalm. Man bör också dra in sådana områden, där malmen kom från sjöar, mossar och rödjord. Det var områden, där blästbruket dominerade. Jönköping ligger i ett sådant område, även om också där i ett senare skede bergmalm kom att tas i anspråk. Det finns anledning att i mera detalj återkomma till detta.

En andra grupp är de städer som geografiskt anknyter till bergslagsområden och tydligt ingår i kedjan av hanteringen av järnet. Genom dessa har på ett eller annat sätt järnet förts vidare till konsumenterna. Det kan

ha varit organiserat genom köpmän som fanns i respektive städer. Orterna kan ha fungerat som transitorter för vidare befordran med hjälp av framför allt skepp, som utgick från respektive orters hamnar. Mälarstäderna kan här tjäna som exempel liksom Kalmar. Men gjorde järnet andra avtryck i dessa städer? Har det funnits en verksamhet koncentrerad till primärsmede, slaggrensning av luppår? Därtill kommer frågan om omfattningen av smidet både för lokal och en vidare avsättning. Det kan ha rört sig om smide i anslutning till bygghus i staden eller från ett mera allmänt smide av redskap och material (manufaktursmide) (Magnusson 2005, s. 7 f.).

En tredje grupp är städer som inte omedelbart har någon anknytning till bergslagsområden överhuvudtaget men där ändå man kan påvisa att det funnits en tillverkning som gick utöver det rent lokala och/eller där det finns tecken på att man använt inte minst avfallsprodukter som slagg i stor omfattning. Lödöse kan möjligen höra till denna grupp.

Man kan alltså inte enbart se till orterna när dessa frågor diskuteras. Landskapet spelar med i utvecklingen av urbanisering och stadsbildningar överhuvudtaget. Under senare år har detta blivit en central punkt i den medeltidsarkeologiska forskningen kring urbaniseringen. Framst har detta utvecklats i Skåne genom Mats Anglert och Stefan Larsson. De ser, mycket kort sagt, centralortsbildningarna i landskapet som ett utslag av vad som händer i landskapet runtomkring, ekonomiskt, socialt och administrativt. Det innebär att tyngdpunkterna i landskapet förskjuts och förändras. Olika tider finner skilda lösningar och uttryck, men i basen finns ändå behovet av mötesplatser, centrala platser. På detta sätt blir inte staden något unikt utan en skapelse för sin tid, men där funktionerna är de samma eller i varje fall delvis desamma som för tidigare centralorter. Det är i själva verket funktionerna som rör sig i landskapet beroende på hur maktstrukturer förändras, hur ekonomiska och sociala förhållanden förskjuts (Anglert 2006). Denna syn på landskapet som en medaktör är inte minst viktig när vi skall se på bergslagsområdena och städerna. Detta är en stor problematik som endast kan beröras kortfattat här, men icke desto mindre viktig när vi skall försöka förstå järnets roll också i dess konsekvenser för urbaniseringen.

DET ARKEOLOGISKA MATERIALET

Studien kommer att primärt koncentreras till delar av det arkeologiska materialet. Vi måste emellertid inse att undersökningssituationen är ojämn, t.o.m. mycket ojämn, mellan de aktuella städerna. De senaste decenniernas arkeologiska undersökningar har visserligen på flera platser resulterat i ett rikt material, men frågan är ändå i vilken utsträckning det kan användas för

att pröva våra frågor. Det vi kan få fram är troligen framför allt enskilda exempel, kanske i några fall tendenser som skulle kunna vara giltiga för en bredare diskussion.

Det arkeologiska material som jag särskilt skall ta fasta på är förekomsten av smedjor och slag. Jag har valt dessa kategorier, eftersom de visar olika delar av produktionen av järn och städernas kontakter med denna produktion. Nu är detta ett något kategoriskt påstående. Det bör utvecklas något mera. Slagen kan vara restprodukter från flera delar av processen. De kan härröra från blåsterbruk eller masugnsdrift men också från smidesverksamheten. Tolkningarna av smidets roll i städerna blir beroende av vilka slagtyper som förekommer.

Jag har uteslutit järnföremålen i denna studie. Mängden av dessa gör det till en alltför omfattande bearbetning. Det vore intressant att få bättre insikter om proveniensen, men det är knappast möjligt utan mycket omfattande tekniska undersökningar (Wallander 1975. Se även nedan under Lödöse.).

Ett stort problem är naturligtvis mätproblemet. När kan man säga, att produktionen blir så stor att den rimligen är för avsalu om man enbart ser till det arkeologiska materialet? Det är en stor svårighet. I detta sammanhang måste det bli en skönsmässig bedömning av vad som är stora respektive små mängder.

Det finns en rad metodiska och källkritiska problem involverade. I sin doktorsavhandling *Södermanlands medeltida bergsbruk – en feodal angelägenhet* från 2001 har Eva Skyllberg diskuterat dessa för Nyköpings del. Hon påpekar, att de äldre undersökningarna i Nyköping inte har avrapporterats utan materialet har publicerats i ett antal artiklar, där uppgifterna om metallhantverk är få. Även de moderna rapporterna är ofta problematiska, eftersom slag behandlas som ett svårtolkat massmaterial. Man har avstått från att samla in slag och ibland finns slagen inte med i fyndredovisningarna. Hon konstaterar: »Sammantaget ger uppgifterna i det publicerade arkeologiska rapportmaterialet en otydlig bild av metallhanteringen i staden.« Ytterligare problem, som hon noterar, är, att det enbart från rapporten inte är möjligt att säkert avgöra vilken typ av slag som avses. Det kan också vara svårt att koppla slagen till bestämda kronologiska skikt. I Nyköping lyckas hon ändå att genom lagerföljden och dateringen av kulturlagren bestämma ett antal fall som medeltida (Skyllberg 2001, s. 186 ff.). Med variationer gäller detta de flesta städer, där slag och smidesmaterial påträffats. Det behövs fortfarande en diskussion om hur dessa material skall omhändertas och bevaras, även om framsteg gjorts, också sedan Skyllberg skrev sin avhandling.

GENOMGÅNG AV STÄDERNAS MATERIAL

Diskussionen kommer nu att föras vidare med ett antal andra exempel från orter, som kan bedömas bli privilegierade städer fram till ca 1350.

Urvalet (fig. 1) är styrt av två grundläggande faktorer, dels vilken betydelse städerna har tillmätts i den historiska diskussionen hittills, dels vilket arkeologiskt material, som har tagits fram i respektive städer och i vilken utsträckning det kan utnyttjas i den diskussion vi skall föra. Redan här finns naturligtvis en svaghet. I det första fallet har man nästan helt baserat diskussionen på ett skriftligt material. I det andra fallet är naturligtvis omfattningen av de undersökningar som genomförts avgörande för slutsatserna. Viktigt vore att ställa förekomsten av slagger och smedjor i förhållande till hur mycket av den medeltida stadens yta som undersökts överhuvudtaget.

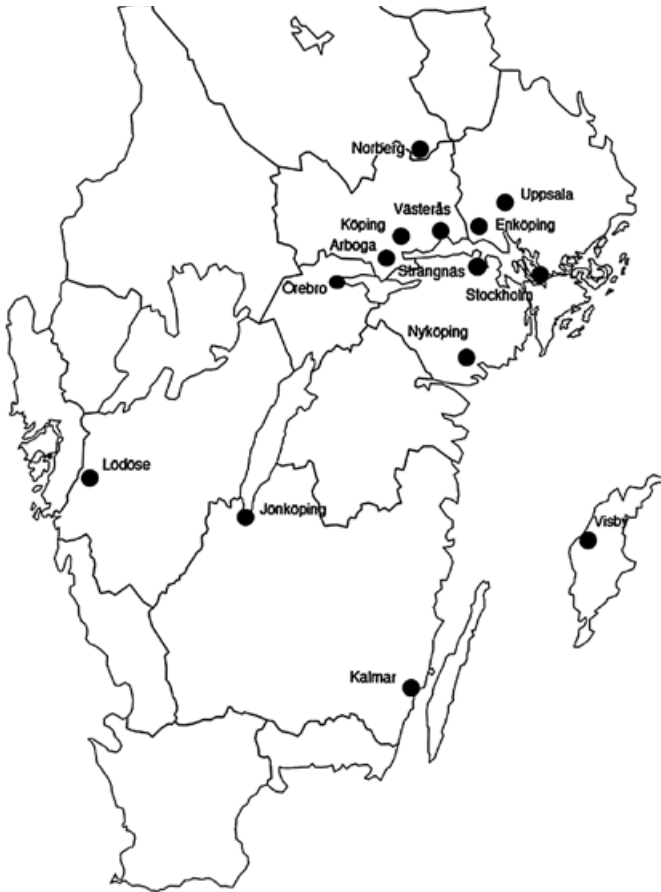

FIG 1:
De svenska städer som mer utförligt behandlas i artikeln har lagts in på kartan. Norberg, som både stadslikenande privilegier (se texten), har också tagits med.

I urvalet är de mellansvenska städerna ganska självklara. Från övriga delar av landet kommer Jönköping, Kalmar, och Visby att tas upp. Jönköping har mycket nytt arkeologiskt material som ger den en viss särställning i diskussionen. Kalmar och Visby har tidigare i hög grad uppmärksammats av forskningen. Kalmar ligger i anslutning till ett stort blästbruksområde i Småland, medan Visby uppmärksammades redan under 1920-talet genom de stora fynden av slagger i gatumarken. Lödöse ligger inte i omedelbar närhet av kända järnutvinningsplatser, men har relativt stora fynd av järn och smidesrelaterat material.

I det följande kommer materialet för de olika städerna att presenteras kortfattat var för sig. Med hänvisning till diskussionen ovan om urbanisering och städer kommer min exempelsamling i första hand att behandla orter som blivit städer i formell mening. Men när det gäller Bergslagen kan man inte helt förbigå andra orter. I detta sammanhang kommer jag dock endast att ge några kommentarer till Norberg, som har figurerat i diskussionen om städer och vars privilegier jämförts med stadsprivilegier såsom tidigare nämnts.

JÖNKÖPING

Jag inleder något oegentligt med Jönköping i varje fall om man ser redovisningen geografiskt. Men jag menar, att staden kan fungera som en modell, när vi behandlar andra orter. Den uppfyller nästan alla krav man kan ställa för den diskussion vi vill föra. Där fanns järnproduktion i stadens närhet och i staden; i området fanns både blästerbruk och masugnsdrift. Ett gott skriftligt material och framför allt ett utmärkt aktuellt arkeologiskt material, väl analyserat, som kan belysa våra frågeställningar, finns tillgängligt. Linnéa Kallerskog har behandlat dessa frågor i en uppsats från 2009 (Kallerskog 2009), som jag tillsammans med annat material kommer att ha som utgångspunkt i min beskrivning av Jönköping och järnet.

Jönköpings belägenhet i sydändan av Vättern med korsande landvägar mot öst och väst och mot söder har ofta bedömts vara en viktig grund för stadens utveckling och en bidragande orsak till att staden etablerades. Adolf Schück kallade t.o.m. platsen »Sydsveriges viktigaste vägmöte« (Schück, A. 1933). De äldsta bevarade privilegierna, som utfärdades av Magnus Ladulås, är från 1284 och 1288 (Herlitz 1927, nr 3, 4 och 7). Tillkomsten av ett franciskanerkloster 1283 visar ytterligare betydelsen av 1280-talet i stadens historia (Gallén 1959, sp. 566).

De viktigaste bestämmelserna i privilegierna var dels att handeln skulle koncentreras till staden, dels att staden fick ett rådsstyre. Det första belägg för namnet Jönköping är några år äldre, då *castro junaköping* omtalas

(DS 654, 1278, »Datum in castro junakøping«). Bakgrunden till stadens grundande har man ansett vara tillgången till jordbruks- och kanske skinnvaror, medan järnet inte bedömts ha spelat någon större roll. Ett undantag bland forskarna var Viktor Rydberg, som var den förste att behandla det tidiga Jönköping. Han menade, att näst handeln var smidet stadens viktigaste näringsgren (Kallerskog 2009, s. 5 ff.).

FIG 2: Jönköping. Järnsmidesplatserna från slutet av 1200-talet i kvarteret Harven och Lundströms plats låg utmed huvudgatan som löpte i öst-västlig riktning genom staden. Järnbanteringen har varit förlagd till den unga stadens yttre västra delar. Stadens bebyggelse har senare förtätats och expanderat, också västerut, ut över de forna ytterområdena under senmedeltid och reformatorisk tid fram till att staden flyttades 1612. Det västra ytterområdet har därmed alltmör integrerats med och centraliserats av stadens borgarbebyggelse. Korset anger det ungefärliga läget för stadskyrkan S:t Nicolai, medan franciskanerklostret låg längst mot öster. Generellt har på stadskartorna i den här uppsatsen kyrkliga institutioner markerats, framför allt som markörer för städernas medeltida utsträckning.

De arkeologiska undersökningar som ägde rum under de 1900- och 2000-talen har gett nya och mycket intressanta resultat. De har genomförts vid den medeltida stadens västra utfart, de senaste på Lundströms plats och de något äldre i kv. Harven (Claesson 1993, Åstrand u.å.). Platserna gränsar till varandra (fig. 2). På Lundströms plats fann man bl.a. tre områden med spår av olika slag efter smide. De avtecknade sig som hårt trampade ytor i två fall och i det tredje i form av ett grophus. Inom ytorna fanns järnslaggraster, glödska och sprutslag (fig. 3). I ett av områdena fanns också rester av bronsbearbetning. Dateringarna (¹⁴C) låg i huvudsak i under senare

hälften av 1200-talet. Möjligen är ett av områden, det västra, något äldre. Utanför låg betydande antal slagger. Ca 600 kg har insamlats under undersökningen. De förefaller utstädade och har delvis använts som fyllning i den anslutande gatusträckningen. Lena Grandin, som gjort en naturvetenskaplig genomgång och analys av materialet, anser att en viss typ av slaggen tyder på släktskap med blästbrukets slaggtappning och att det visar på en mer kontinuerlig smidesverksamhet. Hennes analyser tyder på att slaggen härifrån var blästjärn och att »det finns tecken på att det järn som

FIG 3:
Jönköping. Store gata från väster med vägbeläggning av slagg. T.v. om gatan låg smed-jelämningarna på Lundströms plats. Foto: Rickard Bindberg. Jönköpings läns museum.

använts i smidet har behövt bearbetas, t.ex. rensas på slagg, innan det smidits till såväl ämnesjärn som halvbearbetade smältor» (Grandin 2008, s. 56 ff.).

Runt Jönköping har det funnits både blästbruk och bergsbruk, det senare i Taberg. Från blästbruk har man funnit en mängd lokaler av vilka ett antal undersökts sedan 1970-talet. De senare undersökningarna, som genomförts av Jönköpings läns museum, har varit mycket omfattande. En rad detaljundersökningar har genomförts i Axamoområdet. Man har fått en bild av storskaligheten och enhetligheten i organisationen av platserna. Kallerskog sammanfattar, att undersökningarna visar, att smältplatserna varit mycket lika i utformning och organisation och också haft likartade ugnskonstruktioner, rödjord som råvara, tall som bränsle och likartad slaggavtappning. Hon menar också, att »organisationen bakom järnframställningen förefaller vara kontrollerad och styrd« och att järnet efter framställningen »har forslats till annan plats för vad man får förmoda såväl försäljning som bearbetning och smide.« Det hela har en protoindustriell karaktär. Dateringarna av blästugnarna sträcker sig från 600-tal till 1200-tal med en tyngdpunkt från slutet av 900-tal till 11/1200 tal. Kolningsgroparna sträcker sig ända fram till 1400-tal med en tyngdpunkt under 1000-tal-1200-tal (Kallerskog 2009, s. 13 ff.).

I det stora handelsomland som Jönköping hade och som omfattade södra Vätterbygden, stora delar av Njudung, Finnveden och närliggande delar av Västergötland, fanns råvarorna och vattenkraften. Här fanns den enda hittills kända masugnen från Taberg, Kåperyd och framför allt blästugnsområdena. I Jönköpings västra delar fanns 1200-talets järnhantering samlad. Det är inte fråga om traditionellt smide. Det är enligt Kallerskog och Åstrand till sin karaktär storskalig, samlad och »processad«. Johan Åstrand menar att den storskaliga järnhanteringen styrts av en tydlig bakomliggande aktör. Han betraktar kungamakten som den drivande aktören bakom järnhanteringen (Kallerskog 2009, s. 29 ff., Åstrand u.å.). Kallerskog sammanfattar att »mycket tyder på att järnet var en viktig ekonomisk faktor i Jönköpings stadsbildningsprocess. Stadens karakterisering som tidig »industriestad« torde ha sin relevans utifrån de faktiska belägg som presenterats. I omgivande landskap fanns naturtillgångarna men också konkreta exempel på järnframställning, varifrån järn spårats till Jönköping, där bearbetning, handel och distribution har skett« (Kallerskog 2009, s. 34).

Bilden av Jönköpings tidigaste historia har genom de senaste arkeologiska undersökningarna tydligt förändrats. Järnet som en viktig del i urbaniseringsprocessen framstår tydligt. Genom att de arkeologiska dateringarna till synes kan kopplas samman med de äldsta privilegierna tidsmässigt kan

man också ana överhetens hand. En tidigare forskning har gärna sett den nordvästsmåländska tidiga järnhanteringen som en lokal företeelse driven av lokalbefolkningen. Det förefaller inte längre vara hela sanningen. Det är ett betydligt större företagande, där landets ledande kretsar var inblandade, inte minst kungamakten och där Jönköping blev ett redskap för beredning av det framtagna järnet och dess distribution.

När blästbruket tonade ut, startade bergshanteringen i Taberg med masugnssdrift. Det äldsta belägget, Kåperyd i Månsarps socken, har genom arkeologiska undersökningar daterats till slutet av 1400-talet och tidigt 1500-tal (Berglund 1996, s. 110 f. med vidare litteraturhänvisningar). Det har varit frestande att se en koppling mellan begynnelsen av brytningen av bergmalm i Taberg och upphörandet av primärsmide i Jönköping. Men det är troligen en alltför förenklad syn på vad som hände. Järnmarknaden kan ha breddats och järn kan ha kommit norrifrån. I varje fall försvann själva beredningsmomentet från Jönköping, men staden förblev en manufakturstad och därmed också centrum för handel med järnvaror.

Jönköping blir på detta sätt en god illustration till järnhanteringsens utveckling. Omkring staden fanns råvaruområdena, där man genom blästbruk utvann järnet, men staden fick sin roll inte enbart som marknadsplats för järnet utan även som en del i tillverkningsprocessen. Staden blir på detta sätt en del av ett »industriellt komplex« som innefattade råvarorna, blästbruket, beredning och i någon mån manufaktur. Den bilden förändras, när bergsbruket tar över under 1300-talet (?). Jönköpingsexemplet visar också, att blästbruket var livaktigt och fortfarande sågs som centralt trots att nya metoder och nya råvaror var på gång. Ytterligare en omständighet bör betonas. Blästbruket är i området betydligt äldre än staden Jönköping. Innebär stadens tillkomst, att det sker en omorganisation av järnframställningen i området och att en ny intressent, kungamakten, kommer in? Kopplingen tidsmässigt med privilegierna och de arkeologiska resultaten skulle kunna tyda på detta. Bakom detta kan ju också ligga nya förutsättningar för distribution och handel med järnet. Är Jönköpings historia enastående eller kan vi finna samma utveckling i andra städer?

ÖREBRO

Örebros ålder är omdiskuterad. Äldre forskning har förlagt tillkomsten till 1200-talets slut, medan den senaste av dem som behandlat stadens ålder, Gustaf Jonasson, konstaterar, att urbaniseringskriterierna entydigt tyder på tillkomst i tidigt 1300-tal (Waldén 1945, Redin 1978, s. 35 ff., Jonasson 1984, s. 146 ff.). En viktig del i diskussionen är dateringen av stadsförsam-

lingen. Den har varit självständig i varje fall från 1320-talet. Dessförinnan kan den ha varit annex till Långbro. Men man har tvistat om, när detta förhållande upphörde. Dateringarna sträcker sig här från 1280 och fram till 1320.

I detta problemkomplex ingår också dateringen av stadskyrkan. Den har varierat något men forskarna tycks överens om att den påbörjats under senare delen av 1200-talet (Redin 1978, s. 37, Jonasson 1984, s. 111 ff.). Till detta kan fogas att arkeologiska undersökningar i staden, fr.a. den viktigaste, kv. Bromsgården, inte har gett fynd äldre än 1300-talet. Bland dessa märks inte minst ett antal myntunderlag, som daterades till 1200-tal men låg i avfallslager från 1300-talet (fig. 4) (Broberg & Hasselmo 1981 b).

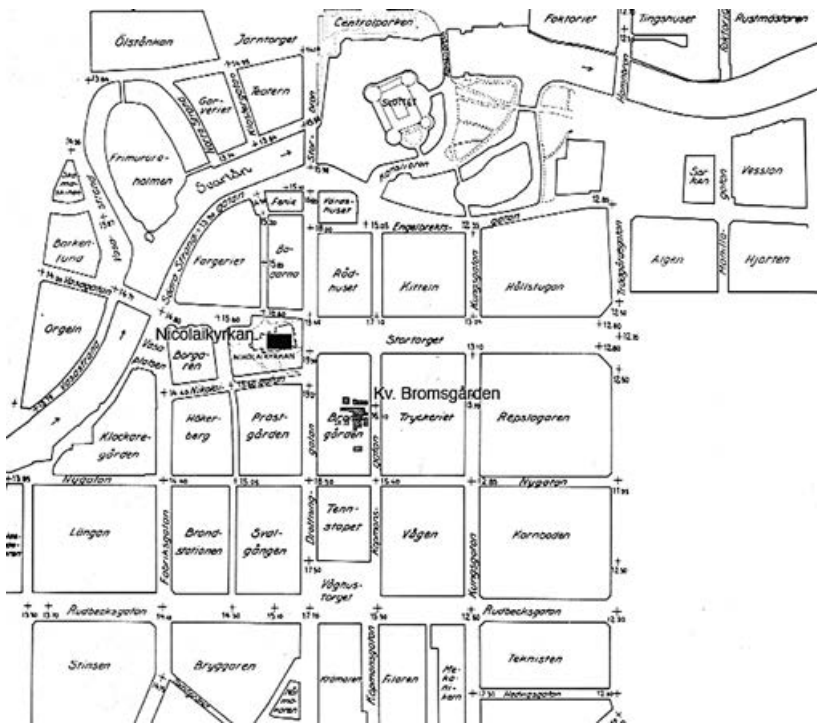

FIG. 4:
Örebro. Kv. Undersökningarna i kv. Bromsgården omedelbart sydost om stadskyrkan S:t Nicolai. Kartan hämtad från Broberg & Hasselmo 1981 b, fig. 2.

1285 nämns en *moneta* i Örebro i Magnus Ladulås testamente. Vad det innebär har diskuterats, myntverkstad eller växlingskontor, men att myntslagning ägt rum på orten är uppenbart att döma av Bromsgårdsgrävningarna (DS 1 nr 802, Malmer 1978). Det faktum att en *moneta* är omtalad i Magnus Ladulås testamente anger i varje fall en viljeinriktning och visar, att Örebro hade eller önskades få en kommersiell betydelse. Det är dock viktigt att notera att platsen redan tidigare hade en viss centralitet. Det är mycket

som tyder på att funnits en kungsgård här, i varje fall från 1260-talet. Dess historia måste ses i samband med slottets historia. Den har daterats alltifrån Birger Jarls tid till mitten av 1300-talet. Jonasson visar, att i breven ersätts kungsgården av borgen vid mitten av 1300-talet (Jonasson 1984, s. 77 ff.). I vårt sammanhang är det väsentligt att konstatera att det fanns ett kungligt intresse för platsen redan före stadens tillkomst. Den slutsats man kan dra av alla dessa uppgifter är rimligen, att det i varje fall från senare delen av 1200-talet fanns planer på att Örebro skulle bli stad, men att processen tog sin tid, trots att orten redan tidigare hade en betydande centralitet.

Örebros läge är intressant. På platsen möts ett antal vägar både i norr-söder och i öst-väst. Mot öst finns också Hjälmaren som sjöväg. Naturförhållandena här var också en viktig förutsättning. En nord/sydlig rullstensås passerade här endast genombruten av Svartån. Norr om Örebro låg flera bergslagar i nordvästra Närke och västligaste Västmanland. Man har därför antagit att Örebro varit en av exportorterna för järnet norrifrån. Men det finns flera problem att lösa här. Det finns ingen medeltida uppgift om järnexport från Örebro såsom Jonasson påpekar. Han konstaterar vidare, att det var naturligare att forsla järnet till Arboga från de nämnda bergslagsområdena än till Örebro. Han avfärdar helt Örebro som exportort. Men han har en annan intressant tanke, som ändå knyter staden till distributionen av järn. Staden var åtminstone under 1500-talet medelpunkten för handeln inte endast i Närke utan också för en stor del av Sydsveriges handel på Bergslagen. Bönder och köpmän från Östergötland, Västergötland och Småland skaffade järn i utbyte mot sin boskap. »Oxens väg genom södra hälften av Närke kom därför också att beteckna ett järnets ...« (Jonasson 1984, s. 65 ff.. Citat s. 68). Frågan är om denna situation där Örebro var en omsättningsplats för järnet inom landet också speglar en situation 200 år tidigare. Det är i alla fall en möjlig tanke, även om Jonasson inte drar ut trådarna så långt.

Smedfynden i Örebro dateras i allt väsentligt till senare tider. Undersökningar har främst genomförts på området för Örebro vapenfabrik, som under 1600- och 1700-talen var en av Sveriges mest betydande producent av vapen (Wallebom 2003). I den redan omtalade undersökningen i Bromsgården 1978 fanns i fynden spår efter många hantverkare, men ingen smed (Broberg & Hasselmo 1981 b). Det finns således ännu i varje fall inga arkeologiska fynd som tyder på någon storskalig smidesverksamhet förrän tidig nyare tid.

ARBOGA

Arbogas tillkomst och utveckling har i litteraturen nästan helt tillskrivits utvecklingen av bergsbruket. En viktig orsak är naturligtvis belägenheten.

Genom Arbogaåns vattensystem stod orten i kontakt med de malmförande områdena i Noraskog och Lindesberg. Men också de första urbaniseringskriterierna som dyker upp i slutet av 1200-talet har anförts, eftersom den utvecklingen ansågs kunna synkroniseras med bergshanteringens tillväxt och organisering under samma period. År 1285 grundas ett franciskanerkonvent och 1293 nämns en Gelbricht som *mercator in arbugha*, också det första belägget på tysk närvaro i staden (Schück 1926, Järpe 1976).

Det finns tyvärr mycket få avgörande arkeologiska undersökningar i staden och ingen av dem ligger helt centralt. I kvarteret Harneskmakaren, som ligger omedelbart nordväst om Trefaldighetskyrkan, dateras den äldsta bebyggelsen till den långa perioden ca 1200–ca 1350, men undersökaren konstaterar, att konstruktionerna låg glest och att där inte fanns spår efter några gator eller gårdsanläggningar. Under följande fas, som sträcker sig från ca 1350 till ca 1500, ökar kulturlagerbildningen och anläggnings-tätheten högst avsevärt (Anund 1995). En undersökning i kvarteret norr därom, kv. Barnhuset, visar att det också där fanns en relativt tidig bebyggelse, troligen från tidigt 1300-tal, som tolkats som stadsgård. Den försvann redan i mitten av 1300-talet och området togs därefter först i anspråk under 1500-talet (Hed Jakobsson 2001). Det skulle kunna tolkas som en krympning av stadsområdet av något skäl, men det lilla materialet skall inte pressas för hårt (fig. 5).

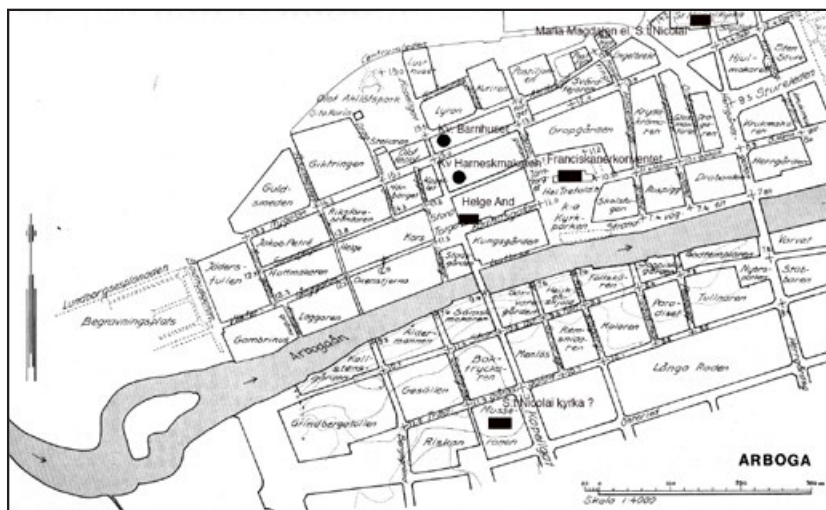

FIG. 5: Arboga. Undersökningarna i kv. Harneskmakaren och kv. Barnhuset markerade. De kyrkliga institutionerna har också markerats. När det gäller den sydliga kyrkan S:t Nicolai har läget endast baserats på arkeologiska observationer (Järpe 1976)

FIG 6:
*Arboga. Foto:
Riksantikvarie-
ämbetet.*

Förekomsten av slagg och smedjor i det arkeologiska materialet är litet. I kv. Barnhuset tidigaste fas fanns spår efter smide, bl.a. ett par ämnesjärn, men rapportförfattaren vill begränsa det till att enbart ha varit husbehovssmide. Någon smedja har heller inte påträffats (Hed Jakobsson 2001). Från kvarteret Harneskmakaren finns visserligen små slaggbitar men utgrävaren anser inte att det är tillräckligt för att indikera järnhantering i kvarteret (Anund 1995).

Det arkeologiska materialet så litet det nu är säger inte något annat än att det funnits någon form av husbehovssmide. Det säger ingenting om Arbogas roll i hanteringen av järnet. Schücks och äldre forskares uppfattning om Arboga som utskeppningshamn för järn, som tar sin begynnelse i senare delen av 1200-talet, verkar rimlig med den källsituation vi har. Mycket hänger naturligtvis på hur vi uppfattar Gelbrichts roll i staden. Hur Nora bergslag och Lindesbergs bergslag dateras, är naturligtvis också av betydelse.

KÖPING

Att döma av det material som finns från Köping har staden inte spelat någon större roll under äldre medeltid. Där finns förvisso namnet *Lagblyskypung* från 1257 (DS 1 nr 444), men de första stadskriterierna dyker upp först i mitten av 1300-talet. Fortfarande i mitten av 1400-talet sades staden endast ha haft halv stadsrätt (Herlitz 1927 nr 150). Om järnet då spelade en roll är oklart. Schück menade, att staden kan ha tjänat som utskeppningshamn för Skinnskattebergs bergslag, Norrbärke och Söderbärke. Catharina Folin har däremot hävdad, att jordbruksområdena runt orten har varit det primära för stadens ekonomi (Schück 1926, Folin 1979).

Från arkeologisk synpunkt är Köping mycket fattigt. Där fanns en medeltida borg, men den tycks vara helt uttraderad och man har egentligen inte funnit något klart medeltida material i staden. Det mest påtagliga arkeologiska materialet i vårt sammanhang härrör från undersökningen av Vågtorget, men fynden daterar sig från 1600-talet och framåt. Något äldre material påträffades inte (Carlsson, R & Anund 1998).

VÄSTERÅS

Västerås är väl den mellansvenska stad jämte Stockholm som främst satts i förbindelse med Bergslagen. Adolf Schück samlade upp den äldre diskussionen i sin betydelsefulla avhandling om det svenska stadsväsendet 1926. Han såg Västerås som den viktigaste staden i detta sammanhang. Han betonar, att Västerås var in- och utkörporten för de nya gruvområdena i östra

Dalarna, men han knyter också bl.a. Norberg till Västerås. Framför allt är det dock Kopparberget, som spelar en viktig roll för staden. Schüeck menar, att metallhandeln och handeln med Bergslagen har varit stadens viktigaste näringskälla. Inte minst betonar han biskopssätets roll i detta sammanhang (Schüeck 1926, s. 273 ff.).

När Kjell Kumlien publicerade sin västeråshistoria 1971 hade forskningsläget i viss mån förändrats. Han sköt tillkomsten av bergsbruket tillbaka i tiden till slutet av 1100-talet men hävdar, att den större utvecklingen kom omkring 1300. Han kopplar liksom Schüeck samman denna med tyskarnas roll inte minst i Mälardalen under denna period. Han anser också, att källmaterialet, även om det är magert, pekar på ett nära samband mellan staden Västerås och de inom stiftet belägna bergverken. Det skulle särskilt ha gällt Norberg och Kopparberg, framför allt kanske det sistnämnda. Den kopplingen skulle enligt Kumlien vara en av drivkrafterna vid köpstadens tillkomst (Kumlien 1971, s. 114 f. och 136 ff.).

Man har i litteraturen vid sidan av de fåtaliga skriftliga källorna ofta byggt sina ställningstaganden på kommunikationslederna i området, som gick i nord-sydlig riktning. Det rörde sig om Svartån men också om åsarna, bland dem kanske den viktigaste, Badelundaåsen. Jan-Helmer Gustafsson menar i sin rapport från projektet Medeltidsstaden, att det var anmärkningsvärt att varken Norberg eller Skinnskatteberg hade några naturliga förbindelser med staden. Det var enligt hans uppfattning Dalarnas bergverk, som kunde knytas till Västerås genom Badelundaåsen och Långheden. Denna förbindelse hade haft förhistoriska rötter. Och kanske hade egentligen platsen, där åsen når Mälaren varit en mera naturlig utgångspunkt också för en medeltida stadsbildning om man ser till kommunikationerna (Gustafsson 1977, s. 32 ff.).

Sedan publiceringen av dessa arbeten har det ju skett mycket som förändrat synen på tillkomsten av ett mera avancerat bergsbruk. Bl.a. har kronologin kraftigt förskjutits tillbaka i tiden. Men detta förändrar knappast bilden av Västerås som en viktig part i bergshandlingens historia. Det kan vara värt att göra en kort resumé av hur forskningsläget ligger i dag, när det gäller staden och dess tillkomst.

De äldsta tydliga beläggen på att en centralort etableras på den plats, som senare benämns Västerås, är några kyrkogårdar på ömse sidor av Svartån. Väster om Svartån i kvarteren Livia och Linnéa låg kyrkan S:t Nicolaus, som delvis undersöktes 1938. Inmurad i kyrkan fanns en s.k. eskilstunakista från omkring 1100. Kyrkan kunde dateras till 1200-talet. Kistfragmentet antyder, att den äldsta kyrkogården går tillbaka till tidigt

1100-tal, kanske tidigare. Ner mot ån fanns bebyggelse, som daterades till 1200-tal. I kvarteret Johannes på Svartåns östra sida har en kyrkogård kunnat spåras genom ett relativt stora antal begravingar. ¹⁴C-dateringarna antyder, att de äldsta kan gå ner i 1000-tal eller i varje fall 1100-tal (Welinder 1990, s. 13 ff.). Allt pekar således på att omkring 1100 fanns ett samhälle av en viss betydenhet eller kanske t.o.m. två. Förekomsten av två begravningsplatser eller kyrkor på ömse sidor om en å bör antyda en central plats i landskapet (Hyenstrand 1974). Det skriftliga materialet är nästan helt frånvarande under 1100-talet, men Västerås ingår i den lista över biskopssäten i Skandinavien från 1164, som förekommer i brevet, där Stefan utnämns till ärkebiskop med säte i Uppsala. Men redan i den berömda s.k. Florenslistan från ca 1120 finns ett Arosa nämnt, som oftast tolkats som liktydigt med Västerås (Kumlien 1971, s. 77 ff.). Det arkeologiska material som finns från Västerås tyder på en expansion under 1200-talet. Domkyrkan har tillkommit före 1277. Om den haft en föregångare, vilket den naturligtvis borde ha haft, i varje fall från senare delen av 1100-talet, har en sådan i varje fall inte ännu påträffats. Under den nuvarande domkyrkan finns inga spår. Den kan naturligtvis ha legat någon annanstans på orten, t.ex. vid någon av de tidiga kyrkogårdar som påträffats. Bl.a. har den östra kyrkogården antagits höra till S:t Ilian. Men källäget är sådant, att inget kan avgöras med säkerhet. Men också S:t Nicolaus hör till 1200-talet liksom dominikanerklostret, som dateras till 1244 (Gallén 1958, sp. 178). Sammanfattningsvis är det alltså mycket som tyder på att det Västerås som utvecklar sig från 1200-talet bygger på en äldre 1100-talsbosättning. Det kunde också hypotetiskt sagt vara kyrkan som medverkar till den nya orten och är med och skapar en ny centralort i området i stället för Badelunda.

Den äldsta skriftliga uppgiften om kontakter med bergshanteringen finns i ett brev som utfärdas av biskopen Peter av Västerås 1288. Av detta framgår bl.a., att Västerås biskop och domkapitel förvärvade en andel i Kopparberget. Biskopsstolens intressen i bergverken kan sedan följas under hela medeltiden. Det fanns också ett betydande tyskt inflytande uppenbarligen inte minst från Lübecks sida. Kumliens slutsats är tydlig nog: »Så långt de torftiga källorna nu når, så ger de dock ett övertygande intryck av det nära samband, som rått mellan staden Västerås och de inom stiftet belägna bergverken. Det har gällt Norberg och Kopparberg, framför allt det sistnämnda« (Kumlien 1971, s. 136 ff., citat återfinns på s. 139).

Om 1200-talet är en expansionsperiod och en period för etablering av en organiserad medeltida stad, kopplad till bergsbruket, hur skall man då förhålla sig till etableringen under 1100-talet? Kan den också kopplas sam-

man med den tidigaste utvecklingen av bergsbruket? Det finns få spår av metallhantering i Västerås. Tre platser har gett fynd, som är medeltida eller tidigare: bronsmedja från 1000-talets mitt i kvarteret Linnéa väster om Svartån, slagg från Smedjegatan i korsningen med Vasagatan (kv. Igor) och ett senmedeltida grytgjuteri vid Domkyrkoesplanaden (en stock dendrodaterad till 1380-talet (fig. 7) (Bergquist 2009).

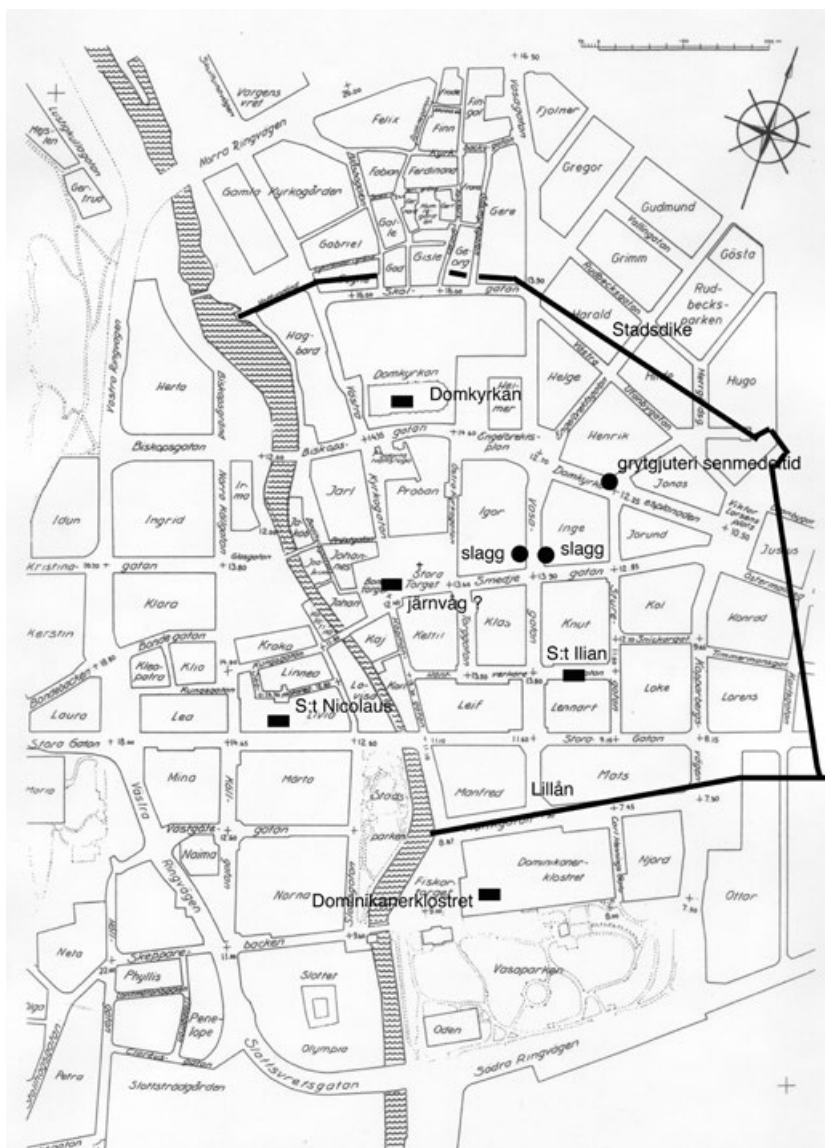

FIG 7:
 Västerås. Den medeltida staden med institutioner och järnbantningsfynd från medeltiden markerade. Efter Bergquist 2009.

I detta sammanhang är det slaggen från Smedjegatan, som är de intressanta. Slaggen togs tillvara, när en ledning drogs i Vasagatans östra sida strax norr om Smedjegatan. I de understa lagren fanns en relativt stor mängd slagg. De bestod av bottenskållor och de förekommer endast i lager som bedömdes som medeltida. Lagerföljden, de kolblandade lagren och slaggmängden tyder på smide på platsen eller i dess omedelbara närhet (Bergquist & Bäck 2000, Bergquist 2009, s. 5). Nyligen har slaggerna analyserats av Lena Grandin på Riksantikvarieämbetet, GAL, inom ramen för projektet »Kristnande och urbanisering i mellersta Mälardalen – Västerås medeltid.« De resultat som redovisats i manus till en rapport och i Ulla Bergquists PM är inte helt entydiga men kan kort sammanfattas på följande sätt. Dateringarna ligger så lika (1260/1270–1400 (95,4%)) att de bedöms vara i det närmaste samtida. Rapporten gör en försiktig tolkning att det fanns både slagg från primärsmide och från sekundärsmide, dvs. manufaktursmide. När det gäller frågan om malmtyp finns det inte något helt entydigt resultat. Analysen håller öppet om slaggen kommer från bergmalm/masugnsjärn eller från blästbruk. Det område som järnet tycks komma ifrån är Skinnskattebergs socken, vilket är något överraskande eftersom Norberg gärna kopplats samman med Västerås. Några arkeologiska undersökningar har inte gjorts inom Skinnskattebergs bergslag (Grandin & Strucke 2009, Bergquist 2009. Bergquist nämner Riddarhyttan som tänkbar proveniens).

Det man alltså kan konstatera är att det egentligen finns ett enda arkeologiskt material från Västerås som är användbart i vårt sammanhang. Om det kan komma nytt är höljt i dunkel; man kanske inte skall vara alltför optimistisk. Betydande delar av den medeltida staden schaktades ut i den stora omdaning av stadens centrum som gjordes under 1960- och 1970-talen. De bevarade delarna låg framför allt utmed Svartån. Ett viktigt resultat finns dock redan i det nu undersökta materialet. Som Bergquist påpekar är det tydligt att det järn som bearbetats i Västerås kommer från flera håll och att man därmed inte kan stirra sig blind på ett ursprungsområde (Bergquist 2009, s. 7). Man kan i alla fall konstatera att när Jan-Helmer Gustafsson vill göra Skinnskatteberg mindre troligt som uppland till Västerås (se ovan) pekar det lilla arkeologiska materialet tvärtom till detta område.

Kanske man också kan tolka resultaten som att Västerås inte hade någon större egen »järnindustri« utan att staden snarare hade en stark administrativ roll i metalldistributionen, inte minst genom biskoparnas roll i verksamheten.

ENKÖPING

Enköpings tidigaste urbaniseringskriterier ligger i mitten av 1200-talet. Det arkeologiska materialet motsäger inte detta. Men orten bör även tidigare haft någon form av central roll. Vårfrukyrkan som låg omedelbart norr om staden var prosterikyrka för Fjädrundaland. Den daterar sig till 1100-talet. Det fanns två stadsförsamlingskyrkor och ett franciskanerkonvent, redan tillkommet omkring 1250. Allt detta vittnar om en icke föraktlig roll för staden. I sena källor har nämnts ett par marknader, varav den s.k. Tjugonedagsmarknaden har ansetts ha ett tidigt ursprung. Geografiskt har staden legat på slutpunkten på en ås som går ut mot Mälaren. Omkring denna har agrarlandskapet i Fjädrundaland grupperat sig. Så det har varit strategiska förutsättningar för en centralort på denna plats. Det som blev Enköpings problem var den fortgående uppgrundningen av inloppet från Mälaren, som gjorde det svårt och så småningom omöjligt att nå in till den gamla hamnen. Trots den centrala ställningen som staden hade till börja med kom den att spela en mindre roll än flera av de omgivande städerna (Gustafsson 1979).

Järnets roll i staden är oklar. Sven Ljung förutsätter i sin stadsmonografi, att järnet från Bergslagen var en viktig del i den handel som gick över Enköping. Det fanns i varje fall under 1300-talet en tysk bosättning, hur stor är omöjlig att avgöra, men detta faktum styrker Ljungs uppgifter (Schück 1926, s. 17 f, 266 f, Ljung 1963). Arkeologiskt är fynden magra. Uppenbarligen finns det endast ett fyndmaterial med slagg. Det kommer från kv. Kaplanen, som ligger något norr om de centrala delarna av staden. I de översta lagren påträffades bl.a. ca 70 kg slagg, vilket undersökaren tyder till att de funnits en närbelägen smedja, Men några andra fynd, som närmare kunde definiera denna, påträffades inte (Svedberg 1984, s. 12 ff.). Det finns inte, så vitt jag vet, någon undersökning av slaggens karaktär.

UPPSALA

Uppsala brukar ju knappast ses som en stad inblandad i järnhanteringen. Sven Ljung har dock antytt, att så var fallet, men tydligast har Johan Anund markerat detta i en uppsats från 2008. Bilden av det tidigaste Uppsala har radikalt förändrats under de senaste decennierna genom de arkeologiska undersökningar som genomförts där. Den bild man idag får är av ett stadssamhälle, som växte fram redan under 1100-talet, alltså långt innan ärkebiskopsdömet etablerades här. Efter 1270, när den nya domkyrkan byggdes, expanderade staden kraftigt. Senast i slutet av 1200-talet styrdes staden av ett råd (*consules et communitas civitatis*). Denna hektiska period

avtecknar sig skarpt i det arkeologiska materialet (Schück 1926, s. 309, Ljung 1954, Redin 1976, s. 8, Anund 2008).

Det fanns ett tidigt tyskt inflytande i Uppsala. Anund anför, att arosmynten anses ha tyska förebilder, prosterikyrkan skall lånat sitt namn från Lübeck och Aros tycks ha haft en tysk befolkningsdel före 1200. Han påpekar också att de många samstämmiga nya dateringarna av tomtetableringar i Aros till slutet av 1100-talet kan tyda på att Knut Eriksson och kanske bergsbruksfamiljerna var drivande vid uppbyggandet av en strategisk stad i Aros omkring 1170. Bakgrunden skulle till en del vara den snabbt ökande järnframställningen under 1100-talet underlättad bl.a. av den nya masugnstekniken (Anund 2008, s. 367).

Från Uppsala har vid ett relativt stort antal undersökningar påträffats slagg och smedjor. Några av dem är kronologiskt sena och tillhör senmedeltid eller senare. I den stora undersökningen av kvarteret Kransen påträffades rester av både finsmide och grovsmide; det förra fanns från 1200-talet och framåt medan det senare kunde dateras till 1400-tal (Gustafsson & Ehn 1984, s. 98 ff.). I kvarteret Domen har påträffats flera smedjor i ett par faser, som daterats till 1300–1350 (Beronius-Jörpeland m.fl. 2000, s. 80 ff.). I kvarteret Rådhuset fanns härdar, som kopplats samman med smidesverksamhet redan i fas 2, daterad till 1150–1200. Det påträffades också härdar i yngre lager, men de lämnades utan tolkning. Det fanns också slagg inom kvarteret, men inte i några större mängder (Beronius-Jörpeland 2000, s. 66 ff.). Slaggen och gjuterispillet, som kom fram i kvarteret Sandbacken kan inte dateras före mitten av 1400-talet (Ersgård m.fl. 1984, s. 43 f.). I Akademigatan nära domkyrkoområdet har också påträffats slagg, dock ej i större mängder. Dateringarna är oklara men av rapporten att döma lutar det mot senmedeltid (Elfwendahl 1990).

Endast i ett par undersökningar har större mängder av slagg påträffats. Vid undersökningar i kvarteret Örtedalen i den medeltida stadens västra utkant påträffades 640 kg smidesslagg. Drygt 500 av dessa kunde dateras till 1300-talets första hälft. De var koncentrerade till en smedjebyggnad, till ett vägområde och till en slagghög. Det mesta av slaggen hittades utanför smedjan. Men det fanns äldre slagg inom området som låg i ett antal gropar daterade till 1200-talets slut. Enligt den analys som gjorts fanns i dessa gropar både järnsmidesslagg och byggmaterial från en eller flera ässjor av lera och sten. Slaggmaterialet från smedjebyggnaden bestod av smidesslagg, ofta i form av bottenskällor. I rapporten tolkas detta som »smeden överlag arbetat med något orena järnråvaror eller, vilket är troligare, att både högkvalitativt hyttjärn och blästjärn av sämre kvalitet an-

vänts.« Där fanns också ässjefragment och ämnesjärn. Gemensamt för dessa var att de var så gott som fria från slagginneslutningar. Tre av dessa ämnesjärn visade sig bestå av järn med olika egenskaper, ofta med mjukt järn i ena ändan och hårt kolstål i den andra. Man drar slutsatsen, att 1300-talssmedjan troligen var en del av en stordrift och att det rörde sig om kvalitativt gott och professionellt hantverk (Carlsson, R. m.fl. 2000, s. 78 ff.).

Ett stort fynd av slag gjordes också i kvarteret Pantern. Där man fann ungefär lika mycket slag eller 630 kg. Smidesslaggen hör till största delen till de äldsta faserna, och då särskilt till ett bärlager eller en beläggning i en gatusträckning. Dessa faser dateras till perioden ca 1220–1300. Det förekommer även en stor mängd smidesslagg av varierande typ i något yngre kontexter. De hör till faser, som har daterats till perioden ca 1300–1380. I lager yngre än så förekommer endast obetydliga mängder smidesslagg (fig. 8) (Anund u.å., Anund muntl. medd. till förf. 2009-11-09).

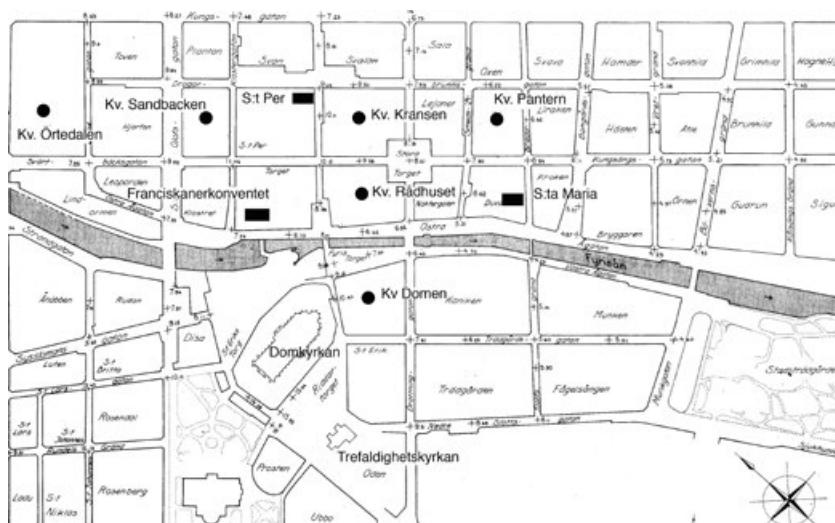

FIG 8:
Uppsala. Fyllda
cirklar markerar
de fyndplatser, som
nämns i texten.
I övrigt har de
centrala kyrkliga
institutionerna
lagts in.

De stora mängderna av slag torde i huvudsak härröra från primärsmide. Det är också viktigt att de täcker perioden 1200-1300-talen. Kan det avspegla en expansiv byggperiod i staden? Varifrån materialet kom är oklart.

STRÄNGNÄS

Strängnäs nämns som biskopssäte redan ca 1120 i det s.k. Florensdokumentet, men vilken karaktär orten då hade är okänt. Det fanns bebyggelse på platsen i varje fall under sent 1000-tal och 1100-tal. Det har arkeolo-

giska undersökningar visat. Egentliga urbaniseringskriterier kan dock inte påvisas förrän under senare delen av 1200-talet. 1268 grundas dominikanerklostret. Från 1315 finns sigill bevarat och borgerskap nämns uttryckligen 1331. Det är också värt att notera den vintermarknad som ägde rum i Strängnäs, Samtingen. Den nämns första gången i 1327 års Södermanlandslag (Järpe 1979, s. 6 ff., Sjösvärd & Stenholm 1987, s. 256 ff., Andersson, S. & Zerpe 1996).

Letar man efter spår från smide i någon form finns inte så mycket att hämta. I ett kvarter Rådstugan har man dock fått en sekvens, som sträcker sig från 1000-tal till 1600-1700-tal med undantag för 1400- och 1500-talen. I alla lagren har man funnit järnslag från smidesverksamhet. I samma kvarter har också påträffats en osmund. Något som man tolka som smedja har man dock inte påträffat, men bör alltså ha funnits i närheten eller ha försvunnit genom senare tiders ingrepp (Andersson, S. & Zerpe 1996, s. särskilt 24 f. och 31).

NYKÖPING

På den plats Nyköping nu ligger fanns en bebyggelse redan under 1100-talet. Exakt vilken karaktär den hade är oklart, men omkring 1200 bör Nyköping vara en relativt utvecklad stadsbildning, om man skall döma av det arkeologiska materialet. Ett mynt med inskriften NYCOPIE har daterats till första hälften av 1200-talet. De skriftliga belägen är betydligt senare. I det skriftliga materialet framstår Nyköping som en utvecklad stadsbildning först i slutet av 1200-talet (Broberg 1979).

Som redan nämnts har Nyköping behandlats av Eva Skyllberg i sin avhandling från 2001. Det är också en av de få städer, som därigenom fått sitt slaggmateriale och smideslämningar i övrigt grundligare behandlat. Det mesta av materialet från Nyköping härrör från tiden 1500-tal och framåt, men det finns medeltida material, som kunnat bestämmas och som visar att det förekommit vidareförädling av metaller i Nyköping, främst järnsmide, men, konstaterar Skyllberg, inga lämningar efter framställning av metaller har påträffats i medeltida kulturlager. Men det tycks ändå som smidesverksamhet har funnits inom stora delar av den medeltida staden. Hon kan med säkerhet urskilja endast en smedja i kv. Folkungabron/Borgmästaren, som daterats till 1000-1300-tal och en verkstad/gjuteri i kv. Stallbacken där fynden bör tillhöra 1200-1300-talen. Slagg som Skyllberg bedömer som medeltida har påträffats i kv. Flickskolan, kv. Folkungabron/Borgmästaren, kv. Stallbacken, kv. Stallbacken-V. Kvarngatan, kv. Sörmlandsbanken, V. Kvarngatan/Rådhusgränd och V. Storgatan/Bergsgatan (fig. 9).

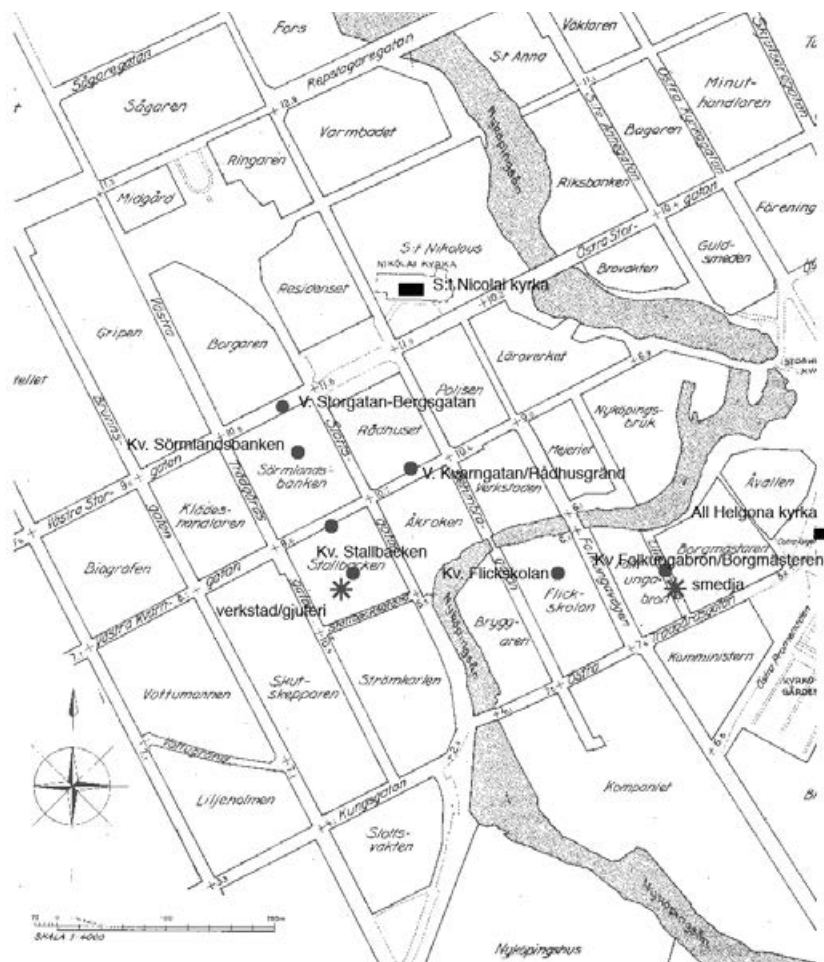

FIG. 9: Nyköping. Med fyllda ringar har markerats de kvarter eller gator, där slaggen av Eva Skyllberg bedömts vara medeltid. De stjärnformade figurerna markerar en medeltida smedja och en gjuteriverkstad (Skyllberg 2001 s. 189 ff., jfr även bilaga 5 s. 284 ff.). Som framgår av texten betecknar säkerligen denna kartbild en lägsta nivå för spridningen. Det finns fortfarande mycket från äldre grävningar, som är obearbetat. Som orientering har också stadens två kyrkor läget för franciskanerkonventet markerats. Längst i söder ligger Nyköpingshus.

Stadens borgare har i varje från senmedeltid varit engagerade i metallhandel. Till en del har det varit genom kontakter med Arboga men också Stora Kopparberget. Från slutet av 1400-talet finns uppgifter om export av metaller från Nyköping bl.a. från Danzig (Skyllberg 2001, s. 185 ff. och 284 ff.).

På grundval av det tillgängliga materialet är det fortfarande svårt att se om den egna produktionen inom staden under medeltiden har sträckt sig utanför det egna behovet. Det är dock anmärkningsvärt att Nyköping har legat i direkt anslutning till en bergslag med anor i varje fall från slutet av 1300-talet (Skyllberg 2001, s. 63 ff.). Det är väl det som avspeglar sig i senare tiders metallhantering i staden, men om det haft någon betydelse under medeltiden är oklart.

STOCKHOLM

Stockholm är en av de städer som markerar sig tydligast under 1200-talet. Margareta Hasselmo har i Medeltidsstadens rapport om Stockholm framfört, att både det skriftliga materialet och det arkeologiska styrker att dateringen till andra hälften av 1200-talet (Hasselmo 1981, s. 176). Men det fanns verksamhet här dessförinnan. Framför allt har man fört diskussioner om befästningsanläggningar, som är tidigare än själva stadsgrundandet (Hasselmo, M. 1981, s. 174 ff. En utförlig redovisning av diskussionen och egen tolkning ger Ödman 1987).

När det gäller arkeologiska uppgifter om smide och slagg är de få. Men det finns ett fynd som sticker ut och som kortfattat redovisats av Calle Nathanson. Vid en undersökning på Mynttorget 1993–94 fann man förutom bebyggelse från mitten av 1200-talet fram till slutet av 1700-talet 1,3 ton slagg, varav ungefär 90 % var järnslag. Det finns skriftliga uppgifter från 1323 om smeder i området. Västerlånggatan kallades Smedjegatan från 1400-talet fram till 1800-talets början. Författaren har gjort en preliminär kronologisk analys av slaggmaterialet. Den visar, att tyngdpunkten i materialet ligger från 1275 till 1400 och därefter minskar kraftigt. Det är tydligast, när det gäller materialet från Västerlånggatan. En annan iakttagelse är att det finns en tendens att slaggmaterialet efter år 1400 består av färre men tyngre fragment. Författaren är inne på frågan om vilka typer av smidesprocesser som ägt rum här. Han undrar om det kan röra sig om primärsmide i någon form (Nathansson 2005, s. 60 ff.). Att det funnits manufaktursmide i Stockholm är naturligtvis tämligen självklart. Om detta finns det skriftliga uppgifter, men vilken form för smide som det stora slaggmaterialet i själva verket avspeglar är viktig. Rör det sig om järn från blästbruk eller masugnsbruk? För att komma vidare krävs analyser av slaggmaterialet.

VISBY

När järn i städer diskuterats har man ofta startat med de slaggfynd som gjordes i Visby under 1920-talet och som publicerades av John Nihlén

1927 (Nihlén 1927). Det var ett mycket tjockt slagglager under och omkring Smedjegatan. Slagglagret daterades av Nihlén till en verksamhet, som tog sin början i slutet av 1100-talet och fortsatte under 1200-talet. Samtliga medeltida husgrunder utom en var byggda efter slagglagrets tillkomst. Vid analys menade Nihlén sig kunna konstatera, att slaggen var smidesslagg och att en bit järnmalm, som påträffats härrörde från Utö. Ett annat järnstycke kunde härröra från myrmalm. Nils Gustaf Nydolf sammanfattar, att det som Nihlén påvisat var ett hantverksområde med järnhantering av industriell omfattning, belägen i kanten av det växande stadssamhället och utmed en av infartsvägarna (Nydolf 2005, s. 29). Nydolf redovisar också andra slaggförekomster som gjorts i Visby. Hans uppsats skrevs visserligen i mitten av 1990-talet, dock tryckt först 2005, men den har fortfarande aktualitet (bekräftat vid samtal med fil.dr Waldemar Falck 6 nov. 2009.). Han har redovisat fynden på en karta (fig. 10). I ett antal undersökningar har påträffats slagg och i några fall har hantverksaktiviteter i form av järnsmide kunnat konstateras. De flesta dateringarna låg i 1200- och 1300-talen, men 1100-tal finns också representerat och även möjligen ett senmedeltida material. Ett sammanhängande slaggområde har påträffats i 1100-talsbebyggelsen vid den södra infarten i korsningen Hästgatan och Stettinergränd och i några av de angränsande kvarteren. Nydolf konstaterar, att det finns i Visby två sammanhängande områden med smide och ett flertal punktvisa förekomster. Han menar att detta kan spegla två olika aktiviteter, dels den organiserade »industriella«, dels en typ av enskilt smide som alltid behövs inom en bosättning (Nydolf 2005, s. 29 ff.).

Slaggyfunden härrör således från den period då staden Visby expanderade och fick sin högmedeltida karaktär. Man kan utgå från att järnåtgången var betydande i stadens byggnadsverksamhet. Men även andra förklaringar har luftats i diskussionen. Gert Magnusson har sett Visby som ett medeltida Bofors genom att vapenproduktionen har varit betydande i staden (Magnusson 1989). Magnusson har också diskuterat vad det är för slagg som påträffats. Han delar Nihléns m.fl. uppfattning att det rör sig om smidesslagg. Men han menar att proveniensen för järnet fortfarande är oklart. Han menar att sannolika områden är antingen östra Småland med direkt framställt järn eller också kan det röra sig om järn från de mellansvenska bergslagarna i Västmanland, Närke, Östergötland eller Södermanland (Magnusson 2005, s. 5 ff.).

Det är ingen tvekan om att Visbymaterialet är av stor vikt. Det är därför beklagligt att ingen arbetat vidare på detta. Det kan bilda grunden för diskussioner om teknik, smidesverksamhetens omfattning och malmens

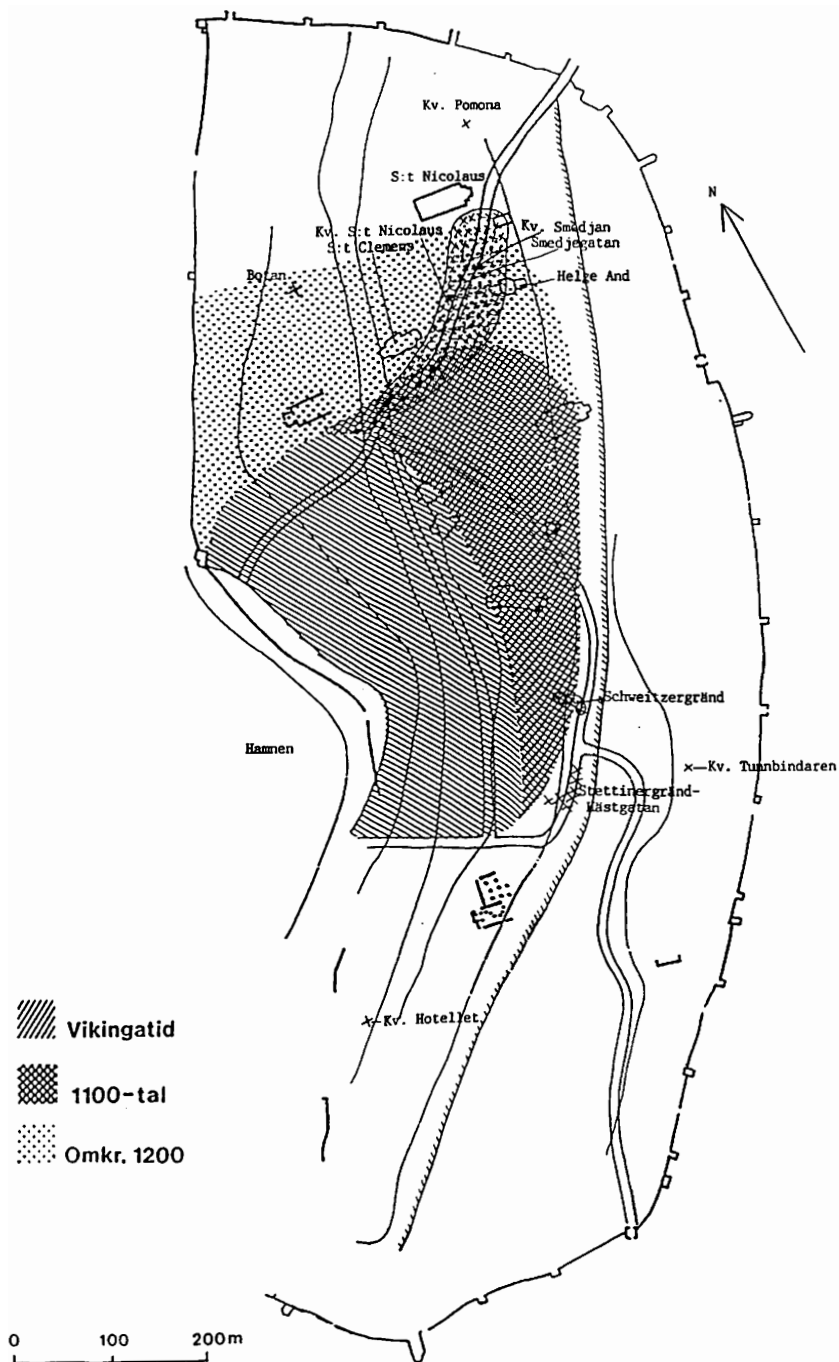

FIG. 10:
 Visby. Fynd från
 järn- och brons-
 verksambet.
 (Nydolf 2005)

art och proveniens. Det vore mycket intressant att få grepp om slaggen också härrörde från primärsmide. Mängden av slagg skulle kunna tyda på detta. När det gäller proveniens, är det uteslutet att lupporna (motsvarande) kan komma från Baltikum? Visbys under perioden etablerade ställning i östersjöområdet skulle kunna innebära, att man inte uteslutande var bunden till det svenska området. När dessa frågor diskuteras är det också viktigt att ha i minnet, att dateringarna för dessa slagglager har sin tyngdpunkt i 1200-talet, men startar i 1100-talet och slutar i 1300-talet. Det skulle kunna tala för att en betydande del är blästbruksjärn.

FIG 11:
Visby. Foto: Riksantikvarieämbetet.

FIG 12:
Smedjegatan i Visby. Foto: Gert Magnusson.

LÖDÖSE

Lödöse är en av de till ytan mest undersökta medeltida städerna i Sverige. Förutsättningarna för arkeologiska undersökningar har varit gynnsamma, eftersom staden miste sina privilegier 1646 och blev en vanlig jordbruksby. Det arkeologiska materialet i kombination med det skriftliga, som är bevarat, tecknar en tämligen tydlig bild av stadens yttre historia. De äldsta spåren av bebyggelse går tillbaka till 1000-talets senare del. Under 1100- och 1200-talen växte staden starkt. Fynden av myntningsunderlag och brak-teater visar, att staden redan under 1100-tal var en viktig myntort. Under 1300-talet kan man i det arkeologiska materialet spåra en förändring i stadens funktion och dess stadsplan. Under senare perioder minskar det arkeologiska materialet, men det finns ett tämligen gott skriftligt material. När 1473 Nya Lödöse anlades vid Sävåns mynning längre söderut, tappade staden sin internationella ställning. På 1520-talet blev staden av med sina stadsprivilegier, men återfick dem för att som nämnts definitivt förlora dem 1646. Det man kan konstatera är, att Lödöses politiska roll var som störst under 1200-talet och 1300-talets första hälft. Borgen i Lödöse var ett viktigt administrativt centrum under hela denna period. I kulturlagren kan man följa en expansion fram till 1300-talets mitt. Därefter krympte den bebyggda ytan och koncentrerades ner mot Göta älv. Staden drabbades också av kriget med hanseaterna 1369, då viktiga delar av staden förstördes. Läget vid Göta Älv var en viktig förutsättning för stadens utveckling. I realiteten var Lödöse den enda svenska staden med tillgång till Nordsjöområdet. Handeln var i betydande utsträckning inriktad mot områdena kring Nordsjön, inte minst England. Det har varit produkter från boskapsskötsel men också timmer och järn – viktigt i detta sammanhang – som exporterats (utförliga framställningar med tillhörande litteraturhänvisningar finns i Carlsson, K. 2008, 1998; Carlsson K. & Ekre 1980).

Vilken roll har då järnet spelat i Lödöse? Sonia Jeffrey har gjort en sammanställning av slaggfynd och smedjor från grävningar i Lödöse med en karta, som återges på fig. 13. Den ligger till grund för redovisningen (Jeffrey PM till förf.).

Först några ord om källäget. Det finns sammanlagt 2400 poster med slagg registrerade i Lödöses databas. Av dess har vikten angivits endast för 344 poster, sammanlagt 85,8 kg. Den totala summan är alltså mycket högre. Det är först från 1970-talets början som slagg började samlas in mera systematiskt. Dock finns det talrika uppgifter i grävningssanteckningarna. Några egentliga analyser av materialet har inte gjorts men Jeffreys sammanställning visar, att det ändå är värt att redovisa och diskutera materialet.

Om man ser på kartan kan tre större områden urskiljas med särskilt mycket material och i varje fall delvis av olika karaktär (fig. 13). Men innan vi går in på dessa bör några ord om topografin sägas. Den karakteriseras av att två armar av Ljudaån innesluter vad man brukar kalla Innerstaden och borgområdet. Det är här den äldsta bebyggelsen återfinns. Norr om norra åarmen tillkom under 1200-talet – kanske redan under 1100-talet enligt Jeffrey – en ny stadsdel med blandad bebyggelse. Som en tredje stadsdel brukar området i väster ner mot Göta Älv betraktas. Det var hit den yngsta bebyggelsen koncentrerades innan staden upphörde.

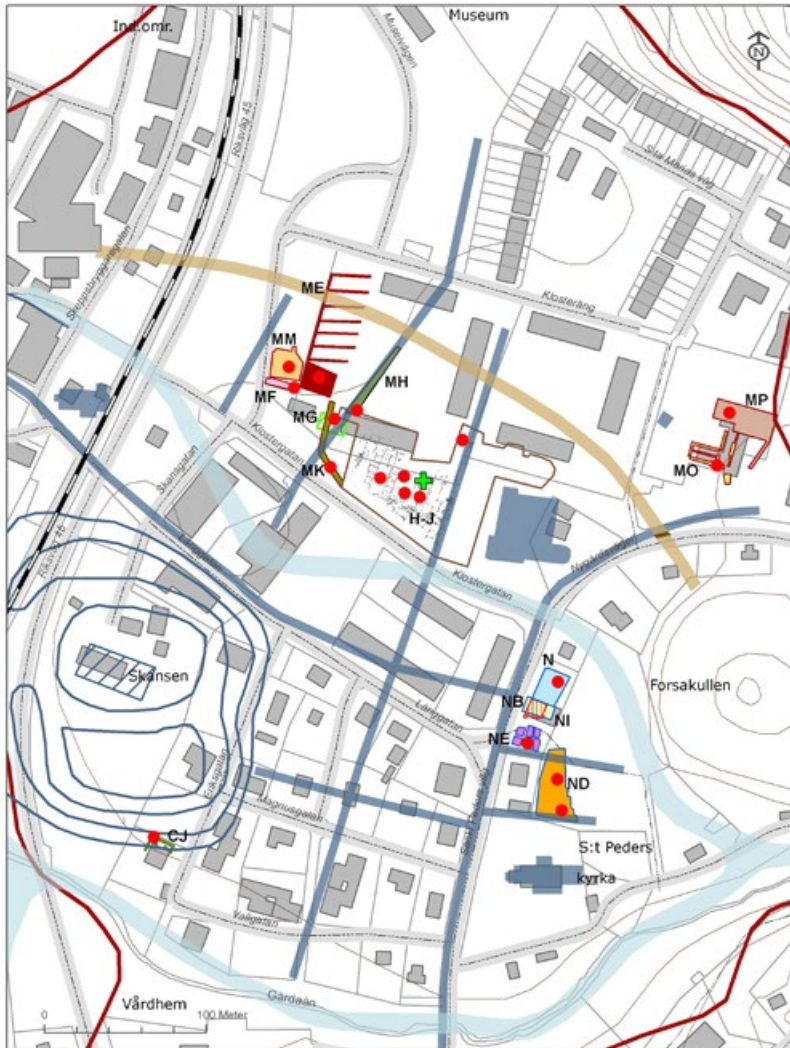

FIG 13: Lödöse. Platserna med smedjor och slagg inlagda. För bokstavsmarkeringarna hänvisas till texten. Den medeltida stadsplanen, arkeologiskt belagd har lagts in ovanpå den nuvarande bebyggelsen. Sonia Jeffrey och Katarina Kåbre har utarbetat kartorna.

Slagg- och smedjeförekomsterna återfanns i huvudsak på tre ställen, två i den nordliga stadsdelen och en i Innerstadens östra del, nära S:t Peders kyrka. Fynden i den nordvästliga delen kan sammanfattas på följande sätt. I undersökningen H-J, som gjordes 1964–65, påträffades mycket slagg, där finns tenar och smältor och många bultlås, alltså tecken på både smide och gjutning. Där fanns också ämnesjärn. Längst mot öster fanns blyunderlag till myntning. Myntningen är från 1300-talets mitt, medan övrigt material hänför sig till 1100-1500-talen. I de undersökningar som betecknats som ME till MM fanns mycket slagg. Ett stort antal bottensköllor har noterats. Bland fynden från ME nämns två fall av ev. »myrilmalmstaka«. I MF tolkas förekomsten av bränd lera, kol och sot »lerpall« med kraftiga sotlager – härd inom byggnad – som smedja (fig. 14). En härd nämns också i MG. »Brandgropar« eller »gropugnar« tolkas som gropar för »malmsmältning«. I MK finns fyra tydliga lerpallar, som var närmast cirkelrunda med sotfylld fördjupning i mitten, tolkade som »lerugnar för järnutvinning«. En mängd slagg är funnen runt dessa ugnar. Det äldsta skedet är daterat till 1100-talets slut. De övriga undersökningarna daterar sig i huvudsak från 1200-talet fram till 1400-talet. Undersökningarna är gjorda mellan 1968 och 1971.

FIG 14: Lödöse. Smedja från undersökningen ND (se fig. 13). Själva ässjan ligger i botten av bilden (framrensade stenar). Där fanns det tidigare bränd lera med flätverksavtryck (tolkat som en kollapsad lerkåpa) och en tänkt bälg neråt utanför bilden, bakom ässjan. Mycket sot, kol och bränd lera uppåt (framför ässjan) mot den nordliga väggen. Det finns en lika kraftig stenmur som begränsar smedjan söderut neråt strax utanför bilden. Foto: Rune Ekre, Lödöse museum.

I den nordöstliga delen finns två grävningar MO från 1970 och MP från 1974–75 med material av intresse i detta sammanhang. Särskilt från den sistnämnda finns mycket slagg och bottenmältor. De sägs komma från en s.k. smältgrop (fig. 15). Dateringarna ligger efter 1300.

FIG 15:

Lödöse. Två lerugnar från undersökningen MK (se fig. 10), som tolkats som smältugnar för järn.

Foto: Rune Ekre, Lödöse museum.

I sydöst norr om S:t Peders kyrka fanns också ett antal smedjor. I NB, NI och NE visade fynden i allt väsentligt på bronshantering. Där fanns härdar, som tolkats som kvarlevor av smedjor. Undersökningen N (1966) avslöjade två smedjor med rester av både järn- och bronsverksamhet. De daterades till 1100–1400-tal medan NE daterades till 1220–1350, NB till 1300-tal och NI 1300–1400-tal. Undersökningen ND (1969–71), som låg omedelbart norr om kyrkan på en sluttning mot norra åarmen, hade tre friliggande härdar samt tre som tolkats som smedjor, men några kan också ha varit ugnar/eldstäder i byggnader. Där fanns mycket slagg. Området ned mot ån har varit fylld med avfallsmaterial. Enligt Jeffrey kan slaggen här ha använts som utfyllnadsmaterial, snarare än att det förekommit större smidesverksamhet där. Dateringen ligger i 1200–1300-talen (Jeffrey 2009. När det gäller undersökningen NE se även Carlsson, K. 1998).

Inom Jernkontoret gjordes på 1970-talet studier av medeltida järn. Anders Wallander, som gjorde inventeringen har i tabeller och text sammanställt den inventering som gjorts på Statens historiska Museum. Den har

omfattat föremål av järn. När det gäller Lödöse är det intressant att notera de relativt många smidesverktyg som redovisas: hel + halv smidestång, punsar, mejslar pincetter, plåtsax (?), städ, blästerskydd och blästerrör. « I texten sägs vidare: »I övrigt från järnsmidet finns ett stort antal blästerklimpar, smidesavfall och slagg (ca 27 kg) samt ämnesjärn och halvfabrikat.« Det framgår inte i detta material från vilka undersökningar materialet härrör (Wallander PM 5/9 1975).

Med reservation för att slaggen inte specialstuderats och terminologin i samband med observationerna inte förefaller helt klar, kan man ändå urskilja tre helt olikartade smidesområden. I norra delen skulle det kunna vara fråga om primärsmide, men kanske också om järnframställning i någon form. I norra delen finns också manufaktursmide, gjutning och myntframställning. Om det går att göra någon intern kronologi här är obekant. I sydöstra delen i Innerstadens utkant finns framför allt bronstillverkning och kanske någon form för smide. I varje fall synes slagg ha använts för utfyllnad.

Varifrån kom då råmaterialet till järnsmidet? Vi vet att järnet för Nya Lödöse och senare för Göteborg var en viktig exportvara. Det hade sitt ursprung i Värmland. Det är rimligt att tänka sig också Gamla Lödöse var först på denna bana. Carl R. af Ugglas, som var den förste som bedrev systematiska utgrävningar på platsen, spekulerade visserligen i att också närkejärnet kunde ha haft en alternativ exporthamn i Gamla Lödöse, men trots allt ligger värmlandsjärnet närmare (af Ugglas 1931, s. 79 f.). Men allt

FIG 16:
*Rekonstruktion av
det högmedeltida
Lödöse gjord av
Petter Lönegård i
samarbete med
Lödöse museum.*

detta hör troligen senmedeltiden till. Dateringarna i Lödöse för slagg och smedjor koncentrerar sig till 1200- och 1300-talen. Det visar, att Lödöse liksom en del andra städer vi diskuterat troligen haft ett inte obetydligt primärsmide. Det som kommer till här och som i varje fall antyds är också en blästverksamhet. Vi kanske inte vågar pressa materialet längre här, även om det skulle vara frestande. Kan blästjärnet i detta fall komma från Västergötland eller Småland? Man kan ju erinra om att en viktig kommunikationsled gick över Jönköping till Lödöse (PRF nr 25). I varje fall visar materialet att Lödöse spelade en inte oviktig roll för järnhanteringen. Hur omfattande går naturligtvis inte att avgöra. Samtidigt väcker materialet också en rad frågor. Det bör vara möjligt att tränga djupare in i materialet. Det blir en uppgift för kommande forskning.

KALMAR

I Östra Småland fanns en lång tradition av blästbruk. Det fick en närmast industriell utveckling runt 1200. I dess skogsbygder expanderade det kraftigt. Det finns inte någon plats i Skandinavien, där förekomsten av blästbruksslagg är så stor (Rubensson 2000, s. särskilt 268 ff.). Men det är viktigt att notera detta, när man skall beskriva Kalmars plats i skeendet.

Stadens ålder har diskuterats. Dagmar Selling hävdar, att det är först omkring 1200, som en plats med namnet Kalmar skymtar. Då skall redan de äldsta delarna av borgen ha funnits. Nils Blomkvist har nyligen preciserat tidpunkten till 1175–1182. De första stadskriterierna kan dock påvisas först vid mitten av 1200-talet. Det första är från 1243, då ett dominikanerkonvent grundades. Ett sigill finns bevarat från mitten av 1200-talet. Utrikeskontakterna är väl dokumenterade från andra hälften av 1200-talet (Selling 1984, s. 11 ff., Blomkvist 1979, s. 193, 200 ff., Blomkvist 2005, Kattinger 2001, s. 49 Abb. 3). Järn omtalas i flera sammanhang. I en tullrulla från Flensburg, daterad omkring 1300 finns kvalitetsbeteckningen »Kalmars iærn« och i slutet av 1300-talet finns järn från Kalmar nämnt i pundtullmaterialet från Lübeck (Blomkvist 1979, s. 214 f.). En annan uppgift av intresse, även om den kan dateras till 1400-tal, är att den finns en Smedjegata i staden (Selling 1984, s. 53).

Det arkeologiska materialet är senast sammanfattat av Linnéa Kallerskog. Det är märkligt att man inte påträffat slagg i själva stadskulturlagren. Däremot påträffades ganska omfattande fynd av slagg på Slottsholmen, när man undersökte Kalmar slott på 1930-talet. Detta lager är äldre än den första befästningsanläggningen på platsen, vilket daterar lagret till andra hälften av 1100-talet eller början av 1200-talet. År 1939 fann man

ett liknande lager i Stadsparken, också det i bottenskiktet med en datering liknande den på Slottsholmen. Senare undersökningar har inte förändrat denna bild. Fortfarande är det 30-talsgrävningarna, som gett mest material (Kallerskog 2009, s. 20 ff.).

Vad säger detta? Man måste först konstatera, att undersökningarna i Kalmars gamla stad, dvs. den medeltida delen är få. Det kan vara en förklaring till att materialet är så litet. Men det material som finns ligger antingen före tätortens tillkomst eller i varje fall omedelbart i början. Det fogar sig således till det material som påträffats i östra Småland överhuvudtaget. Det kan inte knytas till staden Kalmar. Från de senare perioder, där Kalmar uppenbarligen spelat en roll i exporten av järn, finns ännu inga spår i det arkeologiska materialet. Föreligger det alltså en motsättning mellan det skriftliga materialet och det arkeologiska?

DISKUSSION

När jag började den här studien, var det framför allt för att se om järnet spelade en strukturell roll för ett antal städers uppkomst och om de på något sätt var indragna i något led i järnproduktionen och/eller järndistributionen. Själva manufakturmidet skulle behandlas summariskt, eftersom man kan utgå från att smedjor i en viss utsträckning har funnits i alla städer. Det är inte bara Kalmar, Stockholm, Västerås och Visby som haft sina Smedjegator.

Tyngdpunkten skulle ligga på det arkeologiska materialet, men naturligtvis skulle också annat material beaktas. Ändå kan det synas som om det delvis blir en besvikelse, när man betraktar resultatet. Det intryck man får, när man går igenom dessa städer är, med några undantag, att fynden av smedjor och smidesrelaterat material är relativt litet. Men frågan är ändå, om man skall uppfatta det som en besvikelse eller om man i stället med viss försiktighet skall pröva en helt annan tolkning, även om det finns källkritiska problem att ta hänsyn till när det gäller avsaknad av material.

På de orter, där det funnits en stor mängd slagg, har man kunnat se att materialet kan dateras till allra senast 1300-tal. I Jönköping är det fullt tydligt, att det kan knytas till primärsmide av de luppår eller motsvarande, som har producerats i omkringliggande blästbruk. Där finns ett direkt samband. Går vi till mälärstäderna finns inte slagg i den här omfattningen. Det går inte med nuvarande tillgängligt material i varje fall säga att det annat än undantagsvis förekommit primärsmide i dessa städer. Det är rimligen inte blästjärn, som varit aktuellt utan masugnsjärn. Den har levererats i annan form, osmundar. Medan Jönköping svarat för en del av framställningsprocessen av järn har mälärstäderna inte haft någon del i denna.

I stället har de varit en viktig del i distributionskedjan av järn både inom landet (Örebro) och utom landet.

Ett undantag i Mellansverige är dock Uppsala. Där förefaller det funnits primärsmide där, men proveniensen för materialet är oklart. I Västerås finns en antydning om att detta också varit fallet där, men materialet är litet.

Kalmar står också utanför blästbruket. De spår som finns där ligger före stadens tillkomst, men staden har i stället varit en del av distributionskedjan. Visby är fortfarande något av ett mysterium. Att staden haft en omfattande smidesverksamhet står helt klart, men vad har den varit inriktad på? Är det manufaktursmidet och särskilt vapensmidet, som ensamt har kunnat avkasta så stora mängder slagg? Lödöse vore värd ytterligare undersökningar. Där finns förmodligen spår efter primärsmide liksom också manufaktursmide, men varifrån kom malmen?

De orter, som vi behandlat här, utvecklades till regelrätta medeltida städer under 1200-talet. Jönköping fick sina privilegier 1284. Vi kan konstatera, att dessa tillsammans bildar en tydlig och avgränsad grupp. De täcker förvisso inte hela urbaniseringen. Den är betydligt bredare, som redan sagts - men städerna utgör en avgränsad grupp, som på olika sätt understöds av centralmakten. Orsakerna till framväxten av denna grupp av städer är naturligtvis inte entydiga, men att de är starkt beroende av kungamaktens vilja att få kontroll över metallhandeln står klart. I Mälardalen är det uppenbart att så är fallet. Här skall man också beakta Norbergs-privilegiet, som tydligt visar centralmaktens intressen. I Jönköpingsfallet är privilegiegivningen också en del av kungens försök att få kontroll över verksamheten i staden och i dess närhet. Det kanske t.o.m. är kungen som initierade denna smidesverksamhet i staden. Kontrollaspekten blir också ännu tydligare om man drar in de tidiga borgarna i diskussionen. De ligger i eller omedelbart vid flera av städerna. Västerås, Stockholm, Jönköping, Lödöse och Kalmar är goda exempel på detta. Köping tycks också ha haft en borganläggning om än inte så tidig.

Man skulle våga hävda, att alla de här städerna är ett resultat av centralmaktens ansträngningar att kontrollera järnhandeln, oavsett de rörde sig om blästjärn eller masugnjärn. Om det är så, måste blästjärnets roll omprövas. I diskussionen har det ofta betraktats som lokala fenomen och tillkommet för lokala marknader. Men det är, som framgår av Jönköpingsfallet, av stor vikt för kungamakten att också kontrollera den produktionen. Kalmars roll som exportör av detta järn framstår tydligt. Man kan uppfatta situationen så att det skedde en parallellutveckling i Bergslagsområdena och i de sydliga blästbruksområdena. Blästbruket har förvisso äldre tradi-

tioner men det upphör ingalunda, när masugnsdriften kommer i gång. Den fortsätter att utvecklas i varje fall fram till 1300-talet. Blästjärnets minskade roll blir då tydligare och får nästan en symbolisk avlösare i masugnsdrift vid Taberg i varje fall senast under 1400-talet.

Situationen kan också jämföras med de angränsande bygderna i det danska Skåne, där Vä och Tommarp är goda exempel på städer, som var indragna i blästbruket (Ödman 2005, Jönsson & Wallebom 2006).

Kanske kan vi därmed se en parallell mellan Norberg och Jönköping, där Jönköping stod för den gamla utvinningsmetoden, medan Norberg representerade det nya. Båda var viktiga orter i var sina »bergslagar«. Norbergsverksamheten regleras i detalj i privilegierna från 1354. Jönköping får inte några bergslagsbestämmelser, eftersom den typ av organisationsförutsättningar inte fanns där, men handeln reglerades och landsköpsförbudet var ett tydligt belägg på att den ekonomiska verksamheten skulle koncentreras hit. Därtill får Jönköping såsom de arkeologiska undersökningarna avslöjat också en del av produktionen förlagd till staden.

Det finns ytterligare en aspekt på detta. Jönköpingsexemplet visar, hur en gammal blästjärnskunskap fortsatte att utveckla sig långt innan centralmakten blev intresserad. Det var när den började anta industriella former, som den blev intressant att kontrollera och det var här Jönköping blev ett nav i verksamheten (se också Kallerskog 2009).

Går vi så tillbaka till den första frågan om järnets betydelse för urbaniseringen kan för svensk del man dra den slutsatsen, att järnet spelade en väsentlig roll för skapandet av städer i varje fall under 1200-talet. De var en del av det kontrollsystem som centralmakten byggde upp. Den omfattade naturligtvis inte endast järn och andra metaller, men att dessa spelade en viktig roll är uppenbart. Inom denna grupp av städer fanns det skillnader. De städer som utvecklade sig i Mälardalen liksom Kalmar var i första hand ett verktyg i *distributionen* av järnet, inte i själva produktionen. I andra fall som Jönköping och varför inte Norberg var de definitivt inblandade i produktionen. Men uppenbart är, att oavsett tidigare organisation av järnutvinningen var det under 1200-talet och början av 1300-talet som centralmakten skapade instrument för att få kontroll över både utvinning och distribution med städerna som ett av redskapen.

TACK

Det är inte alltid lätt att skaffa sig en översikt över befintligt och aktuellt arkeologiskt material från så många platser det här är fråga om. Utan hjälp från många hade det varit ännu svårare. Jag vill tacka dem som försett mig med underlag av olika slag: Johan Anund, som gjorde en sammanställning av material från främst Mälardalens städer och då särskilt Arboga och Uppsala, Ulla Bergquist, som med sin insikt i Västerås medeltid försåg mig med den aktuella situationen i staden, Sonia Jeffrey, som lade ner mycket arbete på att sammanställa och kartera grävningensresultat från Lödöse, Linnéa Kallerskog, som gav mig rapporter och uppsatser om Jönköping och som också diskuterade jönköpingsresultaten med mig, vilket fick mig att inse betydelsen av detta material samt Olof Pettersson och Waldemar Falk, som kunde ge mig den aktuella situationen i Örebro resp. Visby.

TILLÄGG BETRÄFFANDE VISBY OCH LÖDÖSE

En uppföljande undersökning har sedermera genomförts av Geoarkeologiskt Laboratorium, Uppsala, med tyngdpunkt på material från Visby och Lödöse, där typ av smide och malmens proveniens särskilt studerades (Grandin m.fl. 2012).

URBANISERING, KONTINUITET OCH DISKONTINUITET

Uppsatsen publicerades 2015 på engelska med titeln Urbanization, Continuity and Discontinuity i Baug, Irene, Larsen, Janicke & Samset Mygland, Sigrid (eds.), Nordic Middle Ages – Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvald Øye on her 70th Birthday. UBAS. University of Bergen Archaeological Series. 8/2015, s. 21–31.

Städer har funnits i åtskilliga tusen år. Städerna är en del av den urbaniseringsväg som går genom historien. När vi studerar städer och centralorter inom ett område, är det viktigt att ha detta i minnet. Våra undersökningsobjekt är inte unika. De är delar av en process som sträcker sig över långa tider i de flesta av världens områden. Men eftersom urbanisering inte är knutet till en och samma historiska period gäller det också att få ett redskap för att överbrygga de periodiska och geografiska gränser vi har etablerat. Dessa blir ofta hinder för att se vad som i själva verket är kontinuitet eller diskontinuitet i utvecklingen. Om vi ser till skandinaviska förhållanden finns denna problematik mellan förhistoria och medeltid. Den syns inte minst i synen på urbanisering och tolkningen av de centrala orterna. Det är ju i och för sig en förändringens tid med framför allt uppträdandet av en ny religion, kristendomen. Men samtidigt var det förändringar som inte genomfördes på en dag utan sträckte sig över ett långt skede, då gammalt och nytt blandades.

Urbaniseringen hör hit. Den tar sig olika uttryck under skilda tider, men den har ändå något gemensamt över tid. Vi kan tala om både kontinuitet och diskontinuitet. Kanske har vi alltför mycket lagt tonvikten på det senare. Den här skarpa åtskillnaden som görs mellan förhistorien och medeltiden har också blivit alltför markerad genom att forskarna har helt olika utgångspunkter. Man kan se det på många av de termer som använts för centrala platser bland förhistoriker och medeltidsforskare var för sig.

Det jag vill pröva är en modell för att överbrygga dessa motsättningar,

eftersom jag menar, att urbanisering är en universell företeelse där grunden är gemensam för olika tider och olika områden. För mig är de centrala funktionerna grundläggande när begreppet urbanisering skall bestämmas. I uppsatsen vill jag än en gång diskutera begreppet urbanisering men lägga tyngdpunkten annorlunda än vad många, inkl. jag själv, gjort tidigare för att komma åt det mera generella i begreppet urbanisering. Med utgångspunkt i den diskussionen vill jag kortfattat exemplifiera med ett antal nordeuropeiska, särskilt svenska, exempel på centralorter från olika tider från 500-tal till högmedeltid.

URBANISERING ÖVER TID – SAMMA FUNKTIONER, OLIKA UTTRYCK

I en uppsats från 1997 har Charlotte Fabech räknat upp ett antal beteckningar som förts fram: centralplats, aristokratisk bebyggelse, elitmiljö, residens, stormannamiljö, handelsplats, stormannagård, maktcentrum, kultplats, centralhelgedom etc. (Fabech 1997, s. 146). Också Michael Müller-Wille har gjort en liknande sammanställning, ännu mer detaljerad (Müller-Wille 2010, s. 380 ff.). Det som alla dess beteckningar har gemensamt är att de försöker karakterisera orternas innehållsliga karaktär. De har funktioner av central karaktär men de skiljer sig åt när det gäller tyngdpunkten i verksamheten och också när det gäller strukturella förhållanden. Både Fabechs och Müller-Willes redovisningar visar, att man riskerar ge en så splittrad bild att man förlorar sammanhangen i den tidiga urbaniseringen.

För medeltidsforskarnas del ligger tyngdpunkten framför allt på den privilegierade staden, ofta kallad rådsstaden. Men beteckningar som *preurban*, *tidigurban*, *Frihstädt* etc. understryker att man i varje fall ser vissa tidiga centralorter i förhållande till de utvecklade medeltidsstäderna. Men det leder också till att många platser, som är en del av urbaniseringen glöms bort och inte görs synliga.

Historikern Adolf Schück formulerade sin definition av stad som överraskar med sin öppenhet: »en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bildar en samhällsenhet i ekonomiskt eller rättsligt avseende eller i bägge dessa hänseenden« (Schück 1926, s. 4).

Min tes är, att man i forskningen snarare ser till skillnader, som yttrar sig i den historiska kontexten och i formen, inte till det mera generella begreppet urbanisering, dvs. människans behov av centralorter och platser att samlas på och mötas.

För den diskussion jag vill föra har jag några viktiga utgångspunkter. De centrala funktionerna är på ett plan desamma från tid till annan, medan formerna för stadens/ortens fysiska och administrativa struktur kan skilja

sig. Urbanisering innefattar inte endast städer i en mera formell mening utan är ett större begrepp. Det finns många orter, där endast en eller några få centrala funktioner är tillstädes, där det inte finns någon egentlig tätbebyggelse. Det gäller t.ex. vissa hamnplatser eller marknadsplatser. Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen och Terje Gansum publicerade för ett par år sedan en artikelsamling, som de gav den underfundiga titeln *Den urbana underskog*, där sådana platser behandlas (Brendalsmo m.fl. 2009).

Det finns också centrala områden, där funktionerna är spridda i landskapet. Det kallar de nämnda norska författarna *decentraliserad urbanisering*, en god beteckning. Den senare termen är ny, men företeelsen som sådan fördes på allvar in i den nordiska diskussionen vid det nordiska historikermötet i Trondheim 1977 i artiklarna om Island och Norge men har också i den efterföljande diskussionen applicerats på t.ex. Bohuslän och Kalmar-Ölandområdet (Helle & Nedkvitne 1977; Thorláksson 1977; Blomkvist 1979; Andersson, H. 2002 b). De centrala funktionerna har inte som i städerna samlats till en och samma punkt. Men de finns ändå tillgängliga för envar i området.

Allt detta är uttryck för en och samma process, som jag vill definiera som urbanisering. I grunden ligger ett mänskligt behov att söka kontakter, att finna en rationalitet i sin tillvaro. Man sökte sig till en plats, där man kunde utföra ekonomiska transaktioner, träffa andra människor, höra nyheter, utföra kultiska handlingar etc. På många av dessa platser slog sig människor ner. Orterna blev av många orsaker attraktiva för mera permanent bebyggelse. Man fick nära till de skilda samhälleliga resurser som fanns.

Därifrån utvecklade sig mera komplicerade samhällen, som skiljde sig ut från övriga orter. Människor drogs till dessa orter. De fick olika fysiska former beroende av var de låg och i vilken tid de uppstod. Sådana platser blev också intressanta att kontrollera men även att i nästa steg befästa både till skydd för de makthavande och för dem som verkade på orten. Dessa orter fick många gånger även en juridisk särställning. Det är dessa orter som vi brukar kalla städer.

Vi måste emellertid vara medvetna om att det inte rör sig om en linjär process som en del av terminologin med beteckningar som *preurban*, *tidigurban*, *Frühstädt* låter påskina. Det ena följer inte omedelbart ur det andra i en ständigt uppåtstigande rörelse. Det var relativt få av orter med någon form av centralitet, som gick igenom hela skalan och blev städer. I de flesta samhällen kan dessa företeelser spåras. Och det gäller ingalunda bara Europa. Men städer är ju inte de enda tätbebyggelser som finns.

Landsbygdens byar var ofta också tätbebyggelser. Men de saknade oftast

funktioner, som nådde ut över byns gränser. Visserligen hade vissa medeltida byar kyrkor, som i sig hade en central funktion, men det var en centralitet på låg nivå.

Men ändå fanns det gemensamma drag mellan städerna och byarna. I Italien kan man se stora förändringar i städerna från 900-talet och framåt, samtidigt som hela bystrukturen förändrades genom *incastellamento*. Det innebar att byarna förlades på höjder i landskapet, de var tätbebyggda, de hade ofta en borg och murar runt bebyggelsen. Ser man rent fysiskt strukturellt var det snarare en storleksskillnad än utseendemässig skillnad mellan dessa byar och städerna.

Det finns alltså en mängd gråzoner emellan olika typer av bebyggelse. Gränserna är inte alldeles lätta att dra. Utgår vi från arkeologiskt material, där vi i första steget ser de fysiska lämningarna, kan vi hamna i svårigheter, när vi skall klassificera orter. Det enklaste är ju såsom den äldre forskningen ofta gjort att låta orternas juridiska ställning bli avgörande. Den är viktig, eftersom den markerar vilken formell ställning orterna hade och vilka orter som i samtiden ansågs vara städer. Men där vi inte har ett sådant juridiskt material går det naturligtvis inte att använda juridiken som ett kriterium. Att den inte var frånvarande i äldre tider visar Birka, som uppenbarligen hade någon typ av en självständig organisation för staden.

Men frågan återstår: finns det gemensamma drag mellan orter som varit del av en urbanisering under olika tider? Vi har, som nämnts ovan, varit vana att starkt periodisera och därmed också spåra diskontinuiteter. Man kan exemplifiera med en diskussion om kontinuitet och diskontinuitet som var särskilt påtaglig under 1970- och 1980-tal i Sverige. Ett viktigt inlägg i den diskussionen och kanske det som startade den var Erik Cinthios *Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens* (Cinthio 1972).

Om vi håller fast vid att de centrala funktionerna var basen för urbanisering, som jag hävdade tidigare i uppsatsen, kan vi nyansera denna diskussion. Detta är möjligt att göra utan att bortse från att funktionerna kan ta sig skilda uttryck i olika tider och i olika geografiska sammanhang.

När jag baserar definitionen av urbaniseringen på de centrala funktionerna skiljer sig den mot den gängse av detta begrepp. En grundläggande definition formulerades 1942 av Hope Eldridge Tisdale: »Urbanization is a process of population concentration. It proceeds in two ways: the multiplication of points of concentration and the increase in size of individual concentrations« (citat efter Vries 1984). Enligt denna definition, som kom att prägla den efterföljande diskussionen, var det alltså den kvantitativa befolkningstillväxten, som låg bakom urbaniseringen.

För några år sedan sammanfattade historikern Sven Lilja på ett intressant sätt denna diskussion (Lilja 2008). Mycket kort kan man säga, att hans uppsats kritiskt granskar, hur vissa forskare har försökt definiera stad och urbanisering. Därtill kommer att Lilja önskar »konkretisera urbaniseringens sammansatta karaktär«. Han gör detta utifrån tanken, att det är svårt för att inte säga omöjligt att etablera teoretiska definitioner av stad och urbanisering. Den vardagliga användningen räcker. Men bakom ligger också hans övertygelse, att urbanisering inte är något som är förbehållet de senaste århundradena utan har funnits över en betydligt längre tid, i Sverige över 1000 år.

När det gäller urbaniseringsbegreppet baserar Lilja sin diskussion framför allt på Jan de Vries *European Urbanization 1500–1800* och på Ferdinand Braudel (Braudel 1980). De Vries menar, att det finns problem med den ovan citerade definitionen av Tisdale, som han anser blir alltför kvantitativ. Urbaniseringen innefattar något mera än detta. Han talar därför om *demografisk urbanisering*, som är en term för omfördelning av ett områdes befolkning från landsbygd till städer (cit. efter Lilja). När det gäller urbana beteenden, tankemönster och aktiviteter, oavsett om de uppträder på landsbygden eller i staden, använder han termen *behavioural urbanization*, som Lilja översätter med *kulturell urbanisering*. Den tredje formen för urbanisering kallar de Vries för *strukturell urbanisering*. Med detta begrepp avser han koncentrationen av aktiviteter till centrala platser. Han säger också, att strukturell urbanisering speglar samhällsförändringar i framväxten av storskaliga, koordinerade aktiviteter. Lilja tolkar detta som att de Vries liksom en annan forskare Charles Tilly »kopplar samman en social förändringsprocess, urbaniseringen, med en annan, utvecklingen av storskaliga aktiviteter. Resultatet blir framväxten av ett urbant nätverk, dvs. en strukturell förändring av samhället som är en aspekt av urbaniseringen« (Lilja 2008, s. 200).

Lilja menar, att de Vries går för långt. Urbaniseringsbegreppet är i sig mångtydigt och bör så förbli. Han säger, att vi »bör se det som en term för olika besläktade och sammankopplade sociala processer längs en glidande semantisk skala från en minimumdefinition, som vi kan kalla demografisk urbanisering till en optimumdefinition, med ungefär den innebörd som ... har lagts i termen kulturell urbanisering ... Begreppet blir på så sätt hanterligt att operationalisera ...« Den operationalisering som Lilja väljer är den demografiska urbaniseringen.

Detta tillämpar sedan Lilja på Sverige. Han visar några intressanta diagram över stadsutvecklingen i Sverige sedan vikingatid, där antagna och

verkliga invånarantal är basen. Särskilt ett logaritmiskt diagram ger utgångspunkter för diskussion. Det man kan säga för medeltidens del, som också Lilja påpekar, är att materialet är nästan obefintligt och de nyanser som kan finnas i den långsiktiga utvecklingen är svår att utläsa. Men genom att koppla diagrammet till den europeiska utvecklingen säger det långsiktiga perspektivet något om urbaniseringens utveckling över tiden. Det är i detta sammanhang som Lilja också utnyttjar Braudel för att tolka skeendena i dennes tre perspektiv. Hans generella konklusioner kan sammanfattas på följande sätt:

- 1) Urbaniseringen bör operationellt definieras som demografisk urbanisering i de Vries mening. En sådan metod ger ett entydigt kvantitativt mått som indikerar, snarare än definierar, sociala processer oavsett om dessa bör kallas »urbana« i sig eller hellre bör ses som bakgrundsvariabler till urbaniseringen.
- 2) Urbaniseringen är en process. Dess sociala sammanhang är ett samhälle i förändring, inte samhällstillstånd i kronologisk succession. Det förefaller bättre att tänka i »tendenser« snarare än »faser« och »stadier« vid en analys av urbaniseringen.
- 3) Urbaniseringen är en beroende variabel i ett socialt sammanhang. Den är inte självförklarande. Den kan inte ses som en sluten självgenererande process.
- 4) Urbaniseringen är en sammansatt social process. Den kan inte reduceras till en universell definition med hjälp av kvalitativa kriterier. Den måste förklaras på olika nivåer med en klar korrespondens mellan iakttagen urbaniseringsaspekt och förklaringsnivå (Lilja 2008, s. 221).

Detta är naturligtvis en förenklad sammanfattning av vissa punkter i Liljas uppsats. Men den kan tjäna som utgångspunkt för min vidare diskussion, där jag återknyter till vad jag tidigare anført.

Där lägger jag ett annat perspektiv på urbanisering. Jag betonar där de centrala funktionerna som basen i urbanisering men nämner inte demografi. Detta står alltså i viss kontrast mot Liljas slutsatser. Det mycket långsiktiga perspektiv han lägger ställer krav på mätbarhet. Där är beskrivningen av den demografiska urbaniseringen en rimlig metod, men som han själv säger är den inte självförklarande. Urbaniseringen är en sammansatt social process.

Förhistorien och medeltiden i ett demografiskt perspektiv är svåra att hantera. Lilja är fullt medveten om att detta och måste i sina diagram arbeta

med rimlighetsantagande från att stadsbefolkningen utgjorde från 1 % vid periodens början och senare under medeltiden 3–4 %. I den stora bilden förefaller detta som helt rimliga antaganden. Men det ger knappast möjligheter till några nyanser. Vi vet ju att 1200-talet är en period, då stadsväsendet expanderar, att en stagnation inträffar någon gång i mitten av 1300-talet och att den åter tillväxer under senmedeltid, men då snarare genom att vissa städer blir större medan andra förblir små. Detta senare gäller också de flesta nygrundade.

Men det finns också en annan aspekt som måste beaktas. Urbaniseringen är inte enbart, som redan framgått, en demografisk företeelse, som kan knytas till bestämda orter. Det är inte överallt som det blir städer, men trots det finns där många av de funktioner som motiverar städer i andra områden. Det behöver inte ens vara fast bosatta orter utan t.ex. säsongsmässigt återkommande marknadsplatser.

För bestämningen av vilken typ och karaktär orterna hade, har jag många gånger använt mig av beteckningarna topografiska och inre juridiska och administrativa kriterier. De topografiska kriterierna beskriver ortens morfologiska karaktär, dvs. den bild man får av bebyggelse och plan medan de juridiska och administrativa visar vilken juridisk status platsen har: stadsprivilegier, stadslagar, råd, borgmästare, sigill etc. Alla dessa uppgifter måste placeras in kronologiskt och geografiskt (Andersson, H. 1972; 2003). Men kanske vore det bättre att ansluta till Knut Helle, när han talar om en urban struktur, som han i sin tur delar upp i fysisk struktur, ekonomisk struktur, social struktur och rättslig-administrativ struktur (Helle 2006 s. 16 f.). I förhållande till mina kriterier har Helle lagt till ekonomisk och social struktur. De centrala funktionerna utgör den generella basen medan de olika strukturerna skiljer sig åt kronologiskt och regionalt.

Det är naturligtvis en brist att varken Helles eller min modell innefattar de demografiska aspekterna. Jag har tidigare gjort ett försök att kompensera detta med att försöka fastställa den yta som var bebyggd under medeltiden. Det finns många källkritiska problem i dessa beräkningar. Det var rätt länge sedan dessa gjordes. Det är möjligt att man i dag med bättre arkeologiskt material skulle kunna gå vidare och nå något mera säkra och mera precist kronologiskt bestämda resultat (Andersson, H. 1982. Se ovan s. 27 ff.).

De Vries och Liljas beteckning kulturell urbanisering har jag inte heller med, inte heller Helle. Med detta avses som nämnts tidigare urbana betenden, tankemönster och aktiviteter. I sin avhandling *En kapitalistisk anda* har Peter Carelli som en av få bland arkeologer diskuterat frågorna kring

urban identitet. Han menar, att det i Danmark under 1100-talet utvecklades en urban identitet. Han menar att »grunden för denna var framväxten av ett kollektivt medvetande om stadslivets existens och särart. Denna gemenskapsanda utvecklades vidare genom en interaktionistisk påverkan mellan individer och samhälle där de särskiljande dragen förstärktes undan för undan. Denna masspsykologiska utveckling resulterade i en klart uttalad urban identitet. Stadslivet och den urbana livsmiljön var det som förenade alla stadsbor – oavsett kön, ålder, social ställning eller rättslig status – och som definierade staden« (Carelli 2001, s. 99 ff., citat s. 105).

Självklart är detta inte en förklarande modell i sin helhet men de ger en möjlighet att gruppera olika typer av platser liksom att man får möjlighet att hantera flytande gränser och gråzoner på ett praktiskt sätt, men basen är och förblir att man som första steg lägger tyngdpunkten på de centrala funktionerna. När man på detta sätt lägger tonvikten på de centrala funktionerna öppnar man upp för en bredare definition av urbanisering än att enbart lägga tonvikten vid demografin (Andersson, H. 2003, s. 314 ff. eller ovan s. 53 ff.). Man närmar sig förmodligen också en mera generell förklaringsgrund för att diskutera urbaniseringen som sådan.

Man kan naturligtvis invända, att kravet på urbanisering läggs lågt, när också orter med relativt få centrala funktioner anses ingå. Men, som tidigare sagts, det intressanta är egentligen människans behov av mötesplatser. Det är starten för all urbanisering. Var man sedan lägger gränsen kan diskuteras. Är marknader som äger rum vid en bestämd årstid ett utslag av samma rörelse, som leder till centrala platser med fast organiserad bebyggelse? En äldre forskning har förnekat detta, men kan det vara riktigt?

Hur vi skall beteckna orterna kan alltid diskuteras. Vi har ett batteri av termer. Jag har använt centralort för dem som har funktionella kriterier, tätort för dem med topografiska kriterier och stad för dem med juridiska och administrativa kriterier (Andersson, H. 1972). Problemet ligger i den sista beteckningen, eftersom vi saknar skriftligt material för vikingatid och delvis äldre medeltid. Att kalla Birka en stad i ett vikingasammanhang är knappast fel. Den uppfyller i stort sett alla kriterier. Där finns för ovanlighetens skull för den perioden också administrativa kriterier. Det finns något gemensamt över tiden: centraliteten, tätbebyggelsen. De juridiska formerna varierar över tiden. Dock är det inte så att det går att kräva att alla strukturerna skall kunna påvisas för att vi skall kunna tala om en stad. Inte minst den rättslig-administrativa strukturen, är något som kanske på grund av källmaterialsituationen mycket sällan låter sig belysas före högmedeltiden. Men vi skall senare gå djupare in i detta problem.

Men också för samtiden var bestämningen av orter oklar. Det ser vi i terminologin. Ett mycket använt latinskt ord var *villa*, som både kan betyda stad och by. Ibland förtydligar man genom att skriva *villa forensis*, dvs. en villa med torg, alltså stad. När man använde ordet villa var det tätbebyggelsen, som var det primära medan ortens juridiska ställning inte var så intressant? På sigillan användes oftast ordet *civitas*. Det gjorde man också i huvudsak om biskopsstäderna men också om Stockholm. Betonade man här den juridiska ställningen eller ansåg man att detta var en annan kategori av städer än dem som kallades *villa* och mera kunde jämföras med en by? Man kan bli osäker (Andersson, H. 1971, s. 25 ff., 83 f., 107 f.).

Sammanfattningsvis menar jag alltså, att urbanisering är ett brett begrepp som innefattar ett vitt spektrum av orter och platser, som har någon form för centralitet. Inom denna grupp urskiljer sig de orter som får en urban struktur och bland dess har vi de mera utvecklade som blir städer i formell mening och den form som Brendalsmo m.fl. kallar decentraliserad urbanisering. Men orterna måste dock definieras mot den rumsliga och kronologiska kontext som de ligger inom.

KONTINUITET OCH DISKONTINUITET

Men hur skall vi hantera problematiken kring kontinuitet och diskontinuitet över en längre tidsperiod eller snarare över våra traditionella tidsperioder? Låt mig starta med ett exempel som jag kan visa illustrerar problematiken.

Under senare år har en rad undersökningar genomförts av Riksantikvarieämbetets undersökningsverksamhet i den östgötska staden Skänninge (Hedvall m.fl. 2013), som i varje fall för mig blivit en ögonöppnare hur övergången från ett centralortssystem till ett annat kan observeras. I publikationen fick jag tillfälle att utveckla mina tankar kring detta i en form för slutkommentarer (Andersson, H. 2013). Därifrån har jag med kompletteringar hämtat min text nedan.

Ett av de riktigt stora resultaten i undersökningarna, är den nya bild som träder fram av det tidigmedeltida Skänninge med sina tre storgårdar. Till varje gård var knuten en kyrka. På gårdarna har, i varje fall på två av dem, påträffats spår av hantverk. Men där finns också tydliga spår av varuutbyte, även internationellt, i någon form. Det råder alltså inga tvivel om att gårdarna tillsammans fungerat som en centralort i landskapet.

Det är alltså tre storgårdar vars bebyggelser ligger relativt tätt samlat. Men de har inte någon tätortskaraktär. De bör i sin uppbyggnad ha liknat andra storgårdar i området. Men var och en av dessa tre gårdar har haft kyrkor knutna till gården. Detta kan knytas samman med hur Anders André

i sin avhandling *Den urbana scenen* från 1985 visar, att städer med rötter ner i århundradena före 1200-talet karakteriseras av förekomsten av flera kyrkor. Hans studie gäller visserligen det medeltida Danmark, men resultaten kan också appliceras på svenska förhållanden. Ett extraordinärt exempel är Lund, där antalet kyrkor uppgår till mer än 20. I sitt äldsta skede skulle kyrkorna kunna uppfattas som privatkyrkor, innan de blir sockenkyrkor. De tidiga gårdarna i Lund skiljer sig inte från dem som undersökts i landskapet runt omkring. Det är först i slutet av 1100-talet som Lund får en bebyggelse, där tomterna sluts mot gatunätet. Andrén har använt uttrycket *förtätad landsbygd* för att karakterisera bebyggelsen under stadens första århundraden (Andrén 1984; 1985, s. 77 f.).

Man kan fråga sig om dessa förändringar är en markering *för* något eller *emot* någonting. Vi kan naturligtvis se det som en markering mot det gamla samhället, men ändå kanske man ändå skall hålla i minnet, att även avståndstaganden till traditionen nästan aldrig är fullständiga. Att det religiösa momentet är starkt i vissa förhistoriska samhällen är uppenbart. Se t.ex. på Uppåkra i Skåne, Gudme på Fyn eller Helgö i Mälaren där det finns byggnader, där sakrala ritualer uppenbarligen ägt rum. På alla tre platserna har den anknytande bebyggelsen varit en eller flera storgårdar (se t.ex. (Arrhenius 2011, Jørgensen 2011, Larsson, L. & Söderberg 2012).

Även om religionen blivit annorlunda tycks det som om att bebyggelsen i Skänninge bygger vidare på en äldre tradition med gård och kultbyggnad samtidigt som innehållet förskjutits i förhållande till traditionen, kulten övergår till kristendom.

Men så sker ett brott i utvecklingen. Under 1200-talet blir förändringarna i Skänninge mycket tydliga. Orten fick en mera reguljär stadsbild. Den var inte till ytan särskilt stor men med en relativt regelbunden tomtindelning. De tre storgårdarna försvann. Kring staden lades en vall. Av kyrkorna övergick två till klosteranläggningar och den tredje, Allhelgona, utvidgades och blev landsförsamlingskyrka. En ny kyrka, Vår Fru, byggdes och blev stadsförsamlingens kyrka. En borg tillkom. Allt detta skedde successivt under 1200-talet.

Det var en radikal förändring, som ägde rum. Den speglar en övergång från en släktbaserad centralort till ett borgarsamhälle, från privatkyrkor till församlingskyrkor och klostersonfund och som vände sig utåt i samhället och inte var bunden av släkten, familjen. Allt detta fick synlighet genom omstruktureringen av bebyggelsebild. De ledande släkterna har säkert inflytande i staden fortfarande, men det är uppenbart att man flyttar sina intressen från tätorten till landsbygden runt om. I staden kommer andra

grupper in. Mest uppmärksammade är de tyska köpmännen. 1100-talets invånare har visserligen också haft långväga kontakter men genom permanentboende köpmän får man professionellt förmedlat sina kontakter ut i Europa. Man kan här anknyta till Carellis tidigare nämnda tes, att en urban identitet skapades i den här perioden.

Den generella slutsats jag skulle vilja dra av Skänninge-undersökningarna och de övriga exemplen är, att brottet mellan den tidigmedeltida centralortsstrukturen och högmedeltidens är större än mellan de förhistoriska och tidigmedeltida strukturerna. Grovt sett är många av de viktigare centralorterna fram till mitten eller slutet av 1100-talet sammansatta av enskilda gårdar. De rymde ofta en privatkyrka, som ytterligare betonade platsens individuella släktanknytning. De var orter med centrala funktioner inte minst ekonomiska, men de ingick inte i någon övergripande stadsadministration.

Man kan i deras fall dra linjerna tillbaka till platser som Uppåkra, Helgö och Gudme, även om kulten var annorlunda.

Man bör också här påminna om att man kan spåra en annan linje i urbaniseringen, som knyter an bakåt i tiden. Det är tidiga orter som det vikingatida Birka med tätbebyggelse och långväga ekonomiska förbindelser, belägna vid vattenvägar och mera stadsläk i medeltida bemärkelse som påpekats ovan. Sigtuna som en medeltida ort kan föras hit. Dessa två »linjer« från Uppåkra och Birka och motsvarande orter löpte sedan samman, när den högmedeltida staden växte fram.

I slutet av 1100-talet och under 1200-talet utsöndrades således en grupp centralorter, som fick särskilda privilegier, utställda av kungen, en särskild intern organisation i form av rådsstyrelse, en särskild övergripande kyrklig struktur. Privatkyrkorna förvandlades till församlingskyrkor eller uppgick i nya kyrkliga sammanhang som kloster eller motsvarande. Ett karakteristiskt drag var också förekomsten av borgar i anslutning till städerna, oftast knutna till kungamakten men ibland tillhörande andra i landets ledande skikt, som i Skänninge, där borgen var biskopens. Detta var en del av periodens allmänna förändring av det svenska samhället, som visade sig i omorganisation av riksstyrelsen, nya kontakter internationellt och utvecklandet av nya ekonomiska strukturer.

Den bild som presenterats här, där brytpunkten i urbaniseringen ligger kring 1200, har fått ytterligare stöd i en studie av Ola Kyhlberg, som nyligen publicerades (Kyhlberg 2012). Kortfattat sagt anser han utifrån en rad olika aspekter, att järnåldern ingalunda tar slut, där det traditionellt brukar placeras utan det är först med de förändringar som sker under 1200-talet »den långa järnåldern« slutar, därav naturligtvis titeln på boken.

När jag utgår från orternas *centrala funktioner* ansluter jag mig i viss mån till de Vries beteckning *strukturell urbanisering*. Utgångspunkten för den diskussionen är Walther Christallers bok *Die zentralen Orte in Süddeutschland* från 1933 (Christaller 1933 (1968)). Den diskussionen har sedan utvecklats på ett mycket sofistikerat sätt och innehåller i dag olika former för statistiska och matematiska beräkningar (Carter 1995). Men för järnålderns och medeltidens del måste vi rimligen förenkla detta. Förekomsten av centrala funktioner är det som blir den primära variabeln. Med hjälp av dessa placeras man in orten i ett rumsligt system. Detta system är i princip ett hierarkiskt ortssystem, där vissa orter har en överregional eller regional betydelse, medan andra endast är bundna till ett lokalt sammanhang. Det kan också vara svårt att i en medeltida kontext avgöra i detalj, hur denna ordning kan ha sett ut. Men ett exempel kan ges.

I Mälardalen får Stockholm tidigt, från sent 1200-tal och sedan allt tydligare under senmedeltid en överregional betydelse medan övriga städer kring Mälaren har en mera begränsad roll under eller vid sidan om Stockholm. Denna bild är framför allt grundad på de ekonomiska funktionerna. Ser vi till de kyrkliga har Uppsala med ärkebiskopssätet en stark roll, därunder kommer de andra stiftstäderna etc. Stockholm däremot spelar en mera beskedlig roll i detta sammanhang. Vi får på detta sätt olika »stadslandskap« som på olika sätt överlagras varandra.

SAMMANFATTNING

Utgångspunkten för uppsatsen har varit hur vi kan överbrygga de motsättningar som finns i behandlingen av urbanisering under olika tider. Hur skall vi kunna dra de långa linjerna och hur skall vi bedöma kontinuitet och diskontinuitet över tiden.

Hur skall vi då definiera urbanisering? Mitt svar är kort följande. Urbaniseringen är en samhällelig process där basen är behovet och förekomsten av centrala funktioner, ekonomiska, kulturella, administrativa, i regel geografiskt bestämda. Dessa knyts samman i större eller mindre tätorter, ibland endast till centrala områden eller decentraliserad urbanisering. I vissa fall utvecklar sig eller etableras större orter, som på ett eller annat sätt får en särskild juridisk ställning. En liten del av dessa städer kommer att ingå ett internationellt nätverk (vilket inte hindrar att övriga orter på ett eller annat sätt indirekt också påverkas utifrån).

Det gemensamma för dessa orter under olika tider är de centrala funktionerna medan de urbana strukturerna förändras över tid och skiljer sig från område till område. Kanske skulle vi på detta sätt kunna komma ifrån

det virrvarr av beteckningar som finns. Jag vill hålla fast vid att de centrala funktionerna i sig, det må gälla ekonomiska, kultiska, administrativa, funktioner är de basala och de gemensamma. Medan urbaniseringens strukturer är s.a.s. resultat av de historiska och geografiska kontexterna.

Bakgrunden till utvecklingen är ekonomisk, befolkningsmässig och beroende av maktförhållandena. Det är inte en lineär rörelse som genom att en plats går från centralort till stad. Ser man till ett område eller en region kan det finnas en kontinuitet i så måtto, att de centrala funktionerna fortsätter att existera men förskjuter sig i landskapet.

Med dessa synpunkter som grund kan vi diskutera kontinuitet och diskontinuitet i urbaniseringen över tid. Kontinuiteten finner vi i de centrala funktionerna medan de urbana strukturerna förändras över tiden. Jag hävdar med denna utgångspunkt, att de förhistoriska centralorterna som Gudme, Uppåkra och Helgö har gemensamma drag med de tidigmedeltida strukturerna i Skänninge och Lund. Den förändring som sker i urbaniseringen i slutet av 1100-talet och under 1200-talet som bl.a. innebär att man går från en familjebaserad struktur till en borgerlig struktur, bl.a. manifesterad i sockenbildning är en avgörande större förändring i urbaniseringen än övergången förhistorisk tid – äldre medeltid. Det nya är att vissa urbana orter får en särställning genom privilegier, egen rådsstyrelse och så småningom egen lagstiftning. Det nya visar sig också i bebyggelsebildningen. Den tidigare storgårdsbebyggelsen förvandlas till en tätare bebyggelse med regelrätta stadsgårdar. En urban identitet skapades. Detta hindrar inte att den gamla förhistoriska strukturen kan leva kvar på sådana orter som Brendalsmo har kallat decentraliserad urbanisering.

Det jag har velat peka på är att i grund och botten är centraliteten den viktigaste faktorn för ett antal orter oavsett tid. Det är den som ger den grundläggande kontinuiteten. Men tar vi hänsyn till de urbana strukturerna så kan man åtminstone i Sverige och troligen i Skandinavien som helhet se en kontinuitet i från förhistorisk tid fram i äldre medeltid, medan det sker en stark förändring under sent 1100-tal och under 1200-talet. Detta framhäver än en gång tydligt denna periods betydelse när det gäller statens organisering och också som Kyhlberg visar på en rad andra områden.

SKANDINAVIEN
OCH
WORLD SYSTEMS

HISTORISK ARKEOLOGI OCH GLOBALISERING

Den första versionen av denna uppsats publicerades som en keynote-föreläsning: Andersson, H. Centre-Periphery, World Systems, and Medieval Archaeology. I: Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (eds.), Centre Region Periphery. Medieval Europe 2002 Basel. Preprinted papers. Volume 1: Keynote-Lectures to the Conference. Hertingen, s. 23–34. En svensk version publicerades 2009 i M., Roslund, M., m.fl. (ed.), Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten. Lund Studies in Historical Archaeology. Lund 2009: Institutionen för arkeologi och antikens historia, s. 33–46. Det är denna version som återfinns här.

T *empora mutantur, etiam archaeologia.* I dag har disciplinen Medeltidsarkeologi vid Lunds universitet bytt namn till Historisk arkeologi. Den bredare kronologiska och ämnesmässiga basen inom disciplinen motsvaras också av den breddning som skett inom den antikvariska verksamheten. Samtidigt förhåller det sig naturligtvis så att den teoretiska basen och den metodiska basen inte ändras i någon större utsträckning, eller i varje fall försiktigare uttryckt, mycket av det som etablerats inom medeltidsarkeologin är också tillämpligt inom historisk arkeologi. Därför har jag vågat att i mitt bidrag till denna antologi ta upp några tankar som jag presenterade som en keynoteföreläsning vid konferensen Medieval Europe i Basel 2002. Den var naturligtvis inriktad mot medeltidsarkeologin men mycket i den är enligt min mening också relevant i ett historiskt arkeologiskt sammanhang. Det gäller hur vi skall förhålla oss till en globaliserad kontext i stället för det nationella, som vi normalt arbetar inom. När det nya ämnet skall etableras är det viktigt att inramning inte blir för snäv utan att man får möjlighet till och kanske t.o.m. tvingas till en vidare utsyn.

EUROCENTRISM

I en uppsats, *The 5000-year World System*, publicerad första gången 1993 konstaterar Andre Gunder Frank och Barr K. Gills att »Most study of medieval history is also extremely Eurocentric« (Frank & Gills 1996 a (1993)). De säger detta i samband med en genomgång av ett antal discipliners förhållande till studier av utomeuropeiska förhållanden och särskilt i förhållande till synen på förekomsten av world-systems. De avser då medeltidshistoria om jag fattar dem rätt, men detsamma kan enligt min mening sägas om medeltidsarkeologin. Medeltidsarkeologin har i de flesta europeiska länder varit nationella projekt med allt vad som kan ligga i detta. Vi har i vårt arbete varit i alltför hög grad bundna till det material och de frågor som genererats inom våra egna länder. Totalt är det mycket få som har arbetat över gränserna och ännu färre som försökt ta upp medeltidsarkeologiska problemställningar i ett större jämförande perspektiv. Är detta också något som kommer att prägla den tidsmässigt bredare historiska arkeologin? Svaret på denna fråga blir viktigt för ämnets utveckling och också avgörande för på vilket sätt som den historiska arkeologins kunskap kan integreras och nyttiggöras i tvärvetenskaplig forskning.

Hur vi hanterar dessa problem hänger naturligtvis samman med våra arkeologiska perspektiv. Arkeologen arbetar på flera nivåer, från en mycket detaljerad nivå i den direkta undersökningssituationen men också på andra nivåer när resultaten skall tolkas och sättas in i ett större sammanhang. Jag hörde en gång en historiker citera en annan historiker, som hade sagt att det fanns två slags historiker, dels en som var att likna vid ett tryffelsvin, som bökade direkt i myllan, dels en som mer var lik en fallskärmshoppare och alltså såg det mesta uppifrån och därmed också hade större överblick. Poängen för min vän historikern var naturligtvis att båda sorterna behövdes och helst borde både tryffelsvinet och fallskärmshopparen rymmas i en och samma person. Och i den bästa av världar borde detta ju också gälla alla arkeologer, de historiska arkeologerna inte undantagna.

Men för att klara detta krävs en teoretisk medvetenhet och kringssyn och självfallet också en detaljkunskap. Båda tingen är viktiga. Det är inte alltid så enkelt att lyfta blicken ovanför schaktkanten. Ibland gör vi det inte alls, ibland går vi mycket raskt från en observation i schaktet till en stor historisk tolkning utan att riktigt fundera över implikationerna. Lösningarna blir alltför enkla och egentligen kanske tillfälliga. En genomtänkt teoretisk hållning, dock ej rigid, kan hjälpa oss att hålla samman tolkningen på olika nivåer, inte minst när vi arbetar med olika typer av källmaterial. Kanske då ett tema av typen centrum–periferi med sina teoretiska utgångspunkter kan bidra till att problemställningarna skärps.

CENTRUM–PERIFERI

Centrum–periferi är ett ämne som inbjuder till gränsöverskridanden, ja, i många fall nödvändiggör sådana. Somliga kan mena att i den teoriutveckling vi haft under de senaste decennierna är temat inte helt aktuellt längre. Men den här diskussionen har i ringa utsträckning tagits upp av arkeologerna själva. Det är synd, men tiden är ingalunda förbi. Ämnet har fortfarande en aktualitet, förutsatt att vi inte låter vår tanke låsas fast vid de associationer som begreppen kan innehålla utan är öppna för andra tolkningar.

Diskussionen kring centrum–periferi-problematiken har pågått länge, hur länge, är beroende hur brett man tolkar problematiken naturligtvis. Det användes redan i 1900-talets början i en geopolitisk diskussion. 1933 publicerade Walther Christaller sin bok *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, som fick ett utomordentligt stort inflytande på den geografiska forskningen om städer och andra centrala orter (Christaller 1933 (1968)). Därigenom kom också indirekt det icke-centrala att bli definierat. Men i dag kopplar vi förmodligen centrum–periferi-frågorna framför allt till den diskussion om world-system eller world-systems som startade med Immanuel Wallersteins arbete *The Modern World System* från 1974.

I den svenska nationalencyklopedin har statsvetaren Magnus Jerneck definierat centrum–periferi-teorier på följande sätt:

Ordparet förekommer inom flera vetenskapliga traditioner. Det betecknar motstående eller kontrastrika företeelser. Centrum–periferi syftar på såväl geografiska som kulturella och funktionella egenskaper: fysiska avstånd, kulturella och etniska skillnader, ansvars- och resursfördelning, maktspredning, statusskillnader m.m. Som teoretiska redskap används begreppen i samhällsforskningen för att karakterisera och analysera motsättningar, dominansförhållanden och utvecklingsprocesser i politiska, ekonomiska eller sociala relationer. Ordens rumsliga innebörd kan utnyttjas för att frammana bilden av distans och konflikt mellan t.ex. territorier, städer, befolkningsgrupper, organisationer eller politiska system. Som instrument för analys av makt och inflytande har centrum–periferiteorier beröringspunkter med begrepp som entralisering–decentralisering, jämvikt–obalans, rättvisa–orättvisa, utveckling–underutveckling, men också integration–separation. Centrum förknippas vanligtvis med knut- eller mötespunkt, där processer, linjer och strukturer löper ibop eller samverkar; periferi med områden avskilda från eller styrda av centrum (Jerneck 1990, s. 55 ff.).

Vi kan se problematiken i mycket olika skalor från en centralort med dess omland till ett världssystemtänkande. Historiska arkeologer kan utnyttja centrum–periferitänkande både för att finna utgångspunkter i en

FIG 1:

Stockholms kontakter med Stor-Norrbottnen 1460–1520. Efter Friberg 1983, s. 50.

mera lokal diskussion men också för att kunna sätta in denna diskussion i en betydligt större kontext. Jag förutsätter då naturligtvis, att centrum-periferi är ett användbart teoretiskt instrument att arbeta med (något som kanske inte alla håller med om). Om vi anser centrum-periferi-begreppen är relevanta och användbara, måste det preciseras vad vi lägger in i dessa begrepp. Det vi rimligen vill komma åt är kontaktnäten, styrkeförhållanden, påverkansmöjligheter och inom vilka områden detta gäller. Vi kommer att beröra områden som politik, ekonomi och kommunikationer likaväl som kulturella aspekter på kontakterna.

Vi måste dock vara mycket observanta på att det alltid finns ett problem, när man skall diskutera centrum och periferi, nämligen att meningsutbytet får starkt känslomässigt inslag. Det anses ju finare att vistas i centrum än i periferin. Det är ju egentligen en klassisk strid, som finns i de flesta länder mellan t.ex. huvudstad och landsort. Men detta måste ytterligare skärpa vår analytiska begreppsapparat eftersom, såsom vi skall se, det knappast finns någon entydighet om vad som är centrum och vad som är periferi.

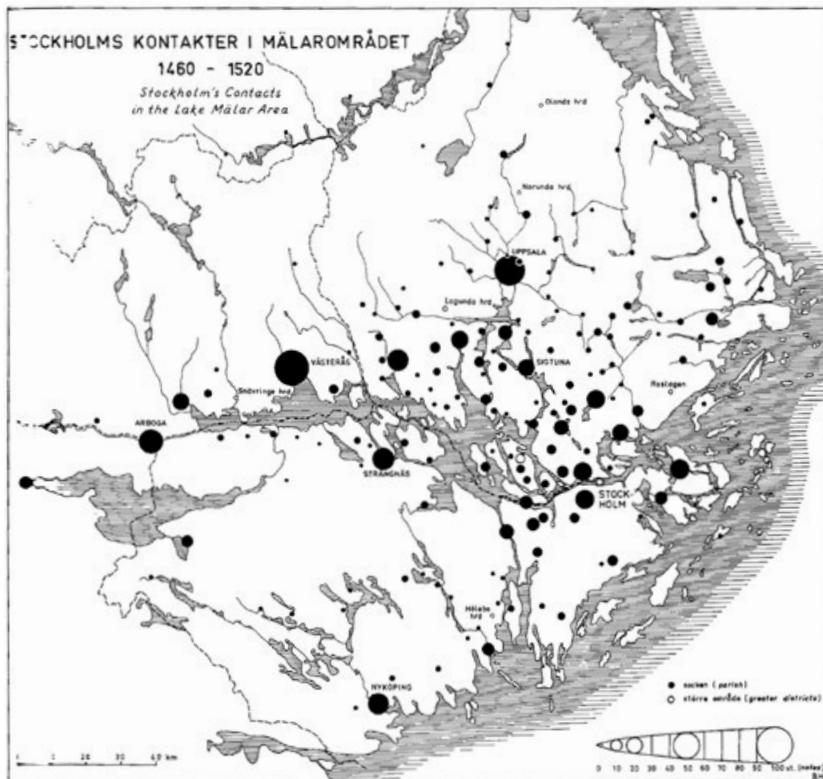

FIG 2:
Stockholms sen-
medeltida kontakt-
fält i Mälaramrå-
det 1460–1520.
Efter Friberg
1983, s. 83.

Jag skall visa på tydliga exempel men inte minst också på mera komplexa förhållanden, som föreligger, när vi vill tolka kontakter och beroendeförhållande i centrum–periferi-kategorier.

Christallers centralortsteori har redan nämnts. Städer och deras influensområden kan väl sägas kunna beskrivas också i centrum–periferi-modeller. Bilden kan naturligtvis också här kompliceras av att det finns olika nivåer av centra och därmed blir också periferin eller periferierna flytande.

Stockholm fick i förhållande till Mellansverige och Nordsverige rollen som ett överordnat centrum ekonomiskt, delvis redan från sent 1200-tal. All utrikeshandel skulle passera staden. Hur trafiken gick och vilka kontakter Stockholm hade med Mellansverige och Nordsverige (Norrboten) under senmedeltiden, kan ses på några kartbilder (fig. 1–2), (Friberg 1983). I Mellansverige var det framför allt järn från Bergslagen som togs in via de mindre städerna och centralorterna i Mälaramrådet. I de studier som gjorts har man visat på flödet till Stockholm, men i mycket liten grad har det omvända förhållandet undersökts: hur påverkades periferin av dessa kon-

takter. Thomas Wallerström är en av de få som från medeltidsarkeologisk synpunkt berört dessa frågor (Wallerström 1995).

Vad betyder ett maktcentrum i form av en borg, som måste försörjas bl. a. genom indragning av skatter? Hur påverkar den sin periferi? En studie där problematiken tas upp är ett arbete, som behandlar landskapet Hälsingland, där just en borg är en sådan tyngdpunkt. Författarens fråga är om borgen då på något sätt hade inflytande på livet i landskapets verkliga periferi, representerat av den lilla byn Ängersjö? Frågan är viktig men inte alltid arkeologiskt lätt att komma åt, men allvarliga försök har gjorts i en avhandling av Mats Mogren (Mogren 2000).

Det kan vara så att det finns samhällen, där vi knappast kan finna exempel på ett särskilt centrum och därmed knappast heller på en periferi. Vi får också vara försiktiga att se centrum–periferi som fasta geografiska begrepp. Det finns över tiden en dynamik som hela tiden förskjuter centrum och periferi. Ibland blir centrum periferi och tvärtom. På en nivå kan samma område vara centrum, men i förhållande till en annan nivå en periferi. Ibland måste vi se centrum–periferi-begreppen knutna till en person, t.ex. en kung eller till grupper av personer. Centrum är, där dessa råkar befinna sig. De skandinaviska kungarna hade egentligen inte förrän ganska sent under medeltiden en fast punkt i geografin att utgå från. Dessförinnan befann de sig ständigt på resa mellan ett antal platser för att försörja sig själva och sitt följe och naturligtvis för att utöva makt och kontrollera. Begreppet huvudstad är således en sen företeelse.

Eller låt oss ta ett helt annat exempel. I Etiopen kom några århundraden efter Axums fall från medeltiden och långt fram i tiden de styrande att föra ett »semi-nomadic« liv i en ständig följd av läger. Dessa har av en engelsk forskare kallats »moving capitals« (Connah 2001, s. 90 f.). Det finns fler exempel på denna rörlighet av »huvudstäder« både i Afrika och i Asien också under nyare tid. Sådana mobila centralorter definierar alltså ett sig i sak ständigt förändrande geografiskt-politiskt centrumbegrepp.

Det finns också fler fall, då det kan vara en fara att se centrum som en geografisk punkt. Det finns i dag inte minst genom arkeologiska undersökningar klara belägg för strukturer, där vi i stället för en centralort skall tala om ett centralområde. Inom ett sådant område fördelar sig de olika centrala funktionerna på olika platser. Sådana strukturer kan t.ex. spåras på flera ställen i Sverige. Ett sådant exempel är Kalmarområdet vid Östersjön, ett annat Bohuslän på Västkusten (Blomkvist 1979; Hagberg 1979; Andersson, H. 1988, (se också ovan s. 55 ff.). I Island har denna struktur funnits långt fram i tiden (Thorláksson 1977). Det finns t.ex. en liknande situation

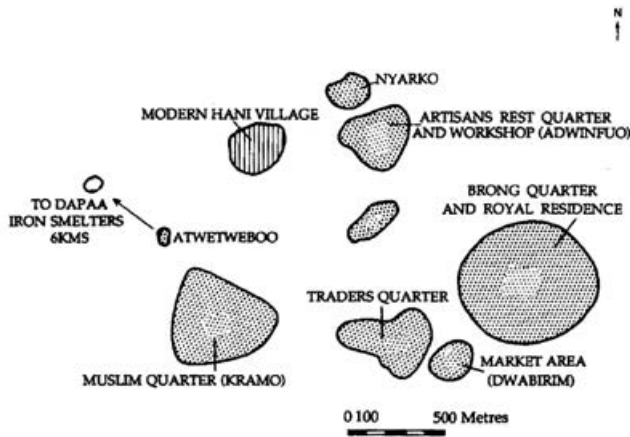

FIG 3:
Begho town, AD
 1000–1750.
Efter Anquandah
 1993, s. 650.

i det här exemplet från Afrika: Begho Town i Ghana (fig. 3) (Anquandah 1993). När man betraktar den kartbilden, där man ser, att de centrala funktionerna inte är koncentrerade till en punkt utan är spridda, frågar man sig var periferin i detta fall finns? Hur skall vi definiera en periferi? Man kan snarare tala om ett samspel mellan olika platser, som befinner sig på samma hierarkiska nivå. Under de senaste åren har detta belysts inte minst i studier med exempel från Skåne. Mats Anglert betonar »att landskapets komplexitet har gett upphov till en mängd olika sätt att organisera tillvaron. Relationerna har inte varit enkelriktade och statiska, och kan inte formuleras i en enda modell. Sambanden i landskapet har funnits mellan olika nivåer och i varierande skalor«. Efter att ha konstaterat att ett hierarkiskt perspektiv dominerat den bebyggelsearkeologiska och bebyggelsehistoriska forskningen (jfr ovan Christaller) hävdar han att relationerna mellan olika enheter i landskapet inte behöver vara rankade eller ingå i ett överordnat system. Han använder här Crumleys begrepp heterarki (Crumley 1979) för denna situation (Crumley 1979; Anglert 2006). Både begreppen huvudområde som jag själv använt och det heterarkiska synsätt som Anglert för fram visar tydligt att för att förstå också urbaniseringsprocessen måste man applicera ett synsätt där relationerna inom ett landskap eller region bildar utgångspunkt för forskningen. Det innebär i förlängningen att urbaniseringsforskningen växer samman med en bebyggelsehistorisk/bebyggelsearkeologisk forskning. Det blir mera av nätverksstudier än omlandsstudier.

Studier av nordligaste Skandinavien visar på mycket svårångade och kanske inte ens existerande centrum–periferi-förhållanden. Det rör sig om folkgrupper, som rör sig över stora områden, huvudsakligen i öst–väst och

väst-östlig riktning. Det finns betydande kontakter mellan grupperna, men det är svårt att säga att det finns något centrum eller några centra som dessa grupper replierar på. Men när Novgorod, Norge och Sverige började intressera sig för möjligheterna att driva in skatt, fogas området så småningom in i någon form av en större politisk-ekonomisk centrum–periferisituation. Problemet är då vilket centrum, som är aktuellt, eftersom dessa länder konkurrerade om området och lyckades ofta driva in skatter inom samma område. I Thomas Wallerströms avhandling från 1995, har visats, hur ett av dessa centra, den svenska medeltida kungamakten, undan för undan i en tämligen målinriktad politik lyckas göra sig själv till centrum och därmed vrida de öst-västliga kontakterna till en politisk och ekonomisk situation, som i stället betonade en nordsydlig kommunikation (Wallerström 1995).

I Norge sker samma sak. Vågan på Lofoten är ett utmärkt exempel på detta. Efter att under äldre medeltid ha varit slutpunkt i ett transportsystem som sträckt sig i öst-västlig riktning infogas det under högmedeltid i ett system som styrs från rikets centrum söderut. Orten förblir förvisso en centralort, men nu som en samlingsplats för fisk, särskilt torsk, som fördes vidare till kustens viktigaste ekonomiska centralort, nämligen Bergen. Denna stad hade en central funktion i det hanseatiska systemet (Bertelsen & Urbanczyk 1988; Urbanczyk 1992).

WORLD SYSTEM(S)

Alla exemplen hittills regionala eller i någon mån nationella. Jag har visat exempel på de komplikationer det finns om vi inte hela tiden är observanta på att begreppen centrum–periferi måste tillämpas mycket nyanserat. Men låt oss nu gå vidare till ett betydligt bredare geografiskt perspektiv.

Jag vill ta upp den mycket diskuterade problematiken kring world-system eller world-systems till diskussion. Vad har det med vår verksamhet att göra, frågar säkert vän av ordning. Jag återkommer då till min inledning. Som arkeologer har vi också bidrag att ge till en diskussion som rör kontakter, kommunikationer och förhållandet mellan olika centra, också i ett brett perspektiv. Men det kräver naturligtvis då, att vi börjar ta till oss den diskussionen, som pågått länge och att vi sätter oss in i den och prövar den historiska arkeologins möjligheter.

Den moderna diskussionen startade på 1960-talet och berörde då förhållandet mellan rika och fattiga länder. Immanuel Wallerstein var uppenbarligen påverkad av denna, när han formulerade sin world-systemmodell. Wallerstein hävdade, att det under 1600-talet skapas ett world-system, där ett klart centrum–periferiförhållande råder. Centrum, dvs. Västeuropa,

skaffar råvarorna i periferin, dvs. Asien och Afrika, och bearbetar dem och tar ut mervärdet av förädlingen. I Wallersteins framställning blir detta en process, som är nästan lagbunden. Det var först under 1600-talet enligt Wallerstein som en sådan situation blev möjlig. Råvaruområdena hamnade i ett slags kolonialt beroende. Wallerstein förnekade, att sådana world-systems kunde existera dessförinnan. De gamla imperierna hade inte en sådan organisation, som gjorde det möjligt att ensidigt driva in råvaror från en ekonomiskt osjälvständig periferi, även om de kunde omfatta stora områden med ett antal centra av olika dignitet (Wallerstein 1974).

Wallersteins tes lockade fram en omfattande diskussion också bland arkeologer och äldrehistoriker. För de sistnämnda gällde frågan om det inte fanns någon form av världssystem också före 1600-talet. Wallerstein räknade med ett världssystem, medan många av hans opponenter talade om flera som kunde existera samtidigt eller som kronologiskt kunde följa på varandra. Kring bronsåldern finns det ett antal skrifter som diskuterar världssystem (Rowlands 1987) För ytterligare litteratur kan särskilt hänvisas till (Hall 1999). Några samlingar av uppsatser, som ger en god överblick över diskussionen, är följande: (Frank & Gills 1996 b (1993); Kardulias 1999).

När det gäller medeltidens eventuella världssystem är särskilt Janet L. Abu-Lughods bok *Before European hegemony. The World system A.D. 1250–1350* av intresse. Hon hävdar, att det fanns ett tydligt världssystem under åren 1250–1350, som innefattade både Europa och Asien. Nedgången i kontakterna kom med digerdöden. Hon visar i sin bok på ett ömsesidigt beroende och hur kontakterna fanns där, men vägarna kunde växla. En förutsättning var, att mongolerna under denna period i huvudsak var samlade i en enhet. De kontrollerade de viktigaste lederna och gav därmed förutsättningar för att en handel skulle kunna drivas över långa avstånden. Men när dessa kontakter upphörde skedde inte någon total nedgång utan snarare en förträngning och inskränkning av dessa. En del av det gamla levde kvar och blev utgångspunkten, när en ny cykel av vidare kontakter kom igång, såsom sker under 1600-talet. Hon betonar således den dynamik som existerade över tid (Abu-Lughod 1989 (1991)).

Som karakteristiskt för 1200-talets world-system såg hon att det var organiserat efter mycket olika principer. Jag citerar:

Rather than a single hegemon, there were a number of coexisting «core» powers that, via both conflictual and cooperative relations, became increasingly integrated over the course of the thirteenth and the first half of the fourteenth century. Since the system was not hierarchical, in the sense that no single hegemon dictated the terms of produc-

tion and trade to others, no geographical entity could be said to be located at the center (Abu-Lughod 1989 (1991, s. 364 f.)).

En konsekvens av detta resonemang blir, att (Väst)Europa inte längre fick en så stark dominans som i Wallersteins bild. Tyngdpunkten försköts i stället österut eller snarare blev det i hennes perspektiv en större balans i förhållandet mellan öst och väst. Andra forskare lägger definitivt tyngdpunkten i Asien, framför allt länderna kring Indiska oceanen men också längre österut. Frank och Gills gör detta särskilt tydligt:

From a world system perspective medieval Europe was socially, politically, and economically quite backward or less developed in comparisons with contemporary cores in the world system, all of which lay to the East (Frank & Gills 1996 (1993, s. 24)).

Dessa perspektiv har under senare år förts vidare. Robert W. Marks har i sin bok *The Origin of the Modern World*, som huvudsakligen behandlar perioden från 1400 och fram till våra dagar, betonat att den polycentriska värld, som Abu-Lughod visat för 1200- och 1300-talen i själva verket är en realitet fram till ca 1800. Det är kring denna tidpunkt som Västeuropa tar överhanden, enligt Marks framför allt på grund av ianspråktagande av ånga och kol, som gör det möjligt att gå utanför »de gamla biologiska regimerna« med sina energimässiga begränsningar. Det finns förskjutningar redan från 1500-talet men basen är fortfarande i princip densamma (Marks 2007). Därmed har egentligen den Wallersteinska modellen skjutits i sank eller i varje fall förts fram i tiden tämligen rejält.

Några kommentarer, som har relevans för vårt tema, skall göras. Det finns en stor skillnad hur de olika deltagarna uppfattar frågan om världssystem. Å ena sidan finns det de som hävdar att det nästan existerar en lagbundenhet mellan centrum och periferi, å andra sidan de som tolkar de många kontakter, ibland relativt lösa, som utvecklas mellan skilda områden, som förekomsten av världssystem. I det senare fallet riskerar det bli mera deskription än förklaring. Här finns det en fara att begreppen då blir så urvattnade att de ingenting betyder.

Men det finns en mycket viktig poäng i hela den här debatten, som vi måste ta till oss. Ingenting försiggår i helt slutna rum. Det finns kontakter och faktiskt beroendeförhållanden i ett eller annat avseende också på långa avstånd. Frågan är, om vi kan formulera dem i form av centrum–periferi-förhållanden.

Diskussionen har sedan Wallerstein rört sig mycket i ekonomiska termer. Men det finns också en annan tradition om centra av världshistorisk

betydelse. Där har de kulturella aspekterna betonats mycket mera. Man har därigenom fått en motsättning mellan ett kulturellt begrepp »civilisation« och ett ekonomiskt begrepp »world-system«. Men behöver man dra så skarpa gränser? I ett relativt kort förord till Franks och Gills bok »The World System har William H. McNeill tagit upp denna fråga och försökt finna lösningar från en annan utgångspunkt, som är värt att citera:

I conclude therefore, that if the nation of a world system were tied more explicitly to a communications network and if more attention were paid to changes in that network as new means of transport and communication came into use, the notion of a »world system« would gain greater clarity and power. Moreover, the polarity between the terms »civilization« and »world system« would disappear and the language of world-historians might gain greater precision if communications networks were to become the focus of attention (McNeill 1996 (1993, s. XII)).

Egentligen rör vi oss som arkeologer inte helt på främmande mark, när vi hör eller ser sådana formuleringar. I arkeologiska analyser är det ofta viktigt att spåra kontakter och kontaktmönster. Och McNeills slutsatser känns mycket nära den arkeologiska verkligheten. Det finns möjligheter att gå vidare i det arkeologiska materialet vare sig det gäller tingen i sig eller monumenten, utnyttjandet av landskapet.

EXEMPLET URBANISERING

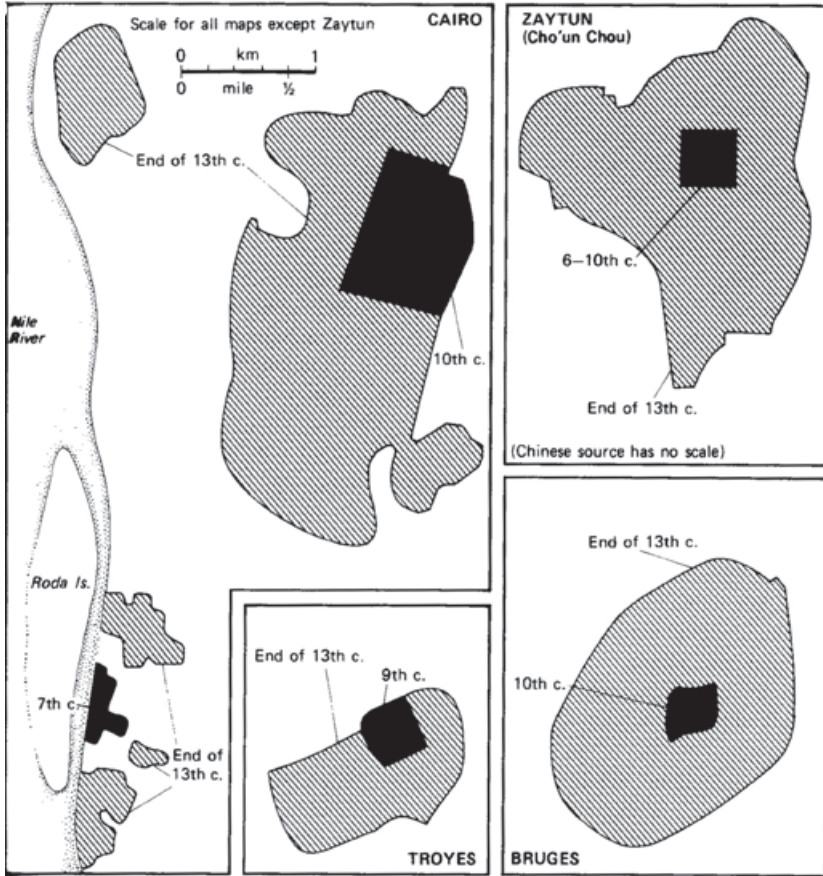
För att bli mera konkret skulle jag vilja exemplifiera utifrån ett forskningsområde, där arkeologerna varit mycket verksamma de senaste decennierna, nämligen den medeltida urbaniseringen.

Jag vill då anknyta till Abu-Lughods tes om ett 1200-tals-världssystem, som jag redan redogjort för. I hennes bok finns en illustration som visar planer från fyra städer från Zaytun, en viktig hamnstad i Kina till Brügge i Västeuropa. Alla fyra, Zaytun, Kairo, Troyes i Frankrike och Brügge visar på en likartad utveckling från 800–900-tal till 1200-talet, i samtliga fall karakteriserad av en stark expansion (fig. 4) (Abu-Lughod 1989 (1991, s. 355 ff.)).

För oss som arbetar med Väst- och Nordeuropa känns denna bild tydligt igen. I Anders Andréns avhandling har jag hämtat ett par illustrationer som belyser denna expansion (fig. 5–6). Vi kan på dessa bilder tydligt se den västeuropeiska utvecklingen från ca 1000 till ca 1500, som visar en särskilt starkt markerad tillväxt under 1200-talet (André 1985). Det hade blivit ändå tydligare, om man på kartorna också hade tagit upp orter där det endast funnits enstaka urbaniseringstendenser.

FIG 4:

The growth of selected cities between the ninth/tenth and the end of the thirteenth century. Efter Abu-Lughod 1989 (1991), s. 357.

I Medelhavsområdet blir allt mera komplicerat att reda ut, eftersom det finns både ett romerskt och ett arabiskt arv att ta hänsyn till. Århundradena från 900-talet och framåt spelar emellertid en viktig roll för urbaniseringen. Det går alltså att i större delen av Europa följa en process, som visserligen har vissa tidsförskjutningar men egentligen mindre än man skulle kunna tro. Urbaniseringen utvecklades raskt och framför allt från 1100-talet tilltog den i styrka för att kulminera under 1200-talet.

Går vi sedan till Östafrika kust finner vi också en kronologi, som i grova drag inte skiljer sig så mycket från den västeuropeiska. Jag tänker här på orter som Ungwana, Gedi, Malindi, Kilwa m.fl. (fig. 7). De gängse dateringarna antyder här ofta en begynnelse i slutet av det första årtusendet e.Kr. men med en kulmen under 1200- och 1300-tal. Innehållet är inte

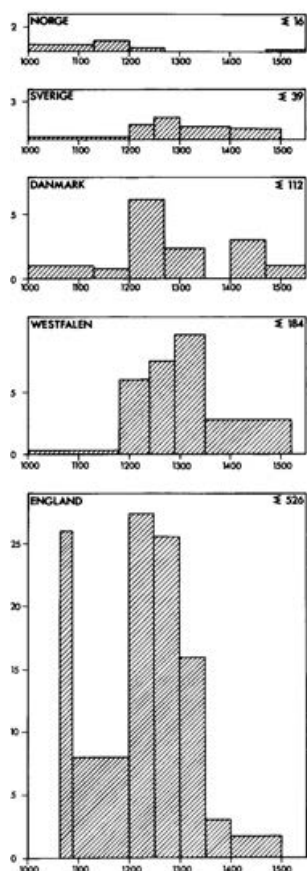

FIG 5:
Den medeltida urbaniseringens omfattning i Norge, Sverige, Danmark, Westfalen och England. Efter Andréén 1985, s. 32.

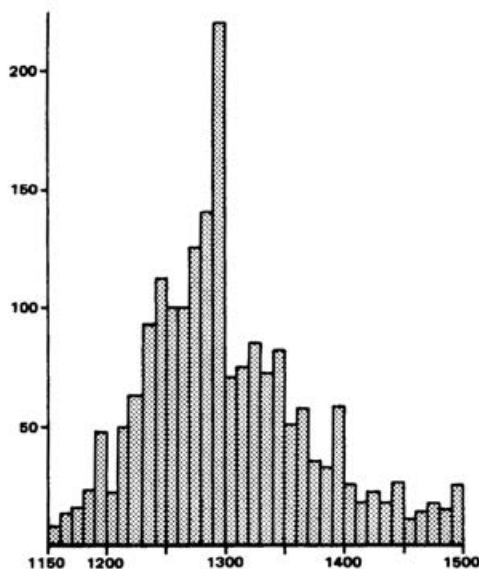

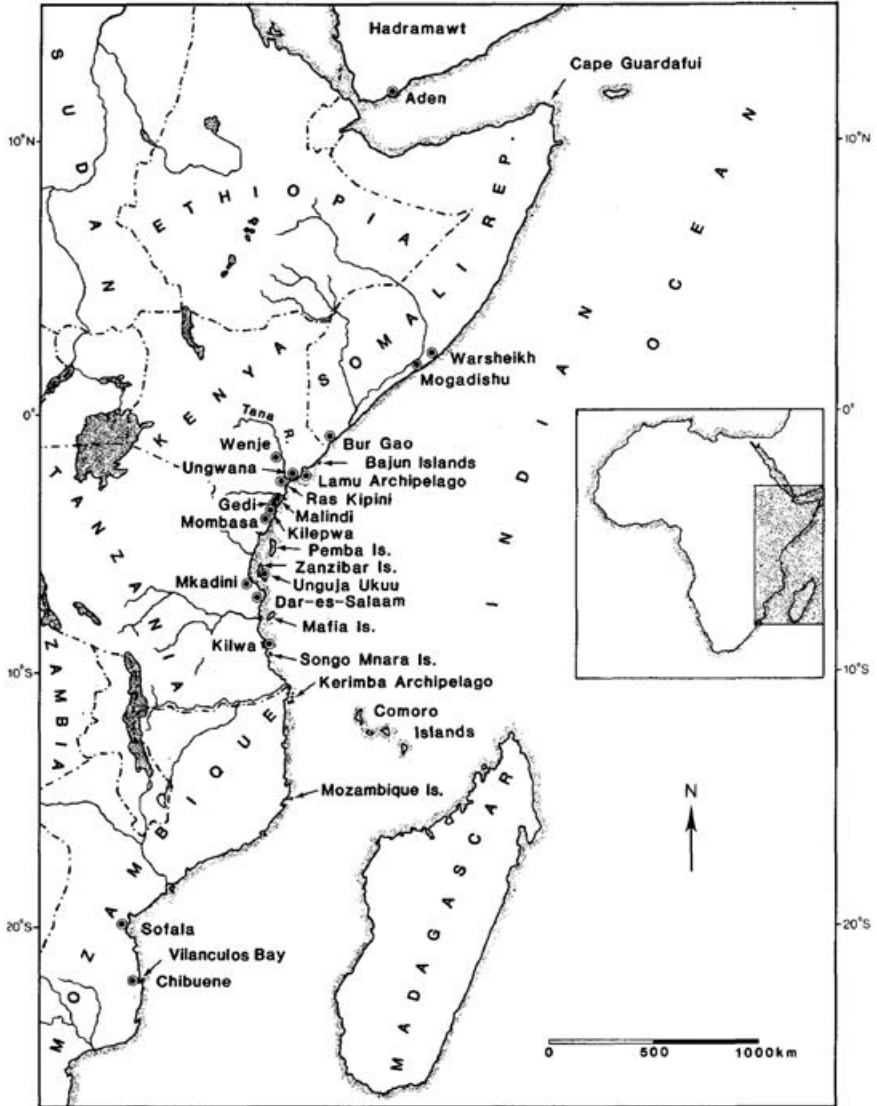
FIG 6:
Urbaniseringens omfattning i »Mellaneuropa«. Efter Andréén 1985, s. 33.

särskilt olika från de västeuropeiska: där finns stadsmurar, härskarpalats, religiösa byggnader förutom stora bostadskvarter och handelskvarter (Connah 2001, s. 181 ff.).

Detta var en enkel och ytlig kronologisk jämförelse. Den kan möjligen, om dateringarna är någorlunda riktiga, säga något om samtidighet. Den bevisar ingenting om direkta samband eller kopplingar. Men det är ändå tankeväckande inte minst i ljuset av Abu-Loghuds tes om ett world system 1250–1350. (Hennes gränser är inte så skarpa som rubriken förefaller att antyda). Men hur skulle vi nu kunna föra denna diskussion vidare och hur kan vi koppla till diskussionen om centrum–periferi i detta sammanhang?

Om vi nu vill pröva om det finns sådana samband som antytts, blir det naturligt att använda denna tankemodell. Men användandet får inte bli

FIG 7:
Archaeological sites on the East African coast. After Connah 1987, fig. 7.1.

ett enkelt diffusionistiskt system. Det finns som Abu-Laghod (och Marks) framhåller inte ett centrum från vilket allt utgår, vilket karakteriserar Wallersteins world-system. I själva verket finns det ett antal centra (cores), som på ett eller annat sätt påverkar varandra utan att därmed skapa de beroendeförhållanden, som Wallersteins modell bygger på. Under vissa perio-

der är dessa centra i större kontakt med varandra och kanske då också skapar mera direkta kontakter. Ser vi än en gång på urbaniseringen är det rimligt, att för Väst- och Nordeuropa, kanske också Östafrika, se Medelhavsområdet som ett sådant centrum, från vilket idéerna spritts, som i sin tur medverkat till att vissa förutsättningar lagts. Men Medelhavsområdet har stått i kontakt med andra centra mycket långt bort mot öst och därifrån kunnat både få impulser och påverka. Det är kanske en sådan underström som blir det gemensamma. I denna ingår behovet av centrala platser, där maktutövning, kontroll av ekonomisk verksamhet, skydd och försvar o.s.v. kunnat utövas. Hur utformningen sedan blir är beroende av de lokala förutsättningarna. I vissa fall blir det inte ens städer i traditionell mening. Andra typer av centralorter kan i stället bli resultatet av denna process. Och som redan nämnts kanske inte ens centralorter i geografisk mening är nödvändiga. Exempel på sådana nätverk har jag redan nämnt.

Men periferin blir också tydlig och dess betydelse mycket klar. Diskussionen om den afrikanska urbaniseringen har alltmer betonat kopplingen mellan kuststäderna och de inre delarna, när det gäller det ekonomiska underlaget för urbaniseringen. Detsamma kan gälla också för den skandinaviska urbaniseringen. Det rör sig om såväl vissa ekonomiska förutsättningar som lokala och regionala politiska och administrativa strävanden.

Det här sättet att se på centrum–periferi kan naturligtvis riskera att förvandlas till en helt anakronistisk tankemodell, där man riskerar att se hela världen förenat i ett finmaskigt kontaktnät. Så är det naturligtvis inte. Det är nödvändigt både med ett makro- och ett mikroperspektiv, men båda måste till slut förenas.

Det är ändå slående att det finns en samtidighet i denna utveckling över större områden. Skall vi se detta som ett resultat av strömningar och/eller impulser i ett mera gränsöverskridande sammanhang? Och kanske då i ett ännu större sammanhang än vad t.ex. vi i Skandinavien talat om när man betonat det tyska inflytandet på hur stadsväsendet organiserades under högmedeltid. Vi kanske skall vidga perspektivet mycket mera. Det kanske i själva verket är mycket bredare kontakter av olika slag, direkta och indirekta, som är en del i den inhemska utvecklingen. Och om det är så, måste vi förmodligen också överväga annat som händer och som förmodligen s.a.s. på ett eller annat sätt bildar en väv, där urbaniseringen bara är en av varptrådarna. Andra trådar är att landsbygdens bystruktur starkt förändras och att medeltida stater börjar organiseras. Ingenting kan ses oberoende av vad som i övrigt händer.

SAMMANFATTANDE SYNPKUNKTER

Jag har kort skissat på olika skalnivåer i diskussionen om centrum–periferi från det lokala till ett mer världsomspännande perspektiv i ett »world-systems« perspektiv. Jag har försökt visa att begreppen centrum–periferi inte går att tillämpa rakt av. Det döljer sig olika verkligheter bakom dessa. Gemensamt är ändå att de signalerar någon form av kontakter om givande och mottagande, om makt, om intressenter, om beroendeförhållanden och om kommunikationer. Använt rätt kan det bli ett användbart analysinstrument, som säger något viktigt om verkligheten.

Men vad kan nu arkeologen göra i allt detta? Forskningsområdet har i första hand varit ett slagfält för historiker, samhällsvetare och i någon mån förhistoriska arkeologer. Jag har med mitt urbaniseringsexempel velat visa på ett område, där det arkeologiska materialet i dag spelar en viktig roll. Det stadsarkeologiska materialet har skapat ett mycket bättre underlag för en vidare diskussion om urbaniseringen i många avseenden.

Det går t.ex. att spåra i varje fall närliggande kontakter genom det arkeologiska materialet, men det har också påträffats material, som kommer långt bortifrån och som alltför lite studerats. Från svensk forskning kan tydligt se hur kunskapen om kontakterna mot öster vuxit under senare år genom studier inte minst av keramik men också av annat material. Kontakterna med Bysans håller på att bli mera synliga (Staecker 1999; Roslund 2001).

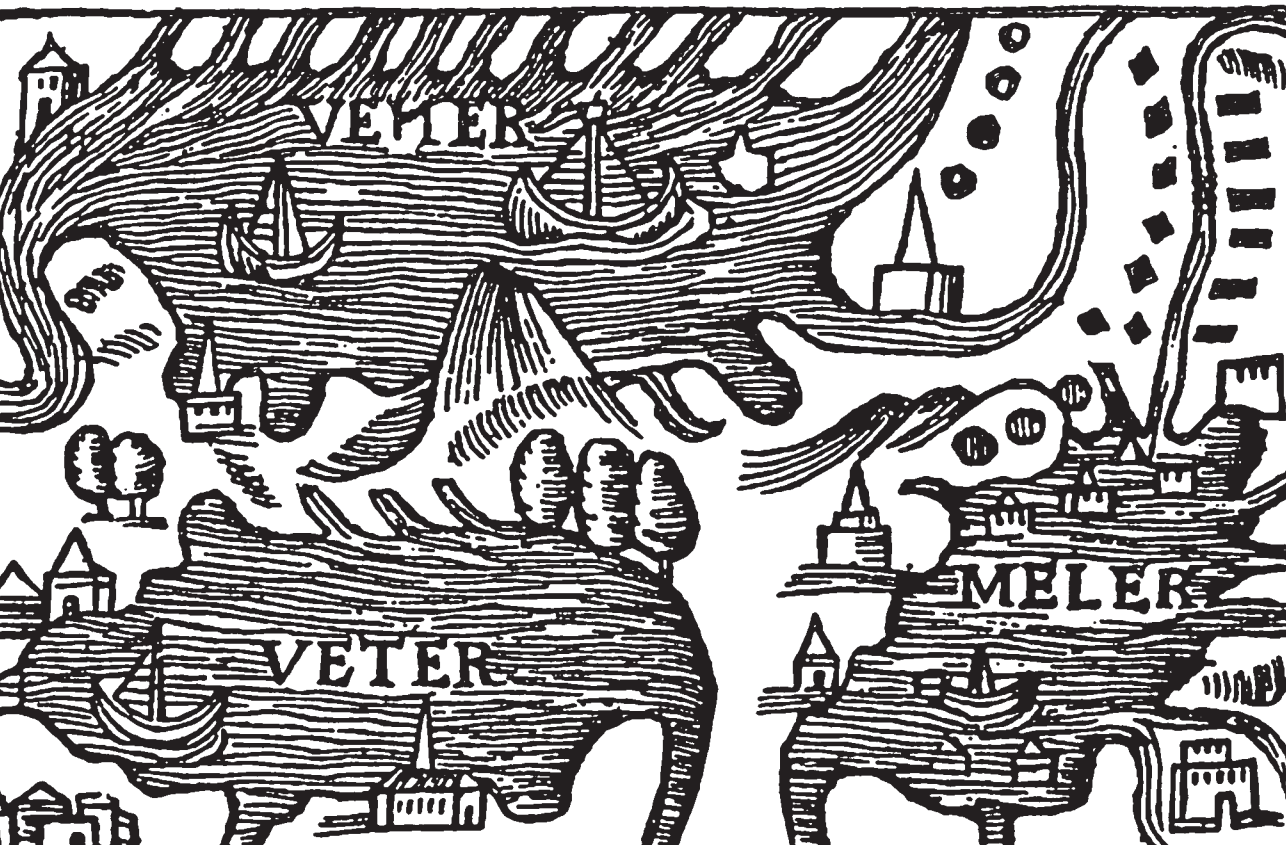
Det här är inte något nytt sätt för arkeologer att arbeta på. Men det viktiga skulle vara att med de utgångspunkter, som ett centrum–periferiperspektiv kan ge, formulera frågorna lite annorlunda och på detta sätt få förståelse för hur kontakterna skett och vilken karaktär de haft och på vilket sätt mottagare och sändare påverkats av kontakterna, ja t.o.m. i vilket beroendeförhållande de kan ha stått till varandra.

Det är viktigt undersöka det främmande materialet i sin kontext genom komparativa studier av olika samhällsbyggnadsformer: städer, byar, borgar etc. Vi måste göra det så att vi inte enbart tittar på en enstaka kategori utan också försöker se det gemensamma i dess olika strukturer inom samhället. Det är ju en stor uppgift, som knappast någon enskild kan genomföra utan lämpar sig mera för gemensamma projekt. En närstudie t.ex. av hur urbaniseringen sett ut och fungerat i ett antal olika områden både i Europa och utanför, skulle kunna ge en bättre utgångspunkt för en diskussion om centrum–periferiförhållanden på olika nivåer och i olika miljöer. Men vi får aldrig glömma bort helheten och den inspiration för vårt eget tänkande som komparationen innebär.

För den historiska arkeologin gäller att fånga upp dessa perspektiv. Abu-Laghods och Marks böcker ger tillsammans en teoretisk och empirisk bas också för en arkeologisk diskussion. Kan man avläsa de förändringar som Marks beskriver inte minst från 1500-talet och fram till den industriella revolutionen också i det fysiska materialet från samma period? Bara ett exempel: Kan det svenska Ostindiska kompaniet bli föremål för mera djupgående arkeologiska undersökningar? Det finns ett mycket stort material av de mest skilda slag i Sverige, inte bara skeppet Götheborg och fynden därifrån. Det blir i betydande utsträckning endast betraktat ur svensk synpunkt. Men det kan knappast studeras utan att kopplas samman med vad som händer i Kina och Ostasien överhuvudtaget under 1700-talet (Kjellberg 1975; Wästfelt m.fl. 1990; Johansson 1992).

Vilka vägar kommer den historiska arkeologin att välja?

REGIONALT:
VÄSTSVERIGE

MEDELTIDSARKEOLOGI I BOHUSLÄN – TANKAR KRING VAD SOM GJORTS OCH VAD SOM KAN GÖRAS

Uppsatsen publicerades 1988 i Festskrift till Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. Juni 1988, s. 171–188. Texten har på ett par punkter korrigerats språkligt. Ett par av bilderna har bytts ut mot motsvarande.

BOHUSLÄN – GRÄNSLAND

Bohuslän ligger på gränsen mellan hav och land (fig. 1). Det har givit en dualistisk spänning i områdets näringsgeografi. Det har också politiskt varit och är ett gränsland. Fram till 1658 tillhörde Bohuslän Norge.

Urbaniseringen hör hit. Den tar sig olika uttryck under skilda tider, men den har ändå något gemensamt över tid. Vi kan tala om både kontinuitet och diskontinuitet. Kanske har vi alltför mycket lagt tonvikten på det senare. Den här skarpa åtskillnaden som görs mellan förhistorien och medeltiden har också blivit alltför markerad genom att forskarna har helt olika utgångspunkter. Man kan se det på många av de termer som använts för centrala platser bland förhistoriker och medeltidsforskare var för sig.

Det råder viss förvirring i begreppet Bohuslän. Bohuslän är i huvudsak identiskt med det norska Bohuslän. Det innebär t.ex. att de socknar på Hisingen utanför det nuvarande Göteborg, som fram till 1658 hörde till Norge, räknas till Bohuslän, medan de två, Tuve och Lundby, som var svenska i varje fall från 1200-talet, räknas till Västergötland. Efter det att Bohuslän blivit svenskt infogades så småningom landskapet i den svenska länsindelningen tillsammans med Göteborg och de tillsammans kom att bilda Göteborgs och Bohuslän. Länet har i huvudsak behållit sin gamla utsträckning men under de senaste decennierna har vissa förändringar gjorts. Till råga på allt kan Bohuslän också beteckna landstingsområdet Bohuslän dvs. länet utom Göteborgs kommun. I den här uppsatsen håller jag mig till landskapet Bohuslän utom på ett par ställen där jag i forskningshistoriken också drar in Göteborg och ett par av dess föregångare, som alltså låg i Västergötland och ej i Bohuslän.

Genom freden i Roskilde blev landskapet svenskt. Men antingen Bohuslän var norskt eller svenskt förblev det tämligen perifert i varje fall sett med politiskt centralistiska ögon. Politiskt betydelsefullt tycks landskapet under norsk tid ha varit fram för allt under 1200-talet, då inte minst Håkon Håkonsson på olika sätt sätter sin prägel på landskapets utveckling. Kanske finns det också anledning att betona att Bohuslän också hade en roll att spela i det tidigmedeltida Norge, kanske som utgångspunkt för politik söderut, men också som en utgångspunkt i många av de inre stridigheter som präglade framväxten av det norska riket.

Ekonomiskt framträder en bild av ett område i huvudsak befolkat av småbönder. De stora gårdarna är tämligen få och sett med perspektiv inte särskilt stora. Den som känner landskapets topografi med de ofta små trånga dalgångarna finner detta naturligt. Vid kusten tillkom naturligtvis fångsten av fisk som en viktig näringsgren. När sillen gick till blev den dock en nästan hela landskapets angelägenhet. Den här bilden kan vi teckna från vad vi vet om senare tider. Den medeltida är oklar, men grundförutsättningarna var knappast annorlunda.

Kustanknytningen borde också innebära att kontakten med världen utanför skulle vara större än i andra områden. Hur det förhåller sig med detta under medeltiden vet vi mycket litet om.

Landskapets något undanskymda ställning har gjort att källmaterialet knappast flödar över. För de äldre delarna av medeltiden finns framför allt de norska kungasagorna att tillgå. Deras källvärde för äldre medeltid är i dag inte särskilt högt värderat. I den bohuslänska historia som gavs ut 1963 rensar Erik Lönnroth ut det mesta av de uppgifter som berör förhållandena i varje fall före ca 1100 (Lönnroth 1963). Övriga skriftliga källor är relativt få.

Det arkeologiska materialet då? Det finns naturligtvis. Eftersom monumenten varit få liksom städerna är det påtagliga materialet kanske inte så stort, men det är det som dragit till sig intresset. Däremot har undersökningarna av det material som bönderna och fiskarna avkastat varit få. Det är ju en ganska typisk medeltidsarkeologisk situation, men trots allt särskilt tydlig här. Den blir ytterligare tillspetsad, när vi vet hur få medeltida kyrkor som undgick framför allt 1800-talets iver att riva gamla kyrkor och bygga nya.

Men vi skall ändå inte misströsta. Med den här uppsatsen vill jag lägga en grund till en diskussion hur det medeltidsarkeologiska materialet skulle kunna utvecklas, men också, vilket naturligtvis är det viktiga, vilka problem landskapets förutsättningar och historia som skulle kunna behandlas med bl.a. ett arkeologiskt källmaterial. Det rör inte enbart landskapets

speciella frågor utan det finns också möjligheter att föra en mera generell diskussion med bohuslänska exempel.

Men detta kan inte göras förrän vi har försökt att precisera den medeltidsarkeologiska situationen i landskapet.

VAD HAR GJORTS?

Medeltidsarkeologin i Bohuslän skiljer sig inte från den i andra områden som legat utanför universitetens räckvidd. Den har ända fram i vår tid varit helt beroende av särskilt intresserade personer. Och de som intresserat sig för arkeologin har i regel gjort det med baktanken att skriva Bohusläns historia. Ingen av dessa har varit arkeologer av professionen. Det är den bekanta bild man oftast möter, när man sysslar med medeltidsarkeologins historia.

Portalfiguren i Bohuslän är Wilhelm Berg, kamrer och byråchef vid Bergslagarnas Järnväg. Vi skall strax komma tillbaka till honom, men dessförinnan är det viktigt att erinra om äldre insatser som har satt djupa spår i den bohuslänska kulturhistorien, men också har en direkt eller indirekt betydelse för dagens medeltidsarkeologi.

1746 gav J. Oedman ut sitt arbete *Chorographia bahusiensis*. Det är lite svårt att alltid värdera hans uppgifter. Det finns uppenbarligen mycket som är rena fantasier, men där finns också en rad uppgifter som fortfarande måste tas på allvar (Oedman 1746).

Prästen Axel Em. Holmberg, som tjänstgjorde som pastorsadjunkt på flera ställen i landskapet, gav 1842–45 ut sin Bohusläns historia och beskrifning, som har satt djupa spår i den lokalhistoriska litteraturen därefter. Åke Holmberg har i sin del av Bohusläns historia från 1963 gjort en mycket uppskattande bedömning av Holmberg som källa till 1800-talets förhållanden (Å. Holmberg 1963, s. 318 ff.). Inte minst är det hans mustiga karakteristiker om de olika områdenas invånare som dag gläder läsaren. Men arbetet innehåller en rad iakttagelser och observationer ofta med betydande arkeologisk relevans, som gör att Holmberg inte kan förbigås. Det är också viktigt att konstatera att han skrev före de stora förändringar som inträffade framför allt från 1800-talets mitt i Bohuslän. I vårt sammanhang är det t.ex. viktigt att han fortfarande såg många av de medeltida kyrkor som sedan revs och ersattes med nya stora tempel (A. E. Holmberg 1842–45).

En som tydligt såg denna förändring var Gustaf Brusewitz. Han var intendent vid Göteborgs museum från 1865 till 1891 och spelade en viktig roll i uppbyggandet av museet. Men kanske hans mest betydelsefulla insats sett i ett längre perspektiv är den dokumentation han gjorde av fornläm-

ningar och kyrkor. Han var en mycket god tecknare. Hans återgivning av monumenten och inventarier har en stor exakthet. En stor del av materialet publicerade han aldrig men det återfinns i handskrifter och lösa blad förvarade på några olika ställen i landet. En del av bilderna publicerades dock i hans bok *Elfsyssel* (Brusewitz 1864). Brusewitz bilder utgör ett mycket viktigt material för framtida medeltidsarkeologisk forskning i Bohuslän (fig. 2–3).

Brusewitz var född 1812 i Göteborg. Han fick sin konstnärliga utbildning vid Konstakademien i Stockholm men också vid relativt långa vistelser i Rom och Paris. Han kom genom sitt motivval att bryta nya vägar. Han skildrade inte bara de gamla monumenten utan också det karga bohuslänska landskapet som en av de första. Han dog 1899 (Åkerström-Hougen 1968).

Under Brusewitz tid ägde ett möte rum i Göteborg, som fick stor betydelse för medeltidsarkeologins framväxt i området. Det var Svenska Fornminnesföreningen, som i juni månad 1875 samlades till sommaring i staden med professor Sven Nilsson i spetsen. Brusewitz hade till mötet

FIG. 2:
En av Gustaf Brusewitz många teckningar av kyrkor, som numera är rivna helt eller delvis, visar Torsby kyrka i södra Bohuslän. Kvar är tornet med sin inbyggda medeltida trappa. Den medeltida kyrkan revs 1851. Bilden är hämtad från Brusewitz bok *Elfsyssel* (1864).

Heeneberg & Rosenstand.

S. OLOF I HARESTAD.

FIG. 3:
 Brusewitz ritade
 också av många
 inventarier. En av
 hans mera kända
 teckningar är bild-
 en av S:t Olof i
 Harestads kyrka.
 Den finns i flera
 versioner. Denna
 är hämtad ur
 Elfsyssel (1864).
 Bilderna finns be-
 handlade i Sveriges
 kyrkor, vol. 104
 s. 114 ff.

ordnat en utställning med kyrkliga föremål som lånats från kyrkor i Bohuslän, Västergötland och Halland. Det var en del av en större utställning av fornsaker från Västsverige (Sv. fornmin. fören. tidskrift, 3. bandet 1875–77, s. 136 ff.)

Den andra händelsen av betydelse för vårt sammanhang var den exkursion man gjorde till Kastellegården och Ragnhildsholmen. Det finns flera skildringar av den exkursionen (Gustaf Brusewitz skildring finns i Niklasson 1936 s. 10 f. Ett utförligt referat av mötet finns i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1875–77, s. 65 ff.), men det viktigaste för oss är det faktum att Wilhelm Berg, som några år innan hade kommit till Göteborg från Jönköping, var med. Han hade redan tidigare sett att man genom grus- och stentagning under årens lopp blottat en del murar på bergets sluttning:

»När fyra år senare det i Göteborg samlade fornforskarmötet en dag företog en utflykt för att bese Konungabälla, tillät jag mig därför fästa de närvarandes uppmärksamhet på ruinen; man begaf sig alltså dit öfver elfven och hur kort besöket än var och huru föga man än kunde skönja af murarna, var det likväl tillräckligt för att väcka önskan efter en närmare kännedom om lemmingarna af slottet och på grund häraf föreslog amanuensen herr C. Eichhorn, att en uppmätning af Nycklaborgs ruin måtte företagas, en önskan som skulle inflyta i mötets protokoll« (Berg 1883, citerat i Andersson, H. 1983–84, s. 37 f.)

Det är ingen tvekan om att denna uppmuntran betydde mycket för Wilhelm Berg och kom att bli startskottet för hans betydande medeltidsarkeologiska verksamhet.

Wilhelm Berg gjorde alla sina insatser som privatman. Han var visserligen sekreterare i Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening under många år från dess start 1886 till sin död 1915 men han hade aldrig någon tjänst inom museet. Många av hans undersökningar gjordes dock i föreningens namn.

I olika sammanhang skymtar det fram att hans umgänge med Göteborgs museum inte alltid var friktionsfritt. Det var därför ingen självklarhet att fynden från hans grävningar skulle hamna i Göteborg. Fynden från hans grävningar av Kastlekloster och Ragnhildsholmen finns därför både i Stockholm (Statens historiska museum) och Göteborg (Göteborgs historiska museum).

Wilhelm Berg föddes 1839 på Visingsö. 1870 kom han till Göteborg och blev 1877 kamrer vid Bergslagsbanan och 1902 byråchef där. Han dog 1915. Men det är knappast för sin tjänst vid järnvägen som hans minne

KONGEBORGEN PÅ RAGNHILDSHOLMEN VED KONGEHELLE. [ANL. CA 1250]

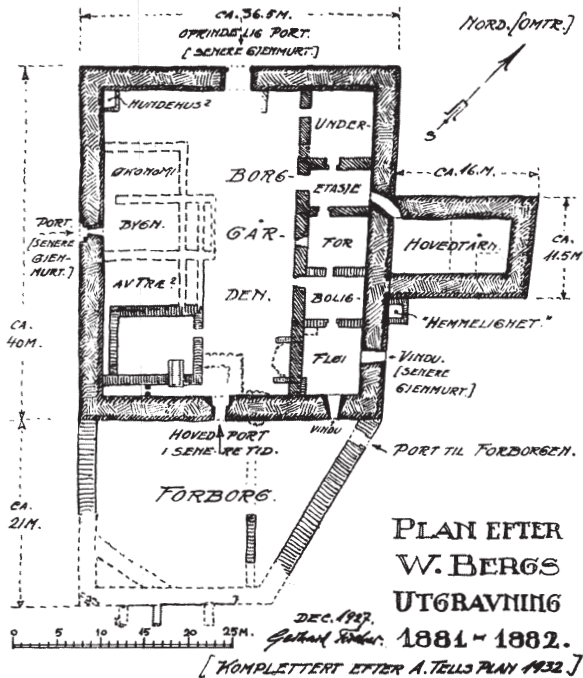

FIG. 4: Wilhelm Bergs äldre bilder är gjorda i träsnitt efter fotografier. Dessa är inte återfunna. Men träsnitten är viktiga för grävningens dokumentation. På den här bilden från Ragnhildsolmen, som visar utsikten mot öster från borggården över stenbyggnader och ringmur, kan man klart urskilja ett antal tegelskift. I dag är de helt försvunna. För datering och diskussion om olika faser i borgens historia är teglet mycket viktigt. Från Berg 1883, fig. 9.

FIG. 5: Plan över Ragnhildsolmen. Den är hämtad från Fischer 1953, s. 147. Han har kompletterat och vidareutvecklat den plan som Wilhelm Berg har i sin publikation (1883).

FIG. 6:

Utsikt mot Dragsmarks kyrka och Klostergården. T.h. om kyrkan ligger lämningarna efter Dragsmarks kloster. Foto: Hans Anderson.

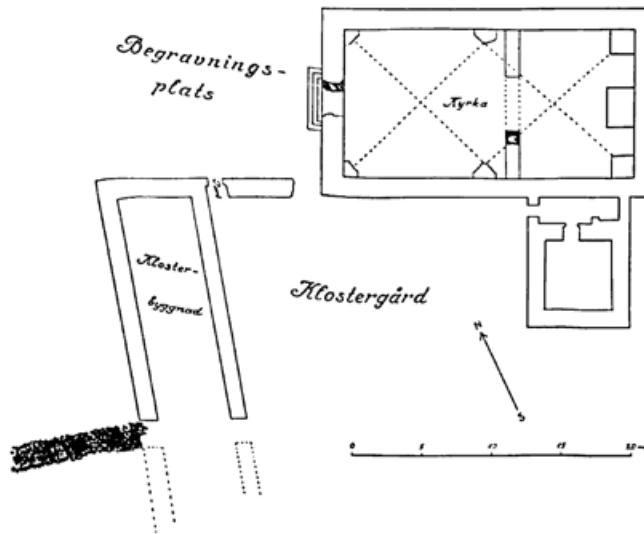

FIG. 7:

Plan över de undersökta delarna av Dragsmarks kloster. Efter Erik B. Lundberg, 1942 b, s. 77.

lever i Göteborg. Han bedrev en bred kulturell och historisk verksamhet. Han ordnade bl.a. konstupställningar och var en av grundarna till det kulturella sällskapet Gnistan, som fortfarande finns kvar, men viktigare var kanske hans omfattande författarskap i framför allt lokalhistoriska ämnen: Bohusläns och Göteborgs historia, de göteborgska teatrarnas historia, mu-

siklivet i Göteborg under 1700-talet men också om Visingsö, en påminnelse om var hans historiska intresse först utvecklades.

De mest bestående av hans insatser måste dock sägas ligga inom medeltidsarkeologins område. Han gjorde de första egentliga undersökningarna på det gamla Kungahällas område: Kastellekloster 1891–1892 (Berg 1893) och Ragnhildsholmen 1881–82 (fig. 4–5; Berg 1883). I mellersta Bohuslän undersökte han flera borgkomplex: Dyngge i Skredsviks socken (1912–13) (Berg 1914), en befäst gård i Bro socken (1899), som Berg kallar för Karlsborg, men som bör benämnas Röe (Berg 1900, Lönnroth 1963, s. 138 f.), Hornborg i Svenneby socken (1909), som bör kallas för Karlsborg (Berg 1910, Lönnroth 1963, s. 138 f.), och Olsborg i Naverstads socken (1902) (Berg 1904). Han grävde också ut delar av premonstratenserklostret i Dragsmark 1897 (fig. 6–7; Berg 1899). Han publicerade allt raskt i tidskriften *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen*, som till en början utgavs av länets hushållningssällskap, därefter av den 1886 bildade Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening. Bidragen upphörde 1914 och ersattes då av Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift och t.o.m. där strax före sin död fick han in en uppsats om den sista undersökningen han gjorde, den om Dyngge.

Det är viktigt att betona att Bergs insats var enastående. Fortfarande måste vi i stor utsträckning förlita oss till hans material när vi skall beskriva bohuslänsk medeltidsarkeologi. Även om man på åtskilliga punkter kan diskutera hans grävningsteknik – hans uppfattning om stratigrafiska förhållanden tycks inte ha varit särskilt utvecklad; hans intresse var fasta lämningar, inte kulturlager – finner man ett mycket intresseväckande sätt att presentera materialet och tolka det i hans skrifter. Han har alltid en vilja och förmåga att sätta in det arkeologiska materialet i sin tids historiska helhetsuppfattning. Hans tilltro till det arkeologiska materialet är stort.

Han är inte heller rädd att pröva nya metoder. I undersökningen av Ragnhildsholmen gör han tekniska undersökningar av materialet. Vid undersökningen på Kastellegården gör han marin arkeologiska undersökningar i Nordre älv med dykare. Omfattningen och inriktningen av hans undersökningar gör att de står sig väl i ett större nationellt perspektiv och kanske t.o.m. skulle kunna få något av en pionjärstämpel över sig. Han vore värd en särskild lärdomshistorisk studie. (Sammanfattande beskrivning av Bergs undersökningar om Kungahälla och hans metoder i Andersson, H. 1981, s. 21).

För Wilhelm Berg hade inte stadsarkeologin spelat någon roll. Den insats han gjorde i Kungahälla var snarare destruktiv. Det verkar inte som hans intresse var särskilt stort för kulturlager och han har säkerligen

inte heller behärskat den arkeologiska tekniken för att undersöka sådana. Han skriver t.ex. så här till riksantikvarien Hans Hildebrand i ett brev 14 juni 1884:

»Under loppet av vintern och våren har jag hållit på med grävningar på platsen där kungaballen stod, dvs. på de nuvarande åkrarna öster om Kastellegården. Arrendatorn, major Kilman, och jag hava kommit överens om att därvid gå radikalt till väga, han från sin synpunkt jag från min. Förhållandet är nämligen att matjorden där är omkring 5 à 6 fot djup således vida mer än tillräckligt för jordbruket. Vi schakta sålunda bort jorden och bortföra den till avlägsnare sämre åkerjord, och kvarlämna blott det nödvändiga, som därefter grundligt genomgrävdas.» (Hans Hildebrands brevsamling, ATA)

Han talar aldrig om anläggningar. Han konstaterar bara i samma brev att några synnerligen märkvärdiga fynd gjordes inte. »Som vanligt har man lerkärlsfragment (däribland vackra stycken Siegburgkrus), verktyg av järn, sländtrissor, sporrar, mynt från de mest skilda tider, ringar av guld, knivar, beslag av metall m.m.« I sin publikation över Klosterkullen 1893 nämner han i förbigående att svarta jorden i Tomtflaten »bildade en fullständig <kiökkenmödding>, full av kol, kreatursben, aska, skärvor av lerkärl, tegestenar m.m. och bland detta en mängd andra saker, såsom sländtrissor, isläggjar, en sax, hänglås, gångjärn och knivar, m. m. samt ett mycket litet tunt och grönglaserat lerkärl, alldeles helt och tillverkat av gulvit massa« (Berg 1893, s. 197). Det är också betecknande att han inte publicerade detta material. Det är på flera sätt beklagligt, eftersom vi i dag har svårt att klara ut på vilket sätt kulturlagren i Kungahälla kan ha sett ut.

Pionjärinsatser för stadsarkeologi kom i stället att göras av två konsthistoriker, Sixten Strömbom och Carl R. af Ugglas. Deras arbete var heller inte knutet till Göteborgs museum. Anledningen till deras omfattande undersökningar var att de skulle ingå i förberedelserna till Göteborgs 300-årsjubileum, som egentligen var planerat till 1921 men av praktiska skäl sköts till 1923. Målsättningen var alltså att klarlägga förhållanden kring Göteborgs föregångare. De platser som undersöktes, Gamla och Nya Lödöse ligger, strikt sett, utanför uppsatsens geografiska område, men undersökningarnas betydelse liksom orternas vikt i Götaälvsområdets historia motiverar några ord.

Strömbom fick uppdraget att undersöka Nya Lödöse, som låg inom det område som nu omfattas av stadsdelen Gamlestaden i Göteborg och af Ugglas att undersöka Gamla Lödöse ca 30 km upp efter Göta älv.

Af Ugglas undersökning kan kanske sägas vara mer traditionell i den meningen att han i stor utsträckning koncentrerade sig på institutionerna: kyrkorna, klostret, borgen, mindre på stadsområdet i sig. Hans publikation är emellertid en guldgruva och på många sätt föredömlig (af Ugglas 1931).

Strömboms grävning är på flera sätt märklig. Det är troligen fortfarande den största som gjorts i en senmedeltida stad.¹ Nya Lödöse grundades 1473. Han har ett helhetsgrepp och han är klart ute efter att göra en helhetsbeskrivning av staden, dess stadsplan och dess bebyggelse. Han har en klar uppfattning om stratigrafins betydelse. Man får i svensk stadsarkeologisk historia gå ganska långt fram innan ett sådant angreppssätt blir till fullo accepterat. För första gången i Västsverige i varje fall och med några undantag för landet i övrigt blev kulturlagren accepterade som viktiga undersökningsobjekt. Tyvärr framgår detta inte särskilt tydligt i den publikation som Strömbom författade för den serie jubileumpublikationer som Göteborg gav ut i anledning av jubileet. Grävningarna är intressantare än publikationen (Strömbom 1924, Järpe 1986, s. 60 f., Redin 1982 a, s. 22).

De stora undersökningarna i dessa städer fick egentligen inte någon uppföljning förrän mycket långt fram i tiden. Omkring 1960 började i Gamla Lödöse den kontinuerliga undersökningsverksamhet som mycket snart kom att läggas i Rune Ekres händer och som gett märkliga resultat (Carlsson & Ekre 1980, Carlsson 1982 a, Carlsson 1982 b, Svärdström 1982) Det är en av de medeltida städer där de arkeologiska materialet verkligen kan ge en helhetsbild av staden och dess bebyggelse. Här är naturligtvis kulturlagren och stratigrafien av stor betydelse. Nya Lödöse har varit föremål för vissa undersökningar under senare delen av 1960-talet i samband med utbyggnaden av trafikapparaten över Gamlestadstorg i Göteborg. De gav vissa kompletteringar men knappast av någon avgörande betydelse i förhållande till Sixten Strömboms grävningar.

Låt oss återvända ett ögonblick till 1923 års jubileumsfirande. Det var inte bara de här nämnda grävningarna som var av betydelse i vårt sammanhang. Några gånger har nämnts den publikationsserie som gavs ut i ett stort antal band. Förutom Strömboms och af Ugglas skrifter bör ytterligare en nämnas i detta sammanhang. Den märklige stadsingenjören Albert Lilienberg, som kom att spela en mycket betydelsefull roll i stadsplanläggning och nybebyggelse i Göteborg under åren, inspirerad bl.a. av Camillo Sittes idéer (Bjur 1980), gav ut en bok om stadsbildningar i Göteborgsområdet, som på sitt sätt kan ha varit utvecklande för synen på det tidiga stadsväsendet i området, även om det kanske också var ett inlägg i hans egen yrkesgörning (Lilienberg 1928).

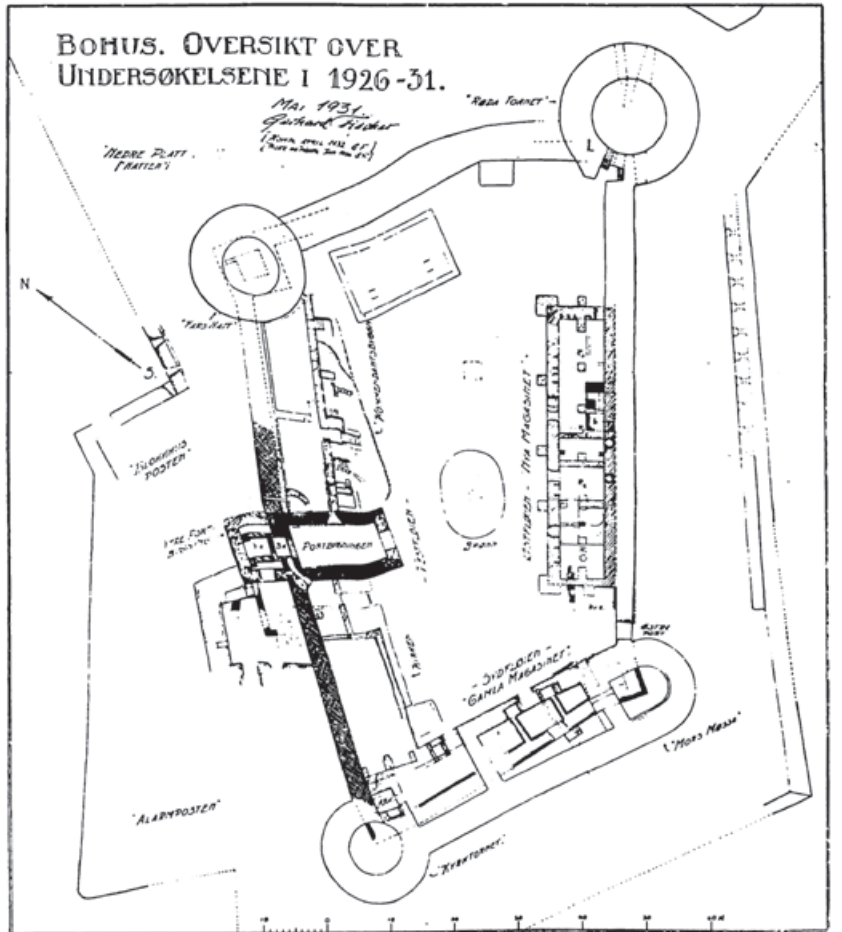

FIG. 8:
Gerhard Fischers undersökningar av Bohus 1926–1931 sammanfattade på en plan. Från Fischer 1953 s.151.

Medan alltså stadsarkeologin utvecklats har ganska lite hänt när det gäller borgarna. Förutom en undersökning av en kastal i Bro socken på Brobergs gård (Pettersson 1987) är det egentligen endast Gerhard Fischers undersökningar av Bohus, som kan dras fram. Han gjorde dessa kring åren 1928–1931. Tyvärr gav han aldrig ut någon samlad publikation av sina resultat. Det som finns är årliga rapporter i fornminnesföreningens tidskrift, som ibland är något svårtillgängliga. Dock har han relativt kortfattat sammanfattat sin uppfattning om det medeltida Bohus i sin artikel om de norska medeltidsborgarna i ett av banden i serien *Nordisk kultur* (fig. 8) (Fischer 1928, 1929, 1931 och 1953.).²

Bohuslän är ett kustlandskap. Det visar sig inte i någon större utsträck-

ning i den medeltidsarkeologiska verksamheten inom området. Men det finns också här en pionjärinsats, som är värd att ta fram, etnologen och prästen Johan Petterssons. Han skrev sin avhandling om den svenska skagerakskustens fiskebebyggelse 1953. Under arbetet med denna gjorde han ett antal arkeologiska undersökningar av tomtningar och husgrunder i kustzonen, som är av stor vikt när man skall studera hur och i vilka sammanhang kusten kom att utnyttjas. Det är i och för sig mycket litet medeltid han kunde konstatera utan i första hand 1500-tal, men i en diskussion om medeltidens fångstlandskap kan hans resultat inte förbigås (fig. 9; Pettersson 1953).

För dagens medeltidsarkeologer är kyrkorna viktiga som forskningsobjekt inte minst för att de i sig rymmer så mycket kunskap även om samhället runt omkring. Kyrkoundersökningar som innebär byggnadsarkeologi i strikt bemärkelse saknas nästan helt. De få som finns har knappast utnyttjats för några mer vittgående studier. De finns i ett par fall som meddelanden i tryck. Kyrkoundersökningar i denna mening, t.ex. dokumentation av murar görs i mycket liten utsträckning än i dag (fig. 10–11). Överhuvudtaget gäller att de medeltida kyrkobyggnaderna fortfarande saknar en sammanfattande beskrivning (Några publicerade kyrkoundersökningar är Lundberg E. 1965, Nelson & Andersson 1976, Pettersson 1966, se även Sveriges kyrkor) medan de medeltida inventarier som bevarats finns redovisade i några skrifter, varav ett par äldre uppsatser (Gardell 1932–33 s. 157 ff., Gardell 1929, s. 14 ff., Norberg 1939, s. 3 ff., Hallbäck 1961, Hallbäck 1978).

FIG. 9:
Plan över bebyggelselämningarna vid Skällehus på Hermanö, Morlanda socken på Orust. De är undersökta av Johan Pettersson i slutet av 1940-talet. De äldsta fynden går tillbaka till 1500-talet (Pettersson 1949–51). Planen från Pettersson 1953, s. 215.

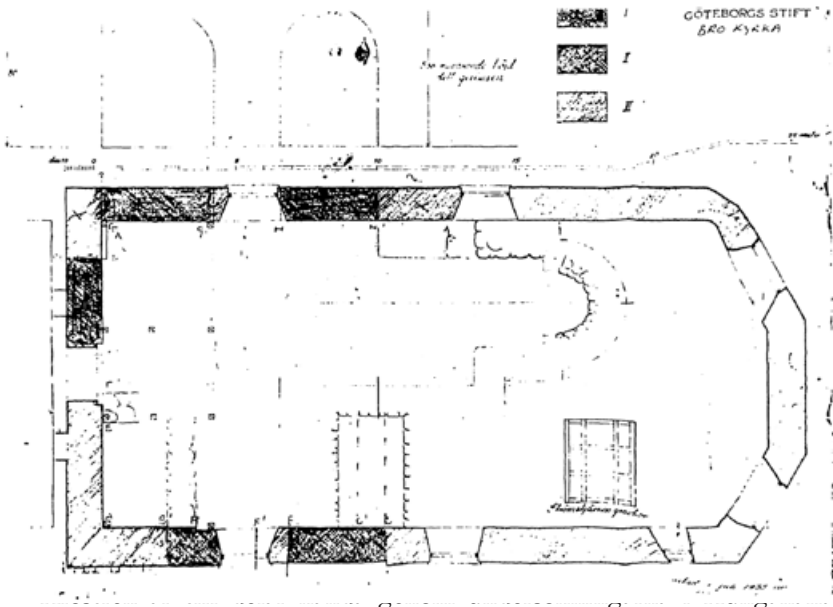
FIG. 10:

Bokenäs gamla kyrka. Teckning av Gustaf Brusewitz 1851. En något annorlunda version återfinns i Brusewitz 1864, s. 313 tillsammans med plan och interiörbild.

FIG. II:

Planskiss från Otto Thulins uppmätning 1937 av lämningarna av den medeltida kyrkan i Bro socken på Stängenäset. Detta är en av de få äldre dokumentationer, som gjorts vid kyrkorestaureringar i Bobuslän. Den blev p.g.a. omständigheterna inte färdig. (ATA, Stockholm; Bobusläns museum, Uddevalla).

(Berg 1893, Andersson, H. 1981, särskilt s. 25 ff.) och i Dragsmark (Berg 1899; Niklasson 1952–57). Många frågetecken finns fortfarande beträffande franciskankonventer i Marstrand däremot (senaste undersökningen redovisad i Carlsson, K. 1984).

Liksom nästan all arkeologi har situationen ändrats under de senaste åren. På medeltidssidan har tidigare gällt att grävningarna har varit föranledda av vetenskapligt intresse och kunnat väljas. Under de senaste decennierna är det exploateringsgrävningarna som tagit överhand. Det märks framför allt i städerna, där den absolut övervägande delen av exploateringsundersökningarna gjorts. Där har det också blivit självklart att undersöka. Det har däremot inte varit självklart att andra typer av lämningar t.ex. medeltida kulturlager skall grävas. Där har inställningen nu ändrats. Inte minst är det de stora exploateringsföretagen typ motorväg och gasledning- ar som tvingat fram klara ställningstaganden.

SAMMANFATTANDE SYNPUNKTER OCH UTGÅNGSPUNKTER FÖR FRAMTIDEN

När vi då sammanfattar den bild vi hittills har gett av medeltidsarkeologin i Bohuslän och göteborgsområdet får man ett starkt intryck av stora insatser från 1880-talet fram till 1920-talet, i dess första del buret av en man, Wilhelm Berg, i andra delen initierat och vidareutvecklat i anslutning till den manifestation som 1923 års jubileumsfirande var för Göteborg. En ny intensiv period kan sägas börja med undersökningarna i Gamla Lödöse 1960, även om det egentligen dröjer till slutet på 60-talet och början av 70-talet då medeltidsundersökningarna blir en rutin. Det är alltså en utveckling, som är rätt likartad med utvecklingen på andra håll i landet.

Det är nu städerna, som blir undersökningsobjekten. Men det finns många områden där fortfarande lite gjorts, t.ex. bybebyggelse och gårdsbebyggelse. Det finns andra där materialet är förhållandevis stort, t.ex. borgarna. Vi har anledning att tro att också i framtiden kommer tyngdpunkten att ligga på exploateringsundersökningar. Detta riskerar av naturliga skäl att också framgent medföra en ojämn undersökningssituation. En sådan kan både bestå i att vissa typer av fornlämningar blir mera föremål för undersökningar än andra, men också i att det blir en geografisk snedfördelning. I vissa landsbygdsområden och utmed vissa kuststräckor kan man förutse att exploateringsundersökningarna blir mycket få. När vi går vidare och diskuterar tänkbara vägar för en framtida medeltidsarkeologisk verksamhet måste vi både beakta tänkbara insatser p.g.a. exploateringsverksamhet och planera för insatser på valda objekt från strikt vetenskapliga grunder.

En annan observation kan göras. Det är påfallande hur isolerat materialet har behandlats. Några exempel kan antyda anknytningar som vore värda att utveckla. En första observation man omedelbart gör är den bristande kontakten med den norska forskningen och därmed också den norska historiska utvecklingen annat än möjligen på ett ytligt plan. Axel Romdahl och Nils Niklasson tar upp tänkbara anknytningar för Dragsmark (Stavangers domkyrka och Utsteins kloster utanför Stavanger), som vore utomordentligt viktigt att följa upp (Romdahl 1915, Niklasson 1952–57, s. 21 ff. Jfr även Lunde 1986, s. 183 ff.).

Studiet av kyrkorna i Bohuslän är ogörligt om inte det sätts i samband med material från Norges nuvarande område. Borgbyggandet i Bohuslän kan inte ses isolerat från vad som sker i Norge i övrigt, i varje fall när det gäller riksborgarna. Kustbosättningsstudier kan inte heller bedrivas isolerat.

Det är kanske naturligt att ett område som flyttats från ett rike till ett annat lätt glöms bort och faller mellan stolarna. Medeltiden är norsk, nyare tiden svensk. Även historikern och medeltidsarkeologen blir lätt anakronistiska.

Bohuslän är också ett kustlandskap, vänt mot havet. Det är inte bara de norska sammanhangen som är viktiga att dra in. Kattegatt-Nordsjöområdet som en kommunikationsmässig helhet får inte heller glömmas bort. För etnologisk forskning är detta perspektiv levande. Det borde vara det också för medeltidsarkeologen (och medeltidshistorikern). Hur ser kontaktnätet ut? Kan vi avläsa det i fyndmaterial och anläggningar? I diskussionen kring Bohusläns kyrkor har det liksom på andra ställen har man sett de två principiella planlösningar som finns, dels kor med absid, dels rakslutet kor, som inspirerades från två håll, det förra söderifrån och det andra från England. En som tidigt tog upp detta var Gustaf Bolinder i en uppsats från 1915 (Bolinder 1915, s. 9 ff.). Förhållandet är säkerligen mer komplicerat än så. För att komma åt sådana här problem, som täcker mycket intressanta frågor kring kontakter och förändringar, krävs både en bättre genomgång av det lokala materialet och att det infogas i större sammanhang.

GRUNDLÄGGANDE ARBETSUPPGIFTER

Om man då ser till enskilda arbetsuppgifter som finns är de delvis av grundläggande betydelse. Det krävs en mera djupgående översikt och analys av områdets medeltida kyrkor än vad som finns i dag. Det må gälla olika planformers fördelning över området eller de förändringar som sker under medeltiden. Men det gäller också en så grundläggande fråga som kronologin. Det finns ett antal kyrkor, som i dag är försvunna. Några av dem lades ner redan

under medeltiden, andra i samband med reformationen. Den medeltida sockenstrukturen har i mellersta Bohuslän och i norra Bohuslän sett annorlunda ut än i dag. I detta sammanhang bör också diskussionen kring de s.k. korshusen dras in. De får också betydelse i ett annat sammanhang, kommunikationerna, som vi skall återkomma till.

Även om det framgått att borgarna är kanske de bäst kända av de medeltida lämningarna finns här ytterligare uppgifter. Den största av dem alla, Bohus, är påfallande lite undersökt. Det finns andra storgårdar i bohuslänsk mening där ytterligare inventeringar borde göras för att se i vad mån medeltida lämningar finns bevarade. Sådana som Åby gård vid Åbyfjorden i Tossene socken, Vese i Bro socken och Apelsäter i Lurs socken är intressanta objekt i detta sammanhang.

Bland städerna är det Kungahälla och Marstrand som ger de bästa möjligheterna. Marstrands karaktär och roll framstår efter de senaste grävningarna som mera tillspetsad och frågetecknen har blivit tydligare. Det är inte en typisk medeltida stad om sådana finns utan utgångspunkterna är delvis ganska annorlunda. Kommunikationerna och havet är rimligen det man skall starta med för att kunna tolka Marstrands roll.

Marstrand förlorar sig tillbaka till ett något dunkelt förflutet. Tillkomsten har satts i samband med en sillfiskeperiod, som möjligen skulle ha inträffat under 1200-talet. Det är ett rimligt antagande, om än ej dokumentariskt belagt (Hasselmo 1980, s. 8 f., 27 f.). Enligt Håkon Håkonssons saga ägde 1226 en strid rum i Marstrands hamn mellan ribbungarna och Skule jarls sändebud. Enligt sagan låg då många köpmän i hamnen. 1291 omtalas franciskanernas kyrka i Marstrand. Hur detta skall tolkas från urbaniseringssynpunkt är oklart. Man vill gärna med andra paralleller för ögonen göra den bedömningen att här fanns en stad i någon bemärkelse. De undersökningar som gjorts de senaste åren gör dock att man verkligen har anledning att överväga en mindre tvärsäkerhet på denna punkt. De visar nämligen att det område som var möjligt att bebygga har varit mycket litet. Stora delar av marstrandsbebyggelsen i dag ligger på utfyllnader. Kristina Carlsson, som har gjort de senaste grävningarna på platsen, har därför starkt satt ifråga Marstrands karaktär i detta tidigare skede. En utbyggnad som konstaterats av klostret går som längst tillbaka till 1400-talet, och markerar snarare en betydelse av orten under 1400-talet. (Carlsson 1984, s. 53 ff.)

Staden har en utomordentlig skyddad hamn. Det måste vara denna som är utgångspunkten till bebyggelse överhuvudtaget. Den har säkert varit en viktig punkt utmed kusten. Det var under alla händelser en mötesplats även i ett tidigt skede. Det kan motivera att franciskanerna fanns här. En

jämförelse med Kökar i den åländska skärgården ger sig naturligt. Kökar ligger också utmed en farled. Där förläggs ett franciskankonvent och enligt de senare årens grävningar fanns det en bebyggelse runt klostret även om det aldrig kom att bli en stad i en formell mening (t.ex. Hansen 1916, Dreijer 1980, s. 41 ff., Carlsson 1984, s. 53).

Det finns vissa grundläggande frågor kring kronologi och bebyggelse som man med arkeologins hjälp skulle kunna reda ut, även om möjligheterna till stora undersökningsytor knappast blir så stora eftersom den bebyggelse som finns i staden är i högsta grad bevaringsvärd och kommer förhoppningsvis att så förbli. Men riktade undersökningar i vissa gatuavsnitt och framför allt av kyrkan och kyrkoområdet är det som ligger inom möjligheterna.

Men därutöver blir det nödvändigt att sätta in Marstrand i ett havskommunikationsperspektiv. Hur fungerade hamnen? Hur gick lederna? Har tillgången på sill påverkat uppkomsten av staden, som ofta antagits? Hur förhåller sig i så fall sillfångsten här i förhållande till den längre söderut som skapade sillmarknaderna kring Öresund? Finns det motsvarigheter till samhällen av typ Marstrand med kloster på andra ställen? Undersökningarna på Kökar är här mycket intressanta. Marstrand är på sätt och vis nyckeln i en diskussion om hur den bohuslänska kusten fungerat.

De många platserna med tomtningar och husgrunder, liksom fiskesamhällen som fortfarande finns kvar, har i huvudsak vad vi kan se ännu så länge sina rötter i 1500-talets sillfiskeperiod (Pettersson 1953, Varenius 1978, Danielsson 1985, Stenholm 1986, s. 101 ff.) men det finns uppgifter om medeltida fiskehandel också från Viken. Det finns också anledning att fundera över och undersöka dessa områden med tomtningar från funktions-synpunkt. Är det säkert att de bara har varit i fiskets tjänst? Kan de ha utgjort embryon till smärre handelsplatser? Också här kan Marstrand vara en viktig utgångspunkt. Det finns en märklighet i att i ett kustlandskap som Bohuslän så lite nämns om havet och fångst i de skriftliga källorna. Har kusten i regel varit obebodd?

Även för Kungahälla (fig. 12) gäller att där fortfarande finns ett antal grundläggande problem, kronologi, topografi och utveckling som ännu kräver mycket arkeologiskt grundarbete men också här är det väsentligt att staden inte betraktas som en isolerad företeelse (FYND 1987:2. Sedan denna uppsats skrevs har nya undersökningar gjorts, se Andersson, H. m.fl. 2001). Staden ligger i ett kommunikationsmässigt mycket viktigt och centralt område vid Göta Älvs utlopp. Området spelar politiskt en stark roll. Det finns anledning att anta att också bygden runt om hade en betydande

FIG. 12:

Lodbild över området med Kungabälla och Ragnbildsholmen. Den nedre svarta jorden syns tydligt. I bildens bögre del syns klosterkullen med en balvcirkel runt om, som markerar en äldre vallgrav. På kullen låg augustinerklostret. I ett ännu äldre skede fanns här måhända den berömda Sigurd Jorsalafars kastal, men det enda belägget hittills är vallgraven. Godkänd från sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket 1987-08-26.

styrka, som också varit viktig för stadens uppkomst. I detta fall skulle om-landsstudier vara av stor betydelse. Därvid skall naturligtvis också vad som sker på den svenska sidan beaktas, vilket här har utelämnats.

Därmed tangerar vi en grupp lämningar, som överhuvudtaget inte undersökts, nämligen gårds- och bybebyggelsen. Hur den såg ut under medeltiden vet vi ingenting om. Det har antagits att den ligger där de nuvarande byarna ligger, men t.o.m. det kan vi tveka om. Inte heller vet vi något om eller varje fall mycket litet om deras ägor, hur de var organiserade etc. Kulturlandskapsundersökningarna är mycket få.

SKISS TILL ETT PROJEKT

Det är emellertid viktigt att försöka i en fortsatt forskning inte bara studera enskilda företeelser utan också fånga in de större strukturella frågorna: hur ser den bohuslänska bebyggelsestrukturen ut, hur förändras den, vilka faktorer ligger bakom? Dessa frågor kan kopplas till mera generella frågor kring uppkomsten av centralorter och centralbygder. I den andan vill jag till slut skissera ett projekt, där i varje fall en del av det jag sagt ovan kan fogas in som självständiga delundersökningar men samtidigt bidra till diskussionen i huvudfrågan.³

Det finns en mycket gammal indelning av Bohuslän i tre delar. Den södra delen kallades Älvsyssel, norr därom låg Ranrike och det tredje området skulle vara Vättehärad längst i norr. Det finns en uppgift i Håkon Håkonssons saga som stödjer denna tredelning. När han skall kungahyllas sker det på Stofn i Vättehärad, som är oidentifierad, på Hornborgating vid Hamburgssund i mellersta Bohuslän och på Älvebacken, som tolkas som

Bagaholmen dvs. platsen för Bohus, längst i söder. Fortfarande 1353 finns denna tredelning omnämnd (Berg 1912, s. 261, Lönnroth 1963, s. 102).

Ser man på t.ex. borganläggningarna som vi känner ligger de samlade i söder kring älven och i mellersta Bohuslän i nära kontakt med vattnet i väster. Undantaget är Olsborg men det kontrollerar å andra sidan en kommunikationsled i det inre av landskapet. En bestämd tyngd ges naturligtvis i det södra området av staden Kungahälla. I mellersta Bohuslän, det inre av Åby-fjorden, Brofjorden och Gullmarn finns ingen stad, men en av de två fylkeskyrkor som nämns i borgartingslovens kristenrätt ligger på en punkt, där de olika dalgångarna från Västerhavet strålar samman, Svarteborg. Den andra fylkeskyrkan ligger i Kungälv eller Ytterby omedelbart utanför Kungahälla. Hur det förhåller sig med sockenbildningen är svårare att säga utan att undersöka närmare. En ytlig betraktelse ger dock en bild av att socknarna är mindre, i varje fall i det inre fjordområdet i mellersta Bohuslän. I detta område finns ovanligt många medeltida kyrkor bevarade.

I Vättehärad finns den märkliga Skee kyrka (fig. 13), som skiljer sig från övriga bohuskyrkor på ett påtagligt sätt inte minst genom sin storlek. Kontakterna i detta område går snarare norrut än söderut. Den förhistoriska bygden är här markerad genom monumentala fornlämningar såsom storhögar. Namnet Skee syftar på gudinnan Skade (Lönnroth 1963, s. 9). Vid de vattenstånd som varit för handen under järnålder, kanske också tidig medeltid, har också här havskontakt funnits.

Hypotesen är alltså följande. De tre huvuddelarna har inom sig utvecklat centralområden direkt eller indirekt knutna till kusten: i Älvsyssel området

FIG. 13:
Skee kyrka.
Foto: Bobusläns
museum.

kring Kungahälla, i Ranrike det inre av de nämnda fjordarna och i Vättehäradsområdet kring Skee. De ligger där de ligger på grund av kommunikationerna från havet. De stora gårdarna, ibland (alltid?) försedda med befästa anläggningar vid någon tidpunkt, har i mellersta Bohuslän varit knutpunkter för trafiken (handeln inåt land) och också troligen förmedlat varor inifrån land. Ytligt sett förefaller dessa större gårdar inte kunna vara helt baserade på jordbruk. Dessa storgårdar fick alltså delvis den roll som staden Kungahälla kom att få i Älvsyssel och kanske också i vissa avseenden Marstrand. De små församlingarna i mellersta Bohuslänns kustområden kanske till en del skulle kunna antyda att kyrkorna från början varit privatkyrkor i ett tidigt skede, knutna till dessa ekonomiska intressen. Klostren, särskilt Dragsmark men även Kastellekloster i Kungahälla, är intressanta i detta sammanhang. Uppgifterna om Håkon Håkonssons donation till Dragsmark visar på ett kraftigt kungligt innehav av mark just i det som jag här betecknat som centralområde.

Mera renodlat skulle alltså hypotesen kunna formuleras så här. Utifrån den fartygsled som passerar utmed bohuskusten med trafik antingen söderifrån eller västerifrån norr om Jyllands nordspets har leder fört in i landet, några av särskild betydelse. Vid övergången mellan havs- och landtransport, har kommunikativa och ekonomiska knutpunkter skapats. Där har politiskt och ekonomiskt starkare intressen koncentrerats, i söder manifesterats genom framför allt staden Kungahälla, i mellersta och norra Bohuslän genom helt andra strukturer. Man kan här hänvisa till diskussionen som fördes beträffande Island vid historikermötet i Trondheim 1977 (Thorlaks-son 1977) och idéerna i stadshistoriken för Kalmar bl.a. Blomkvist 1979, s. 193 ff.). I områdena »bakom« dessa centrala i huvudsak kustanknytna områden finner vi framför allt Bohuslänns jordbruksbygder. Hur ser då samspelen ut mellan dessa och kustbygderna? Hur knyts dessa samman?

Kan man tolka Bohuslänns medeltida politiska och ekonomiska struktur från detta samspel mellan kommunikationer, centralområden och perifera områden? Innan denna hypotes går att verifiera kommer ett betydande medeltidsarkeologiskt och tvärvetenskapligt arbete att behövas.

Det som började som en medeltidsarkeologisk översikt slutar alltså – skulle kanske någon vilja påstå – som ett förslag på en förtäckt urbaniseringsstudie. För författaren till denna uppsats kanske detta inte ligger så långt bort. Men det blir också därigenom en hälsning och påminnelse till jubilarerna om gemensamma intressen och givande samarbete.

NOTER

¹ Detta gäller inte längre. När detta 2016 redigeras pågår sedan ett par år en mycket stor undersökning som berör de mesta av Nya Lödöses yta, men det förringar inte Strömboms insats.

² Under många år har arkitekten Thomas Löfgren samlat ihop allt material som rör dokumentation av Bohus, även fotografier. Han har identifierat så långt det är möjligt varje dokumentationsuppgift och ingrepp. Här finns en utomordentlig grund att stå på för fortsatta undersökningar på Bohus. Kopior av hans material finns på länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, numera Västra Götaland (länsantikvarien), Göteborg, Bohusläns museum, Uddevalla och i ATA, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Undersökningen av kastalen i Bro var ej publicerad när denna uppsats skrevs, men har sedan redovisats i en skrift av Johan Petersson (Petterson 1987).

³ De idéer som presenteras här har utvecklats i samband med arbetet med kulturminnesvårdsprogram för Göteborgs och Bohus län, både de kommunala och det regionala, under min tid som länsantikvarie i länet. Synsättet kommer väl fram inte minst i det regionala programmet, där antikvarie Agneta Ericsson har svarat för formuleringarna. Idéerna har också diskuterat inom den informella medeltidsgrupp som bestått av medeltidsarkeologiskt intresserade och verksamma i Västsverige.

VÄSTKUSTENS MEDELTIDA STÄDER – ELLER VEM HAR NYTTA AV STÄDER

Uppsatsen publicerades första gången i Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 10 1985, s. 38–44.

N ästan alla städer utmed Västkusten har medeltida ursprung. Ändå uppvisar den tidiga urbaniseringen i detta område särdrag, som skiljer den från utvecklingen i andra delar av det nuvarande Sverige. De skillnader som finns gör det intressant att göra några reflexioner över den medeltida stadsutvecklingen och vilka faktorer som kan tänkas styra denna. Denna uppsats blir en variation på ett tema som jag tagit upp tidigare i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (Andersson, H. 1982, även i denna volym s. 27 ff.).

Urbaniseringen hör hit. Den tar sig olika uttryck under skilda tider, men den har ändå något gemensamt över tid. Vi kan tala om både kontinuitet och diskontinuitet. Kanske har vi alltför mycket lagt tonvikten på det senare. Den här skarpa åtskillnaden som görs mellan förhistorien och medeltiden har också blivit alltför markerad genom att forskarna har helt olika utgångspunkter. Man kan se det på många av de termer som använts för centrala platser bland förhistoriker och medeltidsforskare var för sig.

Västkusten kan man naturligtvis definiera lite olika. I detta sammanhang tänker jag begränsa mig till det område som sträcker sig från Hallands sydgräns till Bohuslänns nordgräns. Under medeltiden var området delat mellan tre länder. Halland hörde till Danmark, Bohuslän till Norge och en smal korridor däremellan var svensk. Det troliga är emellertid att Sverige först nådde fram till kusten i mitten på 1200-talet i enlighet med vad Gunnar Olsson i en nu klassisk uppsats hävdade (Olsson, G. 1953). Sedan går det inte heller att bortse ifrån att under olika perioder intog resp. områden eller delar av områdena en relativt självständig ställning gentemot moderlandet. Det mest betydande och kanske viktigaste utslaget av detta inföll i slutet av 1200-tal och början av 1300-talet, då betydande

delar av nuvarande Västsverige samlades under hertig Erik, en av Magnus Ladulås söner med försvarspunkter på Hunehals i Norra Halland, Ragnhildsholmen vid Kungahälla, Lödöse samt Dalaborg i Dalsland. Vid andra tillfällen behärskades delar av områdena av grannlandet. Exempel på detta är de framstötter som svenskarna gjorde i Bohuslän under 1400-talet med resultat bl.a. att Karlsborgs fäste söder om Hamburgsund kom till. Denna kom f.ö. att utnyttjas av Gustav Vasa när han höll delar av Bohuslän som förvaltningscentrum fram till början av 1530-talet. Allt detta visar egentligen bara att vi rör oss i ett gränsområde. Det som var viktigt var framför allt att nå kusten, att få goda hamnmöjligheter där. Karlsborg är ett mycket tydligt exempel på detta. Låt oss då presentera städerna utmed Västkusten.

De halländska städerna har lokaliserats på ett nästan enahanda sätt, möjligen Varberg undantaget. De ligger vid eller nära mynningen av de mest betydande åarna. Detta har naturligtvis inte bara med själva vattenföringen att göra utan också med att ådalarna var viktiga kommunikationsstråk in mot Småland och Västergötland. Så ligger Laholm vid Lagan, Falkenberg, som under medeltiden under en period faktiskt var två städer, vid Ätran. Övraby och dess efterföljare Halmstad vid Nissan och Kungsbacka vid Kungsbackaån. De olika städerna med namnet Varberg låg inte vid Viskan direkt men stod i nära kontakt med Viskans dalgång och dess dalgång in mot Marks härad i Västergötland.

Den äldsta av städerna bör *Övraby* vara. Där kan de äldsta urbaniseringskriterierna påvisas. 1264 nämns för första gången dominikanerklostret där. Arkeologiskt har emellertid betydligt äldre bosättning påvisats. Materialet antyder att denna går tillbaka till 1000-talet. Ortens karaktär då är emellertid oklar.

Laholm nämns första gången i Kung Valdemars Jordebok ca 1231, då ett torg (forum) omtalas. Hur detta skall tolkas dvs. om det finns en tätbebyggelse på platsen för det nuvarande torget är tveksamt. Men det finns omständigheter som tyder på äldre rötter. Kyrkan är en S:t Clemens-kyrka som av Erik Cinthio har knutits till kungamakten. En kungsgård kan ha spelat roll för lokaliseringen men kanske också en äldre marknadsplats på platsen Köpinge, som ligger strax intill. Lars Redin har utvecklat några olika hypoteser kring detta i sin medeltidsstadsrapport om Laholm (Redin 1982 b.)

Det äldsta Varberg, *Getakärr* eller *Gamla Varberg* går också ner i 1200-talet. Det nämns första gången i samband med den norske kungen Håkon Håkanssons krigståg mot Halland 1256. Både myntfynd och senare gjorda arkeologiska undersökningar har visat på att här funnits en tätbebyggelse under 1200-talets hälft. Fortfarande är dock inte karaktären på orten klar-

lagd vid denna tidpunkt, men att det varit något mer än en by är uppenbart (Carlsson, K. 1983).

Övraby efterträddes av *Brokatorp*, som snart fick namnet *Halmstad*. 1322 fick den sina privilegier. 1344 har dominikanerna flyttat till den nya platsen. Varför denna stadsflyttning ägt rum är oklart.

En företeelse som i nordisk medeltidshistoria är ovanlig men som Halland inte har mindre än tre exempel på under medeltiden är när två städer existerar parallellt med varandra på nära avstånd. Inte långt från Getakärr tillkommer i början av 1400-talet *Ny-Varberg*. Borgmästare nämns där 1443 och 1462 får orten ett karmeliterkloster. *Ny-Varberg* och *Getakärr* existerade samtidigt fram till 1500-talets slut. Det finns dock tecken på att *Getakärr* fick allt mindre betydelse. Det var också denna stad som först försvann.

Till dubbelstäderna får vi också räkna *Gamla* och *Nya Falkenberg*. Som städer hör de med stor sannolikhet till 1400-talet. Men ursprungligen var *Falkenberg* namnet på en borg som byggs vid Ätråns östra strand i slutet av 1200-talet. Orten får då en administrativ och politiskt central ställning på gränsen mellan Norra och Södra Halland. *Gamla* och *Nya Falkenberg* existerar samtidigt fram till mitten av 1500-talet, då *Nya Falkenberg* försvinner.

Om *Kungsbacka* och *Gåsekil* skall räknas som dubbelstäder kanske är tveksamt men det är ändå inte alldeles omotiverat att ställa frågan. *Kungsbacka*s äldsta urbaniseringskriterier daterar sig till 1408. Området hade en viss centralitet redan tidigare. Inte långt från platsen låg Hunehals borg från slutet av 1200-talet, där vi vet att hanseater har bedrivit handel. Medan *Kungsbacka* kom att trots vissa hot existera fram till våra dagar har *Gåsekil* en mycket kort historia. Staden nämns första gången 1481 och 1539 dras privilegierna in. Den tycks ha legat där *Gottskär* nu ligger. Kanske har dess roll varit att kanalisera den bondeseglation som i alla tider tycks ha funnits på *Onsalalandet*.

Går vi sedan till *Bohuslän* är bilden inte så annorlunda. *Bohuslän* hade egentligen bara en stad av nationell betydelse under medeltiden och det var *Kungahälla*. Men den stadens storhetstid tog slut någon gång efter 1300. De övriga två, *Marstrand* och *Uddevalla*, fick egentligen aldrig någon roll utöver den lokala.

Ser vi till deras belägenhet har *Kungahälla* och *Uddevalla* det gemensamt med de halländska städerna, att de låg där större vattendrag mynnade i havet: *Kungahälla* vid *Nordre älv* och *Uddevalla* vid *Bäveån*. *Marstrands läge* är helt unikt. Den låg vid en naturhamn på en ö. Den har helt saknat

omland och varit helt beroende av tillgången på fisk i havet däromkring. Staden är i detta avseende att likna vid Skanör-Falsterbo i Skåne. Det är helt uppenbart att stadens konjunkturer i äldre tid varit helt beroende av havsfångsten, även om naturhamnen såsom en av natthamnarna utmed bohuskusten varit viktig för sjöfarten. Men i sig har denna inte kunnat skapa en stad.

Kungahälla har traditionellt daterats tidigt, men de äldsta belägen i skriftligt material hör till 1130-talet. Hittills har det arkeologiska materialet inte gett några ledtrådar som varit äldre än slutet av 1100-talet. På senare tid har emellertid fynd kommit som ger oss anledning att ompröva oss på den punkten. Klart är emellertid att 1200-talets andra hälft varit mycket viktig för staden. Franciskanerkonvent tillkommer, Ragnhildsholmen likaså och det äldre Kastle kloster byggs om. Det är rimligen i linje med Håkon Håkonssons intresse för området i mitten av 1200-talet. Men när Bohus börjar byggas 1308 sker uppenbarligen en tyngdpunktsförskjutning mot denna plats. Bakom detta ligger också andra faktorer, som att skeppen blivit större och kanske att tillgängligheten i den inre älvarmen ökat. Konsekvenserna för Kungahälla blir emellertid att staden tycks försvinna in i en historisk halvskymning. Det är dock först när staden bränts 1612 som den flyttas till Bohus.

Marstrands äldsta stadskriterium är från slutet av 1200-talet, 1291, då franciskanernas kyrka nämns. Vilken karaktär orten har haft är numera ännu mer tveksamt sedan nya arkeologiska undersökningar genomförts där. Dessa visar att den bebyggbara ytan i detta skede varit mycket liten (Carlsson, K. 1984). 1363 nämns i alla fall två byamän varför orten då i alla fall nått en viss utveckling. Vi skall dock inte göra oss några överdrivna förväntningar på ortens storlek. Som vi redan sagt har den varit helt beroende av fiskekonjunkturerna.

Uddevalla är betydligt senare. Denna stad har tillkommit i slutet av 1400-talet. Uddevalla kan ses som ett försök från norsk sida att dra till sig handeln från svenska områden som Dalsland och Värmland med framför allt järn och trä. I detta fall blev den en konkurrent till den nygrundade svenska staden Nya Lödöse inom Göteborgs nuvarande stadsområde.

Nya Lödöse, som alltså var svensk stad, fick sina privilegier 1473 och tog då över Gamla Lödöses roll på den svenska sidan som en internationell handelsstad. *Gamla Lödöse* vid Göta älv, ca 3 mil norr om Göteborg, kan spåras tillbaka till 1100-talet, när det gäller bosättning. Under 1100-talet utvecklade sig orten till en betydande plats med i varje fall tre kyrkor, kastal och mynttillverkning. Den hade livliga kontakter med olika områden i

Västeuropa. Det visar de omfattande arkeologiska undersökningar som genomförts där (Carlsson, K. 1982 a). Denna utveckling fortsatte också under 1200- och 1300-talen. Eftersom den under flera århundraden var Sveriges västligaste stödjepunkt fick den en utomordentlig stor och viktig roll för Sverige. När Nya Lödöse kom till flyttades denna roll över till denna ort och därefter i sin tur tillsammans också med andra inslag till det nuvarande Göteborg när den staden tillkom 1621. Intressant är att hela tiden från Gamla Lödöse och framåt måste vi räkna älven och de kontaktområden denna gav som Göteborgs och dess föregångares uppland. För alla dessa har t.ex. Värmland spelat en viktig roll. Från senare tider känner vi väl de göteborgska köpmännens intressen i detta landskap. Det är denna roll som Uddevalla satte ifråga, dock endast med partiell framgång.

Ser vi nu till de medeltida städerna i väster kan vi urskilja några viktiga drag. De ligger i mötet mellan havet och viktiga landsvägar. Ett märkligt undantag är här Marstrand. Kanske också Gåsekil i detta avseende skiljer sig från de övriga. Övraby och Laholm ligger visserligen ganska långt in men har genom Nissan resp. Lagan ändå kontakt utåt. Kontakterna utåt mot Västeuropa visar sig också i det fyndmaterial som kommit fram i arkeologiska undersökningar t.ex. i Gamla Lödöse och Getakärr (Carlsson K. 1982 a, 1983). De västliga inslagen är betydligt starkare här än t.ex. i östra Sverige av naturliga skäl (Broberg & Hasselmo 1981 a). Men det kanske mest slående är ändå i jämförelse med Östsverige och Skåne det relativt svaga stadsväsende som funnits i detta område. Kronologiskt har det utvecklats under lång tid. De många stadsflyttningarna liksom dubbelstäderna tyder på att lokaliseringarna antingen varit osäkra eller att det funnits konkurrerande intressen bakom städerna. Detta kan också tyda på att underlaget för städerna varit dåligt. Det kan också visa att den centrala maktens möjligheter att hävda sina intressen varit mindre i resp. rikens periferier än i de centrala områdena. Man har i ett tidigt skede nöjt sig med några stödjepunkter såsom t.ex. Lödöse. Det kan vara värt att utveckla detta lite mer, därför att vi här kanske har en viktig utgångspunkt för tolkning av den tidiga urbaniseringen.

Under olika tider har man i forskningen lagt olika tonvikt vid de faktorer som ligger bakom den medeltida urbaniseringen. Ibland har man mycket starkt betonat de formella kriterierna: stadslagar, privilegier etc. I andra har de ekonomiska faktorerna dragits fram som de allena avgörande. Detta har då avspeglats sig i definitioner man använt för begreppet stad.

Diskussionen visar hur svårt det är att fånga in detta mångtydiga begrepp. Men vi kan beskriva orterna utifrån tre grupper i kriterier. Det första

tar hänsyn till ortens funktioner i förhållande till sitt omland. Fungerar den som *centralort* i ett eller annat avseende: ekonomiskt, administrativt, kyrkligt etc.? Den andra gruppen kriterier visar hur orten ser ut: har den tätbebyggelse, hur ser bebyggelseplanen ut. Är den *tätort* eller inte? Den tredje gruppen tar fasta på de formella kriterierna. Har den privilegier, stadslag, rådsborgmästare, sigill etc. För att vara en *högmedeltida stad* måste orten både vara centralort, tätort och ha särskilda privilegier. Under andra tider kan de sistnämnda kriterierna variera.

Det är inte självklart att det skall vara så här. Staden är kanske inte alls nödvändig för att spetsa till något. På Island har man kunnat konstatera ett centralortssystem av helt annat slag. Där kan man tala om centralområden, där olika centralfunktioner är spridda på olika platser: hamnplats, tingsplats, hövdingens gård etc. Varje plats har en central funktion att fylla (Thorláksson 1977). Liknande system har diskuterats för området kring Kalmar i den nyligen utkomna stadshistoriken över staden (Blomkvist 1979). I skenet av detta skulle man kunna se städerna som något framtvingat, i varje fall tillskapat. Det har funnits ett intresse att samla skilda funktioner på ett och samma ställe för att kunna kontrollera och behärska dessa, framför allt den ekonomiska verksamheten. Det framgår inte minst av de privilegier som finns bevarade från medeltiden. Ett inslag att lägga märke till därvid är förbudet mot landsköpet, som finns redan i det äldsta privilegiet för Jönköping från 1284, det äldsta bevarade från det medeltida Sverige. Ett annat indirekt indicium i denna riktning är att de flesta av de högmedeltida städerna hade en kunglig borg som var en del i den äldsta fögderiindelningen. Oavsett hur man vill kronologiskt tolka förhållandet mellan borg och stad – vem var först – visar detta på staden som ett uttryck för centralmaktens intressen. Det är ju också kungen som utfärdar privilegier, även i ett sådant fall där en enskild får tillåtelse att grunda en stad. Exempel på detta är när biskopen av Linköping av Magnus Ladulås får privilegiet att grunda Berga i Småland 1271. Men och det är det intressanta i vår diskussion: för att genomföra ett sådant »program« krävs resurser och administrativa möjligheter. Det har knappast funnits över hela landet. Det visar också den reella stadsutvecklingen. Det sker en kraftfull utveckling i Östsvrige, framför allt kring Mälaren. Det avspeglar centralmaktens tyngdpunkt, som den kom att bli framför allt från 1200-talet.

Här har stadsväsendet uppenbarligen fått en stark genomslagskraft. I andra områden ser vi dock att t.ex. den ekonomiska verksamhet helt utanför städerna är ganska omfattande. Ta exempelvis bondeseglationen. För Hallands del har Albert Sandklef studerat denna (Sandklef 1973). Visserligen

är hans material i huvudsak från 1500-talet och framåt men det finns ingen anledning att inte tro att förhållandena i medeltid varit likartade. Där finns alltså en betydande verksamhet utanför städerna. Hur omfattande vet vi naturligtvis inte.

Från Bohuslän känner vi en rad hamnplatser från nyare tid, som också rimligen har tidigare anor. I Västergötland kan vi fundera över knallarnas roll. Där, i södra Västergötland, fanns sedan medeltid en liten stad, Bogesund, men det är först med tillkomsten av Borås i början av 1600-talet som myndigheterna på ett eller annat sätt försöker få bukt med denna handelsverksamhet.

Tesen är alltså att ett utifrån pålagt »stadssystem« i flera fall, när det inte kan ges ett tillräckligt understöd, har svårt att konkurrera med ett redan befintligt centralortssystem. De relativt svaga städer som vi finner på Västkusten skulle alltså kunna förklaras med att de aldrig fick ett tillräckligt ekonomiskt underlag bl.a. genom att mycket av den ekonomiska verksamheten gick dem förbi. Detta vore värt att mera i detalj studera. Bl.a. borde i betydligt större utsträckning än hittills de centrala funktionernas spridning på Västkusten under medeltid studeras.

Vi har redan tidigare hävdad att städerna är ett utslag av centralmaktens intressen. Det gäller säkerligen under högmedeltid. Det är möjligt att bilden blir lite mer splittrad under senmedeltid. Detta hänger då samman med kungamaktens oförmåga att hävda sig i rikenas perifera delar. Det finns antydningar, att de halländska dubbelstäderna kunna vara uttryck för detta. Inte minst har familjen Totts intressen i Varberg och Falkenberg diskuterats (senast i Brobergs och Redins medeltidsrapporter 31 resp. 43, en annan uppfattning har dock nyligen lagts fram av Andréén 1985, s. 109). Skall man se resp. »dubbelstäder« som inbördes konkurrerande orter? I Västergötland finner vi flera städer där man med fog kan undra om inte biskopen i Skara haft ett stort inflytande på tillkomsten av städerna: Falköping, Skövde (Klackenberg i medeltidsstadsrapporterna 27 och 28). Stormännens intressen har naturligtvis varit desamma som kungens: att få kontroll över framför allt den ekonomiska verksamheten i området.

Mycket av det som sagts här är naturligtvis hypoteser. Men det går inte att komma ifrån att det medeltida stadsväsen vi har att göra med på Västkusten först så småningom vinner stadga. Vi vet också att det funnits ekonomiskt konkurrerande system, t.ex. manifesterat genom bondeseglation. Den hypotetiska bild jag vill pröva för västkustens städer är alltså följande. Visserligen har relativt många städer etablerats på Västkusten både genom centralmaktens och genom vissa stormäns försorg. Men städerna har ald-

rig en sådan styrka att de slagit ut eller i väsentlig grad minskat den äldre centralfunktionsstruktur, som funnits i området. Båda dessa »system« fungerat sida vid sida. De som levat i det äldre systemet har inte haft någon glädje av städerna. Det var centrala eller i några fall regionala makthavare med förebilder utomlands som för sina intressen skapade städerna. Nästa steg blev i och för sig att invånarna i städerna, borgarna, naturligtvis blev angelägna att hävda sina exklusiva intressen. Fick de inte tillräckligt stöd från centralmaktens sida kunde fortfarande andra operera på deras marknad. Det är troligen detta som sker på Västkusten. Så blir Västkusten också från stadshistorisk synpunkt ett mycket intressant forskningsområde för att studera spänningen centralt och regionalt precis som forskare från helt andra discipliner hävdat, mest konsekvent kanske Olof Hasslöf.

ANMÄRKNING

Beskrivningarna av resp. städer bygger på Medeltidsstadens rapporter enligt följande.

- 20 Övraby, Halmstad (Jan-Erik Augustsson)
- 21 Gamla Lödöse (Kristina Carlsson & Rune Ekre)
- 22 Marstrand (Margareta Hasselmo)
- 23 Uddevalla (Margareta Hasselmo)
- 25 Kungsbacka-Gåsekil (Birgitta Broberg)
- 27 Falköping (Henrik Klackenbergl)
- 28 Skövde (Henrik Klackenbergl)
- 29 Kungahälla (Hans Andersson)
- 31 Varberg (Birgitta Broberg)
- 39 Laholm (Lars Redin)
- 43 Falkenberg (Lars Redin)
- 60 Nya Lödöse (Anna Järpe)

GAMLA LÖDÖSE, BORÅS OCH DEN SVENSKA CENTRALMAKTEN

Tryckt i Västgöta-Dal 1989/90. Skärvor och fragment. Kring medeltid i Älvsborgs län. Vänersborg 1991, s. 17–25.

När Borås grundades 1622 fanns Gamla Lödöse kvar som stad. Först drygt 20 år senare, 1645, skulle den brännas ner och sedan, året efter, kom beslutet som gjorde att staden slutgiltigt lades ner. Men Lödöse hade då sedan länge spelat ut sin roll som Västsveriges viktigaste stad. Den rollen togs över av Nya Lödöse, när den staden grundades 1473 vid Säveåns mynning på det område där nu stadsdelen Gamlestaden ligger i Göteborg. Gamla Lödöses storhetstid hör framför allt högmedeltiden till, 1100-talet till 1300-talet. Borås å sin sida spelade samma roll som det sena Gamla Lödöse, nämligen att fungera som en centralort på en lokalnivå, men hävdade under sin äldsta period också mera vittgående ambitioner. Borås stora utveckling kommer dock först när industrialismen slår igenom och staden blir centrum i Knallebygdens textilindustri. Borås och Gamla Lödöse är alltså städer, som visserligen tangerar varandra men deras tillkomstperioder och deras höjdpunkter ligger mycket långt från varandra i tiden. Finns det ändå något gemensamt, som gör det meningsfullt att koppla samman dessa båda städer? Jag hävdar, att det gör det. Vi kan nämligen se på dem som representanter för sina respektive tiders stadspolitik och då blir jämförelsen plötsligt riktigt intressant. Men innan vi kommer dit krävs det att vi funderar över både vad en stad är och hur själva stadsväsendet växer fram i Sverige.

När städer börjar växa fram i Norden under äldre medeltid är det tydligt att denna typ av orter är knuten till kungamakten, den centrala makten (Andrén 1985). De tidigmedeltida städerna, alltså städer som Lund, Helsingborg, Kungahälla och Sigtuna, är anlagda i anslutning till en kungsgård. Ibland kan man konstatera myntning på platsen. Kyrkor byggs som särskilt visar ortens betydelse och ekonomiska bärkraft. Från Danmark

finns t.o.m. uppgifter om kungliga skatter. Vi har färre uppgifter om en kommersiell verksamhet. Det finns anledning att tro att städerna är starkt bundna till en administrativ funktion mera än en merkantil. Verksamheten kontrolleras av kungamakten direkt eller indirekt.

Detta är en bild som visserligen får andra nyanser under 1200-talet, men som i Skandinavien ändå inte ändrar på det grundläggande faktum att det är centralmakten som har det dominerande inflytandet på tillkomsten och utvecklingen av stadsväsendet. Det merkantila inslaget växer förvisso. Vi får ett utvecklat borgerskap, städerna får en inre styrelse och de får privilegier. Det är emellertid kungen som utfärdar privilegierna. Kungens fogde deltar i stadens rådsförhandlingar ännu enligt Magnus Erikssons stadslag. Det är fortfarande en bild av ett stadsväsen som organiseras ovanifrån.

Den här bilden stärks när vi ser till kvantiteten och i spridningen. 1200-talet innebär en väldig uppgång i antalet städer i Sverige liksom på andra håll i Europa. Men de har en stark koncentration till Mälardalen och östra Sverige. Stadsväsendet är en spegelbild av den förskjutning mot Mälardalen som vi på olika sätt kan konstatera under 1200-talet.

Men det finns också en annan omständighet, som är viktig i detta sammanhang. Det är under denna period som det svenska riket får sin första fasta organisation med en höjdpunkt under Magnus Ladulås tid i slutet av 1200-talet. En fögderiorganisation skapas, som knyts till stora borgar, oftast i eller i direkt anslutning till städerna. Dessa är alltså led i den administrativa utbyggnaden för att kungen skulle få kontroll över det svenska riket. Kopplingen borg-stad som är så tydlig finns både i den snabbt framväxande staden Stockholm och i Lödöse. Man kan på en rad andra områden se förändringar som visar centralmaktens ambitioner att hävda sig. I Mellansverige genomförs en ny organisation av byarna och deras marker. Riksledningen organiseras med höga ämbetsmän. Tillkomsten av världsligt frälse, skattefrihet mot fullgörande av krigstjänst till häst, markerar en radikal omorganisation av krigsväsendet och också i viss mån av de gamla feodala beroendeförhållandena.

Städerna ingick som en del i rikets organisation. Till städerna ville man koncentrera den ekonomiska verksamheten. Man förbjöd redan i privilegierna för Jönköping på 1280-talet landsköp, dvs. handeln skulle koncentreras till staden. Detta tvång var ingalunda oomstritt och de många försöken under medeltiden att förbjuda landsköpen visar indirekt att de levde vidare. Det fanns uppenbarligen konkurrerande centralortssystem som inte fick sin legitimitet ovanifrån. Vi kan mot slutet kort återvända till dessa. Men avsikterna från den centrala makten framgår tydligt (Andersson, H. 1977, 1982, 1985).

Det är i ett sådant perspektiv man skall se Lödöses roll och ställning under den här aktuella perioden.

Först lite kring Lödöses äldre historia. Genom de arkeologiska undersökningar som drivits där med stor kraft under många år vet vi ovanligt mycket när det gäller de tidiga perioderna om denna stad.

Den äldsta konstaterbara tätbebyggelsen går tillbaka till 1000-talet. Vilken typ av samhälle som denna tidiga bebyggelse avspeglar är fortfarande svårt att säga. Men på 1100-talet, i varje fall från mitten av århundradet, börjar det dyka upp material som tyder på en överhets närvaro.

Det första är lämningar efter myntslagning. Det äldsta av dessa fynd, funna 1987, har daterats till tiden omkring 1150 och har av Rune Ekre, om än med stor försiktighet, knutits till den svenske kungen Sverker (Ekre 1989). Myntslagning under Knut Erikssons tid i slutet av 1100-talet är otvetydiga belägg på kungens inflytande. Antaganden att en kastal skall ha uppförts här redan under Knut Erikssons tid hör också hemma i denna bild. Och som Rune Ekre har påpekat aktualiserade det nya myntunderlagsfyndet frågan om kungsgård redan vid tidpunkten 1150. Stadens relativt starka ställning vid mitten av 1100-talet markeras ytterligare av platsens tre kyrkor, som har tillkommit vid denna tidpunkt (Ekre 1971, 1978, 1985, 1989). Den här bilden förstärks under 1200-talet. Myntningen fortsätter. Borgen byggs ut och får kring 1300 sin största omfattning. Myntningen och borgen blir två mycket tydliga tecken på en kunglig närvaro i staden. Staden växer ut och får bl.a. ett dominikanerkonvent. Den spelar en politiskt viktig roll, men det är uppenbart att staden också har en mycket viktig ekonomisk roll som Sveriges hamn mot väster.

Vi kan alltså se att den utveckling som vi så tydligt ser i Mälardalen också får mycket starka nedslag i Lödöse. Skillnaden är dock att medan det i öster blir många fler städer förblir Lödöse och Skara, som dock har en helt annan karaktär, de enda högmedeltida städerna i väster. Den högmedeltida utvecklingen blir tydligast i Lödöse, men det finns kanske vissa nedslag också i Skara (af Ugglas 1931, Carlsson & Ekre 1980).

Lödöse är ett exempel på att städerna är en viktig del, när den centrala makten skall organisera riket. I forskningen har man ofta sett städerna som direkt framvuxna ur ekonomiska behov. Köpmän möttes vid vägkorsningar eller där vägar korsade vattendrag. Ur denna marknadsverksamhet uppstod städerna. Det finns all anledning att sätta frågetecken för denna tanke. Därmed inte sagt att de ekonomiska motiven helt skall uteslutas. Den karaktär av centralort som städerna har gör ju, att för att en lokalisering skall lyckas, måste det finnas kommunikationsmässiga möjligheter att utveckla en per-

manent ort. Folk måste lätt komma dit. Det måste också finnas ett omland, som kan bära en stad med sina specialister av olika slag. Det är alltså inte bara att placera ut en ny stad, vilket märkligt nog hände. Det måste finnas vissa förutsättningar också. Men det bärande i den tanke som drivs här är att för att stadsprocessen skall komma i gång krävs ett inflytande utifrån, från någon med intresse att kontrollera vad som sker i området, där staden placeras, både vad gäller ekonomin och annat.

Om 1200-talet således är det första stora stadsgrundningsårhundradet, så är 1600-talet det andra. Det kom naturligtvis till städer under mellantiden. Västergötland har ju flera exempel på det (Falköping, Skövde, Boge-sund, Lidköping, Hjo och Nya Lödöse, se t.ex. Klackenborg 1985), men i andra områden var det mycket sällsynt. I Mälardalen kan man säga att den stadskarta som gäller i dag var i huvudsak etablerad i början av 1300-talet (Andersson, H. 1982). I andra delar av Sverige tillkom emeller-tid under 1600-talet en rad nya städer.

I det nuvarande Älvsborgs län var det inte bara Borås som grundades (1620) utan även Alingsås (1619), Vänersborg (1642) och Åmål (1643). De nya städerna visar överlag en intressant spridningsbild. Städerna fyller ut luckorna i det medeltida stadssystemet. Inte minst innebär perioden flera nya städer i Bergslagen och Norrland, som nu på allvar infogas i det »urba-niserade« Sverige (Ericsson 1977).

Ser vi nu till vad som sker i samhället i övrigt under 1600-talet kan vi med lätthet konstatera att jämsides med stadsgrundningarna sker stora omvälvningar på det organisatoriska planet liksom under 1200-talet. Förebådat under 1500-talet får nu Sverige den statliga organisation som vi i betydande delar fortfarande har kvar: de statliga verken, länsorganisatio-nen, skatteorganisation, kommunikationssystem, skjutsväsendet utveck-las, postväsendet likaså. Någon form av reguljära förbindelser mellan rikets olika delar tar form. Rent tekniskt börjar rikets centrala styrelse kunna få direktkontroll över hela riket. Det är alltså först på 1600-talet vi skulle våga hävda att det svenska riket har samlats. Städerna är ett gott uttryck för detta. Vid 1600-talets mitt ligger städerna relativt tätt upp till Dalarna. Vid i stort sett varje älvmyrning i Norrland ligger en stad. Städerna måste också under denna period ses som ett medel för centralmakten att kontroll-era hela riket. Deras spridning blir ett mått på hur långt denna kontroll kunde sträcka sig. Borås är en del i detta system.

Borås tillkom i ett område, där bondeköpmän sedan länge var etable-rade. Deras verksamhet hade väckt opposition på många håll. Detta ledde i sin tur till att ombud för Vedens härad vände sig till Gustav II Adolf för

FIG. I:
Kättil Klassons
karta från år
1647 över Borås
med omgivningar.

att få skydd för böndernas handelsrörelse. I ett brev den 23 mars 1620 ger kungen vedenborna ett tillfälligt tillstånd att bedriva sin gamla handel fram till midsommar, men att de skulle söka upp en lämplig plats i Väster-götland för att grunda en stad, där de kunde slå sig ned. Detta var en tydlig markering att man måste skilja stads- och landsbygdsverksamheter från

varandra. Handeln hörde hemma i staden. Vid midsommar samma år förelåg ett förslag att placera den nya staden i Torpa socken, vilket godkändes av riksrådet. Knappt två år senare, 1622, fick staden sina privilegier, men då var staden redan utstakad, så man hade inte tövat att sätta planerna i verket. Namnet Borås slogs fast i privilegierna. Inga hantverkare fick enligt privilegiet bedriva sin näring närmare staden än 4 mil. De som bodde närmare skulle slå sig ner i staden. De allmogeköpmän som handlade med linne och ylleväv, smide och träkärl fick inte resa runt riket utan skulle bosätta sig i staden och där vinna burskap. Inga danska handelsmän fick handla i Borås.

Stadens roll var därmed tydlig. Genom den skulle gårdfarihandeln stävjas och köpmännen kontrolleras. Den klara skillnaden mellan stad och land markerades. Den centrala makten ingrep med en kraftig kontroll. Denna koncentration låg naturligtvis också i stadens köpmäns intresse. De fick ju en monopolställning i bygden. Det ledde naturligtvis i sin tur till konflikter med den omkringliggande landsbygden men också med en stad som Bogesund, som såg Borås som en allvarlig konkurrent (Forsell 1952).

Borås tillkom för att stävja den okontrollerbara handel som de sydvästgötska knallarna bedrev, men Borås är också exempel på att det fanns sprickor i det centralstyrda systemet.

Fortfarande under 1600-talet och ända långt in på 1800-talet var det i princip förbjudet för andra än städernas borgerskap att bedriva handel. Knallarnas handel kan förmodligen, även om källmaterialet är dåligt, föras tillbaka till medeltiden. Det var bönder som sålde ortens produkter, antingen det nu var trävaror, eller textilvaror eller järnvaror. Man kan genom århundradena följa statsmakternas försök att kuva denna handel och tvinga in den i städerna (Boger 1963, Forsell 1952, Sterner 1970). Det är alltså i realiteten ett fullföljande av det medeltida landsköpsförbudet, men lika lite som de medeltida förbuden tycks ha kunnat genomdrivas till fullo, kunde knallarnas gårdfarihandel stävjas, trots att det fanns två städer inom området, det medeltida Bogesund och 1600-talsstaden Borås. Att Borås trots en lovande utveckling i början förblev litet, liksom Bogesund, kan ha berott på att en mycket betydande del av den ekonomiska verksamheten låg utanför staden trots alla ansträngningar till motsatsen.

Lödöse och Borås kan på detta sätt sägas representera de två stora urbaniseringsperioderna i svensk historia: 1200-tal, då Lödöse utvecklades till en av landets viktigaste städer, och 1600-tal, då Borås var en av de många städer som tillkom för att förtäta stadslandskapet. Men båda städerna visar också på något fundamentalt. Det är de makthavande som hade intresse av

städerna vid båda tillfällena. De var ett led i organisationen av det svenska riket, administrativt och ekonomiskt. Jag skrev en gång en uppsats, där jag i titeln frågade: »Vem har nytta av städer?« Det är fortfarande en väsentlig fråga, när man skall studera stadsväsendets uppkomst och utveckling (Andersson, H. 1985).

MEDELTIDSSTADEN

MEDELTIDSSTADEN I SVERIGE OCH FINLAND – BLICK BAKÅT OCH FRAMÅT

Den här uppsatsen publicerades i festskriften till Markus Hiekkänen, som utgavs 2009 under titeln Pellinen, H.-M. (ed.) Maasta, kivistä ja bengestä. Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia, Turun yliopisto m.fl. 2009, s. 212–225. Hiekkänen skrev alla rapporterna i den finska delen av Medeltidsstaden utom Åbo.

DE FÖRSTA KONTAKTERNA

Projektet Medeltidsstaden höll sitt första stora symposium i Sigtuna 1979. Projektet hade då hållit på i några år med uppgift att sammanställa det arkeologiska materialet från de svenska medeltida städerna. Bland deltagarna i Sigtuna fanns dåvarande finske statsarkeologen Carl Jacob Gardberg. Någon av dagarna påpekade han, att vi hade glömt en viktig del av det medeltida Sverige, nämligen Finland. I och för sig kunde vi väl försvara oss med att medeltidsstadsprojektet behandlade städer inom det nuvarande svenska området, men inte desto mindre hade Gardberg träffat en öm punkt. Finland var ju en av riksdelarna i det medeltida svenska riket. Efter symposiet kom diskussioner i gång mellan Riksantikvarieämbetet och Museiverket om att starta ett samarbete, där också de finska medeltida städerna skulle behandlas. Frågan behandlades vidare inom Museiverket och beslutet blev att Finland skulle delta i projektet.

Det var första gången som Lars Redin, som då arbetade inom det svenska projektet som biträdande ledare, och jag, som fungerade som projektledare, träffade Markus Hiekkänen, som skulle göra inventeringarna av de finska medeltida städerna. Det var också början på ett samarbete, som inte bröts, när projektet var genomfört utan har fortsatt under årens lopp i olika sammanhang.

När vi träffades första gången var det också klart, att Markus Hiekkänen skulle börja med Borgå. Vi gjorde en spännande exkursion till staden och fick en genomgång av både Borgås historia och antikvariska förhållanden.

Borgå stad ställde upp med en magnifik lunch. Men det som jag framför kommer att minnas är det som Carl Jacob Gardberg påpekade under sin visning, nämligen att Borgå låg vid den för det svenska riket mycket viktiga kommunikationslinjen Viborg-Borgå-Åbo-Stockholm-Göteborg (även om det nuvarande Göteborg är en 1600-talsstad fanns det medeltida föregångare i området främst Gamla och Nya Lödöse). Det gav ett viktigt perspektiv på vår gemensamma historia före 1809 och också naturligtvis, varför Stockholm, liggande mitt på linjen, utvecklade sig till rikets huvudstad.

PROJEKTETS FÖRUTSÄTTNINGAR

Det är nu rätt länge sedan Medeltidsstaden startades och genomfördes, varför det kan finnas skäl att med några ord beröra orsakerna till att projektet överhuvudtaget kom till stånd och hur vi arbetade inom projektet. Det blir mest om det svenska projektet, som jag naturligtvis känner bäst, men jag skall också beröra det finska, men eftersom uppläggningsen är densamma i båda delarna av Medeltidsstaden, tror jag ändå att en hel del av det jag skriver om det svenska arbetet har relevans också för det finska. Jag skall också reflektera en del om utfallet och projektets inflytande på det fortsatta antikvariska och vetenskapliga arbetet. Även om jag försöker ge en någorlunda objektiv bild av projektet, är det uppenbart att den roll jag hade som ledare av projektet präglar min framställning och att det naturligtvis kan finnas modifierande synpunkter. Redan här kan jag rekommendera den intresserade läsaren att också ta del av diskussionen om projektet i Stefan Larssons avhandling *Stadens dolda kulturskikt* från 2000 (Larsson, S. 2000, bl.a. s. 284 f.). Själv skrev jag en sammanfattning av projektet som publicerades som nr 73 i den svenska rapportserien och som mera grundligt beskriver förutsättningarna och uppläggningsen av arbetet liksom en översiktlig analys av vissa resultat. Där har också det finska materialet tagits med (Andersson, H. 1990).

Det antikvariska och vetenskapliga intresset för de äldre kulturlagren i städerna både internationellt och i Skandinavien intensifierades efter andra världskriget. När återuppbyggnaden av städerna ute i Europa skulle genomföras upptäckte man ofta att de äldre kulturlagren innehöll värdefulla arkeologiska material. Jag skall bara ta ett exempel. De undersökningar som Werner Neugebauer genomförde under svåra betingelser i Lübeck var kända för den tidens medeltidsarkeologer. I och för sig rörde det sig knappast om stora utgrävningar, men icke desto mindre blev de starten för en omfattande utgrävningsverksamhet, som Günther Fehring kom att utveckla med delvis omvälvande resultat för tolkningen av Lübecks äldre historia (Neugebauer 1980, Fehring 1988).

FIG. 1:

De som på olika sätt medverkat i Medeltidsstaden samlades till avslutande möte i Vadstena 28–30 oktober 1984, då bl.a. slutrapporten och andra bidrag diskuterades. På bilden har alla ställt upp sig på gården till det forna Birgittinerklostret. Sittande i första radens mitt återfinns Markus Hiekkänen. Snett bakom honom står Carl Jacob Gardberg och på vänsterflanken ser man bl.a. Knut Drake.

I Skandinavien är det Lund i Sverige och Bergen i Norge som spelade rollen som pionjärer. Det var där den moderna stadsarkeologiska verksamheten på allvar startade. I Bergen var det branden på Bryggen 1955, som initierade Asbjörn Herteigs stora utgrävningsprojekt. Detta kom på många sätt både genom sin storlek och sina metodiska försök att skapa ett fundament för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten på många håll också utanför Norge (Herteig 1969, Herteig & Christensen 1985, Hansen

2003). Lund har en mycket lång arkeologisk historia som går tillbaka till 1800-talet. Det var kanske särskilt under Ragnar Blomkvists och Anders Mårtenssons stadsantikvarieperioder som verksamheten kom att utveckla sig till en rad stora undersökningar (Blomqvist 1951, Blomqvist & Mårtensson 1963, Mårtensson 1976, 1979, Andrén 1980, Larsson, S. 2000). Det fanns tidiga undersökningar av andra städer. Bl.a. gjordes undersökningar i Göteborgsområdet av både Gamla och Nya Lödöse under och strax efter första världskriget (Strömbom 1923, af Ugglas 1931).

I Finland är det Åbo som har de längsta traditionerna inom stadsarkeologin. Arkeologiska observationer gjordes där redan i slutet av 1800-talet och redan 1902 publicerade Hjalmar Appelgren riktlinjer för stadsarkeologin i Åbo. Men den artikeln fick tyvärr ingen respons. De viktigaste observationerna knöts under åren till domkyrkan och dominikanerklostret. På 1950- och 60-talen börjar en mera reguljär undersökningsverksamhet att växa fram. Men regelrätta utgrävningar genomfördes egentligen först från och med 1980-talet. En viktig undersökning härvidlag är den tvärvetenskapliga undersökningen i Mätjärviområdet, vars tvärvetenskapliga inriktning var ovanlig i stadsarkeologiska sammanhang överhuvudtaget (Pihlman & Kostet 1986 b, s.136 ff., i finska utgåvan 1986a, s. 138 ff., Kostet & Pihlman 1989, Niukkanen 2004, s. 26 ff. resp. s. 65 ff.).

Sverige hade en välutvecklad fornminneslag, tillkommen 1942 med åtskilliga föregångare sedan 1600-talet, men en fornlämningstyp orsakade många diskussioner, nämligen boplatser från olika tider. Kunde de betraktas som fasta fornlämningar i lagens mening och därmed åtnjuta det skydd som föreskrevs? Diskussionen gällde från början förhistoriska boplatser men under 1960-talet kom diskussionerna också att beröra kulturlagren i städerna (Biörnstad 1980). Det berodde framför allt på den kraftiga exploateringsverksamhet som utvecklades i städerna vid denna tidpunkt. Nybyggnadsruschen blev omfattande. Det stod klart, att de äldre kulturlagren riskerade att schaktas bort. I Mellansverige hade det varit få stadsarkeologiska undersökningar. De som genomförts hade gjorts i en tid, när schaktningstekniken var betydligt skonsammare och det därför fanns möjligheter till observationer. Nu körde man in stora schaktningssmaskiner och lastbilar. Det fanns inte en chans att göra vettiga undersökningar parallellt med exploateringarna. Själv hade jag bittert fått erfara detta, när Östra Nordstaden i Göteborg med kulturlager från 1600-talet och framåt skulle byggas. Där uppfördes ett helt nytt stort kvarter på en gång i slutet av 1960-talet. Få observationer kunde göras. I Uppsala schaktades ett av de centrala områdena ut och byggdes nytt utan att egentliga undersökningar gjordes. Men

de föremålsfynd som ändå gjordes där var av en sådan kvalitet, att de kom att fungera som en väckarklocka.

Situationen blev ett antikvariskt problem. Det gällde att få underlag för att kunna hävda kulturlagren i städerna enligt fornminneslagen. Det blev också en viktig vetenskaplig fråga att på allvar dra in dessa kulturlager i en urbaniseringsdiskussion.

Detta var inte en situation som var speciell för Sverige. Liknande observationer kunde göras på andra håll i Europa. I England kom en stridskrift, nästan, som beskrev hotet mot de medeltida kulturlagren i de engelska städerna. Den bar den talande titeln *The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns. A study of historic towns affected by modern development in England, Wales and Scotland*. Den visade, att om utvecklingen fortsatte skulle knappast några kulturlager finnas kvar inom en överskådlig framtid (Heighway 1972, Andersson, H. 1976 a). En motsvarande bok utarbetades också i Holland, som dock kom lite senare (van Es, Poldermans, Sarfatij m.fl. 1982).

PLANERING

Men hur skulle då situationen hanteras i Sverige? Vid ett landsantikvariemöte i Visby 1971 bildades en arbetsgrupp, som skulle se på problemen kring stadsundersökningarna. Man såg som sin uppgift att samla in uppgifter om de stadsundersökningar som hade gjorts och också att utarbeta förslag till råd och anvisningar för kommande undersökningar. Margit Forsström publicerade en uppsats om beskrev arbetet och de resultat som man nådde fram till (Forsström 1974). Gruppens arbete blev också en av utgångspunkterna för planeringen av projektet Medeltidsstaden. Det institutionella ansvaret för detta togs av riksantikvarieämbetet och statens historiska museer och avdelningen för medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Detta markerade också att det fanns två huvudändamål, både ett antikvariskt och ett vetenskapligt. Det kom till tydligt uttryck i projektprogrammet på följande sätt:

Det planerade projektet skall detaljerat kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen och dess konsekvenser för den fysiska planeringen. Det skall göra en vetenskaplig bedömning av det framkomna materialet med hänsyn tagen till den tvärvetenskapliga forskningen rörande stadsväsendets uppkomst och utveckling under medeltiden. Det skall med utgångspunkt från denna bearbetning klarlägga frågeställningar och riktlinjer för den fortsatta verksamheten.

Projektet skall skapa enhetlighet i dokumentation och redovisning av fältarbeten och pröva metoder för föremålsregistrering.

Projektets resultat skall redovisas i delrapporter och i en slutrapport, där tyngdpunkten läggs på de komparativa aspekterna samt riktlinjer och principer för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten.

Projektets redovisning skall göras så att den bl.a.

- kan tjäna som en utgångspunkt för vidare vetenskaplig bearbetning inom skilda institutioner*
- kan bilda underlag för de antikvariska myndigheternas planering och bedömning av den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten samt*
- kan infogas i underlagsmaterialet för framför allt kommunernas översiktliga planering.*

Genom rapporterna och genom annan informationsverksamhet skall resultaten spridas till kommuner, myndigheter, institutioner och andra intresserade för att hos dessa öka medvetandet om det stadsarkeologiska materialet som en väsentlig faktor för den historiska kunskap som är ett nödvändigt underlag för planering av en levande miljö.

I projektprogrammet diskuteras sedan ett antal viktiga frågor som rör problemställningar, uppläggning och organisation. En utförlig redovisning av denna diskussion finns också i projektets slutrapport (Andersson, H. 1976 b, 1990 b), varför jag här nöjer mig med att behandla några nyckelfrågor.

Vilka orter som skulle genomgå var naturligtvis en basal fråga. Här berördes problemen kring att definiera städer eller urbaniserade orter. För att projektet skulle bli hanterligt måste urvalet begränsas. Vi stannade för att vi skulle ta med samtliga de orter som under medeltiden uppnådde juridisk status av stad, men samtliga skulle vara med oavsett deras betydelse eller deras arkeologiska tradition. Det var en grupp, som var klart definierbar och som naturligtvis både enskilt och som grupp kunde säga något väsentligt om medeltidens urbanisering. Men naturligtvis låg inte hela sanningen här. Den diskussion som förts under senare tider och som var förebådad redan när projektet startade, visar på urbaniseringen som en mycket komplex process, som kunde uppenbara sig i olika skepnader. Vi hoppades därför också få tid med specialstudier kring köpingorterna. Men det blev relativt lite av dessa och då främst i Skåne (Tesch 1983 b). Vi hade också hoppats att kunna göra mera om omlandsproblematiken. Sten Tesch var inne på denna problematik

i sin omlandsstudie om Ystad och projektet anordnade seminarier under ledning av Åke Hyenstrand, men det stannade i huvudsak med detta.

När det gäller uppläggningsen skulle som sagt varje ort få sin rapport. De skulle vara likartat uppbyggda för att komparation skulle vara möjlig att göra. En central punkt var att samma kartskalor skulle användas i samtliga rapporter. Modellen för hur rapporterna skulle läggas upp fann vi hos Øivind Lunde, som höll på med sin doktorsavhandling om Trondheim. Den kom att publiceras 1977 (Lunde 1977), men vi fick ta del av den dessförinnan. Utgångspunkten i hans studie var en inventering av det arkeologiska materialet, kompletterad med en karta över ursprunglig marknivå, en källarinventering och en genomgång av ledningsschakt. De båda senare låg till grund för en utschaktningsskarta. Med vissa modifieringar använde vi denna uppläggning i vårt projekts grundmaterial. Dessutom lade vi i rapporterna till ett avsnitt, som närmast var en förteckning över tidiga skriftliga data från resp. orter och ett där det insamlade materialet analyserades i förhållande till projektets mera generella problemställningar men också i förhållande till de lokala aspekter som kunde läggas på materialet.

För att komma i gång krävdes naturligtvis också medel och genom hela projektet hade vi tre huvudaktörer på detta område: Humanistiska forskningsrådet, Riksbankens jubileumsfond och Riksantikvarieämbetet. Men medel kom också från många andra mindre fonder och institutioner.

Till projektet knöts en referensgrupp med dåvarande överantikvarien, sedermera riksantikvarien Margareta Biörnstad som ordförande. Några som spelade viktiga roller i projektets start var docent Björn Ambrosiani, inte minst när det gällde att organisera projektet praktiskt, och professor Erik Cinthio från Lund. Statsarkeolog Carl-Jacob Gardberg från Helsingfors kom också att ingå i gruppen efter Sigtunamötet. Och man skall inte förglömma att via före riksantikvarien Sven B.F. Jansson kom det medel från Olle Engqvists fond, som gjorde det möjligt för mig att ta ledigt från Historiska museet i Göteborg och skriva projektprogrammet. En inte oväsentlig detalj var projektets namn. I referensgruppen blev diskussionen lång om detta. Det är betecknande att det var historieprofessorn och forskningsrådsordföranden Erik Lönnroth, som föreslog det som blev projektets officiella titel: Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering. Enligt hans mening var det nödvändigt att tydliggöra denna koppling för att kunna få projektmedel överhuvudtaget. Men det är ändå värt att poängtera att det inte enbart var en taktisk titel. Den sade också något väsentligt om projektets inriktning. Men i dagligt tal kom projektet att omtalas som Medeltidsstaden.

GENOMFÖRANDE

Så var det bara att komma i gång. Lokaler fick vi på Alströmergatan i Göteborg nära spårvägsstallarna och arbetet kunde komma i gång 1976. De första rapporterna som producerades var Arboga och Uppsala. De som gjorde dessa var Anna Järpe och Lars Redin, båda komna från det medeltidsarkeologiska seminariet i Lund (Järpe 1976, Redin 1976). Genom de första rapporterna fann vi den modell för uppläggningsplaneringen som nästan alla rapporter skulle använda sedan. Några rapporter blev lite annorlunda, men de har sin särskilda historia. När Arboga och Uppsala blev tryckta var vi naturligtvis mycket stolta, även om jag fått kommentarer åtskilliga gånger till den orangefärg som omslaget fick.

När Anna Järpe och Lars Redin arbetade med Arboga och Uppsala fick jag möjlighet att skriva om den medeltida urbaniseringen i Sverige till det nordiska historikermötet i Trondheim 1977 (Andersson, H. 1977). Det gjorde att jag fick en djupare kunskap och en bättre överblick över den stadshistoriska diskussionen i landet och tillsammans med övriga nordiska bidrag lättare kunde skapa mig en uppfattning om hur diskussionen gick utanför landet.

Den grundläggande inventeringen för arkeologiska observationer gjordes framför allt i olika arkiv och magasin: regionala och lokala museer, riksantikvarieämbetet inkl. ATA, Statens historiska museum samt olika kommunala kontor, särskilt byggnadsnämnderna, med uppgifter om fysiska företeelser. Uppgifterna kunde komma från regelrätta undersökningsrapporter men också från artiklar i lokalpressen. Det var alltså en stor bredd bland observationerna både i omfång och i kvalitet. När det gällde kulturlagrens tjocklek var det inte endast arkeologiska observationer, som användes utan också olika typer av kvartärgeologiska undersökningar som genomförts i resp. städer. Utschaktningsgraden bestämdes okulärt framför allt av förekomsten av källare och naturligtvis också av uppgifter om arkeologiska undersökningar. Uppgifterna fördes in på städernas kartor i skala 1:400, som sedan i förenklat skick transponerades ner till 1:4000 inför publiceringen i rapporterna. Vi utnyttjade alltså städernas egna kartor och skalor för att underlätta det antikvariska arbetet. Det var viktigt att uppgifterna direkt kunde överföras till städernas planeringskartor. Arbetet finns i detalj beskrivet i projektets slutrapport (Andersson, H. 1990).

På det här sättet fick vi till slut rapporter från alla medeltidsstäder inom Sveriges nuvarande gränser utom två: Linköping och Tommarp. Linköping har dock fått en gedigen och utvidgad publicering i Göran Tagessons avhandling från 2002 med titeln *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (Tagesson 2002). Lars Jönsson har gjort en fyl-

lig redogörelse av Tommarp i en bok från 2006 (Jönsson & Wallebom 2006).

I Finland blev uppläggningsgruppen ungefär som den svenska. I referensgruppen ingick Lars Redin och jag som representanter för den svenska delen av projektet. Gruppen hade i övrigt representanter för både den antikvariska världen och universiteten. Den kanske mest prominente från den senare gruppen var historikern professor Jarl Gallén. I Finland kom den första rapporten 1981 på finska och svenska. De finska städerna inleddes som redan sagts med Borgå och serien kom så småningom att omfatta Raumo, Nådendal och Åbo, dvs. samtliga medeltida städer i Finland utom Ulvsby. Uppläggningsgruppen var densamma som i de svenska rapporterna. Markus Hiekkänen fick uppdraget att göra samtliga rapporter utom den om Åbo, som Åbo landskapsmuseum tog ansvaret för (Hiekkänen 1981 a, b, 1983 a, b, Pihlman & Kostet 1986 a, b, Hiekkänen 1990, 1991).

För fullständighetens skull borde också Viborg, trots att det hörde till Sovjetunionen, ha tagits med. Det finns faktiskt material från mellankrigstiden. Det var insamlat av arkitekten Otto-Ivari Meurman, som under perioden 1928–1937 hade ansvar för den antikvariska verksamheten i staden. Detta är arkiverat på Museiverket i Helsingfors. Men trots diskussioner blev det inte möjligt att genomföra detta den gången, troligen främst av utrikespolitiska skäl. I dag pågår dock arbetet på en sådan efterlängtd rapport.

Medeltidsstadsrapporterna är av mycket olika storlek. I en del städerna hade knappast gjorts några observationer, i andra var det stora ytor, som arkeologiskt undersökts. I de senare har analyserna också kunnat bli mera grundliga och arkeologiskt baserade, i de förra har i varje fall vissa problemställningar kunnat preciseras. De gav en uppfattning, varifrån man hade observationer och deras karaktär, var kulturlagren troligen var förstörda och också hur man skulle kunna inrikta undersökningarna i framtiden.

Ser man över Europa var det vid den tidpunkten egentligen bara Sverige och Finland som hade den detaljerade översikten över hela beståndet av medeltida städer. I Danmark hade man också ett stort projekt om de medeltida städerna, *Middelalderbyen*, men där valde man en annorlunda väg. Man arbetade med ett urval av ca 10 städer, som man studerade brett, där det skriftliga materialet fick en större plats än i vårt projekt. Den antikvariska aspekten saknades i stor utsträckning (Nielsen 1985, Johansen 1986, Andersen 1987, Krongaard Kristensen 1987, Christensen, A.S. 1988). För Norges del blev vid sidan av Trondheim endast Skien behandlad på detta sätt den gången. I England fanns det antal enskilda rapporter, där framför allt London måste nämnas (Biddle & Hudson 1972), som också ingick i vår inspirationsarsenal. Enstaka exempel kunde också påträffas i Frankrike och Tyskland.

VÄRDERING AV DET STADSARKEOLOGISKA LÄGET

I slutrapporten gjordes ett försök att ge en status för stadsarkeologins läge och möjligheterna och kraven för framtiden. Utgångspunkten i denna är Lars Redins karakterisering av situationen i de mellansvenska städerna, som han gjorde redan 1979 men här har den byggts ut med övriga Sverige (Andersson & Redin 1980). Städerna var indelade i 4 grupper.

Den första var de, där många arkeologiska undersökningar gjorts och möjligheterna att fortsätta var stora. På sikt skulle man kunna få en helhetsbild utifrån det arkeologiska materialet. Sådana städer var *Lund*, *Skanör*, *Falsterbo* och *Vä* i Skåne, *Gamla Lödöse*, *Skara*, *Kungälv* och *Ny-Varberg* i Västsverige, *Söderköping* och *Skänninge* i Östergötland, *Sigtuna* i Mälardalen och *Visby* på Gotland.

Den andra gruppen var vid denna tid lite undersökta, men eftersom utschaktningarna bedömdes vara relativt ringa, kunde man anta att möjligheterna till helhetsbedömningar skulle finnas för framtiden. Här räknas *Halmstad*, *Landskrona*, *Nyköping*, *Tommarp*, *Ystad* och *Åhus* upp.

I den tredje gruppen var det mycket lite tillgängligt arkeologiskt material och utschaktningen i de centrala delarna var så stor, att man endast på få punkter kunde förvänta sig resultat. Det arkeologiska materialet skulle knappast kunna användas för att få en helhetsbild. Som de svårast utschaktade framstod *Växjö*, *Skövde*, *Södertälje* och *Västerås*.

Grupp 4 var en mera svårbedömd grupp. Visserligen var utschaktningen relativt omfattande, men där förelåg i alla fall ett betydande arkeologiskt material. Det gällde några orter där också det skriftliga materialet är relativt omfattande och också där förekomsten av medeltida byggnadsverk kunde ge underlag. *Malmö*, *Helsingborg*, *Jönköping*, *Nya Lödöse*, *Linköping*, *Stockholm* och *Uppsala* nämndes i detta sammanhang (Andersson, H. 1990, s. 23).

När det gäller de finska städerna vågade jag mig den gången inte på en sådan bedömning, men i efterhand skulle jag försöksvis med utgångspunkt från rapporterna placera in dem på följande sätt: När det gäller Åbo borde den ha placerats i grupp 4. Det fanns ett antal arkeologiska undersökningar, skriftligt material, men utschaktningen i vissa områden var kraftig. Näändal, Borgå och Raumo skulle jag med de här kriterierna ha placerat i grupp 2.

Om man ser till helheten kan man konstatera att det fanns möjligheter i vissa fall mycket stora, i andra betydligt mindre. Men situationen var ändå mer hoppfull än man hade kunnat ana. Redan när projektet slutade, hade arkeologiska undersökningar kommit igång i åtskilligt fler städer än vad som var fallet, när det startade.

Det som jag fram till nu skrivit är sedan länge historia, men materialet

i inventeringarna och rapporterna var ju inte sammanfört för stunden utan skulle användas. Det är ju det som i detta sammanhang är det mest intressanta. Hur blev det?

ETT FÖRSÖK TILL UTVÄRDERING

Som redan konstaterats hade projektet två linjer, den ena antikvarisk, den andra vetenskaplig som korresponderade med varandra. I det förra fallet skulle rapporterna utnyttjas av de antikvariska instanserna i olika situationer inom samhällsplaneringen liksom för planering av de undersökningar som skulle göras enligt fornminneslagen (numera kulturminneslagen). I det andra fallet gällde det att skapa en plattform, som ökade kunskapen om de enskilda städerna och som möjliggjorde komparationer och som också kunde bilda utgångspunkt för kommande forskning om den medeltida urbaniseringen. Projektets uppgift var alltså, att introducera det arkeologiska materialet på ett tydligare sätt i den historiska forskningen kring städer. De båda linjerna går naturligtvis inte att separera, eftersom de vetenskapliga resultaten alltid måste ligga till grund för de undersökningar som föranleds av antikvariska beslut och åtgärder, samtidigt som resultaten från sådana undersökningar blir en del av den vetenskapliga diskursen. När jag nu försöker karakterisera utvecklingen efter Medeltidsstaden är det naturligtvis Sverige jag i första hand har kunskap om, men jag vill också försöka göra en jämförelse med Finland på grundval av det material jag haft tillgång till. Museiverket har gett ut en upplysande rapport om stadsarkeologi i Finland, dess bakgrund och situation i dag, som jag redan har kunnat utnyttja (Niukkanen 2004).

MEDELTIDSSTADEN OCH DEN ANTIKVARISKA VERKSAMHETEN

Om vi till att börja med följer den antikvariska linjen, kan man konstatera, att projektets rapporter kom att utnyttjas i hög grad och blev en naturlig del i förberedelsearbetet för de flesta undersökningar i städerna. De bidrog också till att även städer, som inte tidigare undersökts, blev indragna i det arkeologiska arbetet. I andra städer där stadsarkeologin hade etablerats kom undersökningarna att förmeras i stor utsträckning. Projektets rapporter blev en viktig del av underlaget för planeringen av undersökningar, som var föranleda av samhällsutbyggnaden. Utan att ha några siffror framför mig bedömer jag att 80- och början av 90-talen var den stora expansionsperioden. I Medeltidsstadens register för Sigtuna fanns 1978 151 undersökningar och observationer förtecknade medan antalet undersökta platser 2004 uppgick till 354 (Douglas 1978, Wikström 2005). För Nyköping är motsvarande siffror

60 undersökningar och observationer 1979 och 259 år 2004 (Broberg 1979, Kulturlagren... 2007). Som ytterligare ett exempel kan Strängnäs nämnas. I Medeltidsstadsrapporten från 1979 är 38 undersökningar och observationer upptagna. 2002 var antalet ca 95 (Järpe 1979, Bäck 2002). Ett exempel från Skåne kan också redovisas. I Ystadsrapporten från 1983 redovisar registret 113 poster medan antalet i dag är 192 (Tesch 1983a, Larsson, S. & Anglert 2008b). Det rör sig alltså om mycket kraftiga ökningar, i vissa fall mer än en fördubbling av antalet undersökta punkter. I de nya registren har man visserligen också tagit med eftermedeltida undersökningar, varför talen inte är helt jämförbara, men undersökningarna, som berör senare tiders kulturlager, är relativt få varför tendensen rimligen ändå är korrekt. Därtill kommer att i de yngre registren dominerar regelrätta arkeologiska undersökningar, medan det i Medeltidsstadens register finns många nummer med enbart observationer. Det är alltså ingen tvekan om att bakom siffrorna ligger inte enbart en kvantitativ ökning utan också en kvalitativ. Den gäller inte bara för de här nämnda städerna utan med all säkerhet också för de flesta andra.

Det är nu inte endast de äldre medeltida städerna som undersöktes. Även de senmedeltida städerna blev föremål för arkeologiska utgrävningar i större utsträckning, även om inte alltid de gav tydliga resultat. Men detta väckte naturligtvis nya frågor om karaktären på de kulturlager som fanns i dessa städer. Brist på kulturlager eller tunna kulturlager är ett viktigt källkritiskt problem. Speglar detta en svag bebyggelse, förändrade renhållningsförhållanden eller en annan syn på den materiella kulturen? Vi har ofta privilegier för dessa yngre städer men det arkeologiska materialet är senare. Kan det arkeologiska materialet i själva verket visa att utbyggnaden kommer i gång betydligt senare i dessa fall än vad privilegierna visar?

Under 90-talet minskade undersökningarna till antalet. Det berodde naturligtvis på att exploateringarna i städernas äldre delar minskade. Till detta medverkade väl den större medvetenheten om bevarandevärdena i den existerande miljön. Men det tillkom också att tillstånd gavs för byggande, som inte skulle skada de befintliga kulturlagren. I projektet Medeltidsstaden hade gjorts vissa studier för att testa möjligheterna inte minst med byggande på s.k. torpgrund men också med pålning (Bjerking 1981, 1982, Bjerking, Damell & Gustavsson 1984). Tillämpningen har inte alltid varit så lyckad. Problemen vid genomförandet har visat sig vara komplex i många fall. Här är inte platsen att följa denna fråga i detalj, men det finns flera rapporter som tagits fram som belyser detta. Jag kan här hänvisa till några som berör Lund, Nyköping, Strängnäs och Sigtuna (Wikström 2005, Beronius Jörpeland & Nordström 2006, Gardelin, Ericsson & Karlsson 2007).

Ett problem som fanns med tidigt i projektet var hur ajourhållningen skulle ske. Det togs upp redan ett par år efter det att projektet startats, men man fann inte någon rätt form för detta. Det hade förvisso varit lättare om vi redan då hade haft de digitala möjligheter som finns i dag. Nu blev det bara provisorier tyvärr.

En viktig punkt i projektet var att göra materialet känt bland framför allt kommunernas planerare. Därför arrangerade projektet ett betydande antal möten med berörda kommuner med deltagande både centralt från riksantikvarieämbetet och från de regionala myndigheterna. Men som alla vet är det nödvändigt att ständigt aktualisera materialet. Nya människor kommer in, andra lämnar för nya befattningar eller av andra orsaker. Kontakterna blev i fortsättningen ett ansvar för de regionala myndigheterna men också för de grävande institutionerna.

Också i Finland var medeltidsstadsrapporterna, säger Marianna Niukkanen, till stor nytta för den antikvariska verksamheten men de förblev rätt okända inom stadsplaneringen och byggverksamheten. Hon lämnar inga uppgifter om hur Museiverket arbetat tidigare med dessa frågor (Niukkanen 2004). Men det som är riktigt intressant är att man sedan 2000 lägger upp ett nytt stadsarkeologiskt register för vasatidens och stormaktstidens städer. Det vill säga att Museiverket starkt breddar basen för den stadsarkeologiska verksamheten. I Sverige har man också gått vidare när det gäller undersökningar av de senare städerna men ett Medeltidsstaden motsvarande grepp på dessa har inte tagits. Därför är det intressant att läsa om hur Museiverket med hjälp av GIS och andra digitala metoder tar sig an de senare städerna (Niukkanen 2004). Det synes som om det är samma variabler man arbetar med i huvudsak som den äldre registreringen, även om GIS ger nya möjligheter till mera detaljerad redovisning, i varje fall kartmässigt. Man har också utnyttjat de möjligheter som GIS ger när det gäller att också arbeta på ett enkelt sätt med det äldre kartmaterialet. En stor poäng är naturligtvis att materialet blir lätt att nå genom att man lagt ut det på internet och också komplettera och förbättra. Nya undersökningar kan på ett enkelt sätt läggas in. Ajourhållningen kan således bli aktuell. Jag hoppas också att också de tidigare rapporterna om de medeltida städerna på sikt läggs in i samma databas.

I Sverige har flera städers material registrerats med hjälp av GIS. Det har funnits ett starkt behov att få en uppdatering av det gamla medeltidsstads-materialet både från de regionala antikvariska myndigheterna och från arkeologerna själva. I Sörmland har länsstyrelsen engagerat sig och tillsammans med riksantikvarieämbetet och låtit göra GIS-register över både Nyköping

och Strängnäs, som samtidigt fungerat som pilotprojekt.(Bäck 2002, Beronius Jörpeland & Nordström 2006, Kulturlagren... 2007). GIS-register har också gjorts för Sigtuna, Landskrona, Kalmar, Jönköping, Norrköping, Linköping, Skänninge m.fl. (Wikström 2005, Larsson & Anglert muntl. medd. 2008 a, Lindeblad muntl. medd. 2008). Det finns dock inte någon samlad plan för hela landet. Det finns planer att integrera GIS-register med fornminnesregistret (FMIS), vilket vore utmärkt, men än så länge har endast vissa förberedande arbeten påbörjats (Hasselmo 2008).

Det är bara att hoppas att det blir regel att förnya och ajourhålla registren i GIS-form. Men det behövs med all säkerhet en sammanhållande kraft för att detta skall bli genomfört och naturligtvis pengar. Riksantikvarieämbetet måste här ta sitt ansvar. Samtidigt är det också nödvändigt att detta arbete genomförs med resp. kommuner, så att man kan utnyttja det arkeologiska GIS-registret i den kommunala planläggningen. Man kanske inte endast skall säga det arkeologiska registret utan här inkludera allt antikvariskt material, inte minst kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Med GIS finns det i dag att ett effektivt verktyg både för ajourhållning, planläggning och forskning.

MEDELTIDSSTADEN OCH FORSKNINGEN KRING URBANISERINGEN

Därmed glider vi in på den andra stora aspekten: forskningen kring urbaniseringen och Medeltidsstadens roll härvidlag. Projektets målsättning var både knutet till den antikvariska verksamheten och till den vetenskapliga som framgår av citatet i början av uppsatsen. För oss, som arbetade då, var det en självklarhet att den antikvariska verksamheten var i nära symbios med den vetenskapliga. Det tyckte man nog inte på alla håll. Men det antikvariska arbetet måste baseras på en vetenskaplig grund. Det är fortfarande en rimlig och nödvändig utgångspunkt. Men samtidigt fick den starka antikvariska tyngden i arbetet naturligtvis en styrande effekt. Det gäller naturligtvis hela kulturminnesvården, inte specifikt stadsarkeologin. Detta innebar, att valet av undersökningsobjekt i stort styrdes av samhällsutbyggnaden och de antikvariska myndigheternas tolkning av denna. Detta skall inte endast ses som negativt. Urvalet av undersökningsobjekt blev på detta vis säkert bredare än om undersökningslokalerna skulle ha valts enbart utifrån ett inomvetenskapligt perspektiv. Men problemet var möjligen, att exploateringsundersökningarna blev så omfattande, att det egentligen inte fanns plats för undersökningar valda ur strikt inomvetenskapliga skäl. Balansen saknades.

Stefan Larsson har i sin avhandling Stadens dolda kulturskikt diskuterat

Medeltidsstadens roll i detta sammanhang. Att han ser Medeltidsstaden som en del i en mera offensiv kulturminnesvårdspolitik, innefattande bl.a. stadsarkeologin är tydligt. I sin sammanfattning säger han bl.a.:

Stadsarkeologin kom att ingå i en målrationell, instrumentell förvaltningstradition. Utsagorna kan sägas ha kommit att monopoliserats till det offentliga, statliga institutioner..., i ett nätverk av »Maktkunskapsrelationer«. Denna institutionalisering kan beskrivas som kulturminnesvårdens överflyttning till en tydligare maktsfär... Genom att begränsade resurser avsattes för utvärderingar och vidare bearbetning kom organisation och förvaltning att till viss del verka konserverande. Instituteringen gjordes kring en praxis som var »på defensiven« i förhållande till förändringen av de gamla städerna. Det skapades därför inga utrymmen för ett djupare ifrågasättande av verksamheten, eftersom den i förlängningen hade fått ideologikritiska konsekvenser. Den mera omfattande diskussionen kom igång efter exploateringsboomen. Det skall understrykas att denna »inordning« varit taktiskt och strategiskt viktig. Kulturminnes-/kulturmiljövården fick en roll som annars inte skulle ha skapats. Utan denna skulle den kanske ha varit helt marginaliserad ... (Larsson, S. 2000, s. 324).

Det här var samband vi den gången knappast såg tydligt. De flesta av oss hade nog ett ganska okomplicerat förhållande till dessa frågor. Vi var entusiastiska och glada, att i den antikvariska verksamheten kunna ge stadsarkeologin en viktig roll. Fortfarande är jag övertygad om att det var ett riktigt sätt att göra det på och då förmodligen det enda möjliga.

Men naturligtvis löser detta inte den problematik som Stefan Larsson för fram. Kvar finns frågan, hur antikvarisk verksamhet och forskning skall förenas. Ett problem ligger i själva förvaltningssystemet med sin beslutsstruktur. Men den är ju inte i sig självt determinerande. Mycket hänger ju på kunskapen hos dem som verkar inom systemet och vilken sakkunskap och vetenskaplig skolning som finns bland de beslutande. Den antikvariska verksamheten och forskningen har inte direkt samma mål, men en professionell antikvarisk verksamhet kan inte bedrivas utan insikt i det aktuella läget inom forskningen, de må gälla de teoretiska strömningarna, de metodiska landvinningarna eller de sammantagna innehållsmässiga resultaten. Det fanns en period, då de »antikvariska« arkeologerna skulle dokumentera undersökningarna enbart för att sedan låta »forskningsarkeologerna« ta hand om materialet och utveckla det i en reell forskning inom universitetets ram. Man bortsåg från att forskningsprocessen startade, när planeringen för undersökningen påbörjades. På samma sätt kan man säga, att forskningen startar redan, när de variabler som skall ligga till grund för

en registrering av typ Medeltidsstaden läggs fast. I botten ligger uttalade (i bästa fall) eller outtalade frågor, som vi vill ha svar på.

Stefan Larsson har karakteriserat Medeltidsstaden i en enda mening: »Projektet utvecklades från ett antikvariskt verktyg till att bli en övergripande studie av *urbaniseringsprocessen* utifrån påträffade konstruktionslämningar efter städernas institutionella topografi« (Larsson, S. 2000, s. 284). Det ligger mycket i Larssons karakteristik. Denna inriktning fanns emellertid redan med från projektstarten. Det hängde samman med synen på antikvarisk verksamhet och forskning om än då mindre utvecklad. Men det berodde förmodligen också på att det var just material om sådana lämningar, som fanns tillgängligt. Det gällde också om det endast fanns en observation, inte en arkeologisk undersökning. För den fråga vi särskilt intresserade oss för, urbaniseringsprocessen ursprung, kronologi och omfång var det de topografiska uppgifterna som var av särskilt intresse. Det innebar inte, att vi underskattade föremålsmaterialen för att bara ta ett exempel. Birgitta Broberg och Margareta Hasselmo gjorde en studie om detta inom projektet (Broberg & Hasselmo 1981). Men vi var inriktade på att relativt snabbt få en överblick över samtliga medeltida städer, innan vi gick vidare på andra material. Och då var det topografiska materialet det som låg närmast till hands.

En viktig punkt för Medeltidsstaden var, att det skulle bli enklare att jämföra olika städers utveckling. Tyvärr har inte sådana komparativa studier genomförts i någon större utsträckning. Där finns rimligen stora möjligheter att gå vidare. Göran Tagesson har diskuterat biskopsstäderna i sin avhandling om Linköping och då särskilt likheterna i utvecklingen mellan Linköping och Åbo. Jämförelsen bygger på Markus Hiekkansens nytolkning av utvecklingen i Åbo på grundval av de nya undersökningar som gjorts där (Hiekkänen 2002, Tagesson 2002, s. 219 ff., Taavitsainen 2008). Just komparationen stod i centrum för diskussionen vid ett arbetsseminarium i Bergen 2006, då stadsarkeologer från hela Norden möttes. Samlingsvolymen därifrån ger en god bild av läget och förutsättningarna för det fortsatta arbetet. Här kan man också läsa sig till hur kunskapsläget för de enskilda städerna förändrat sig. I bästa fall kan skriften fungera som en ny plattform, nu på nordisk bas (Andersson, Hansen & Øye 2008).

I projektets slutrapport, som i ett koncept diskuterades vid projektets avslutande symposium i Vadstena 1984, behandlades de vetenskapliga resultaten av projektet. Nu, nästan 20 år efter det skrevs, ser man naturligtvis svagheter. Det är mycket, som inte är utvecklat eller kanske inte heller kunde utvecklas vid den tidpunkten. Rapporten är alltför deskriptiv till sin

karaktär. Men det som är forskningshistoriskt intressant, menar jag, är den betoning vi lade på 1200-talets stadsutveckling. Det kan synas som ett återknytande till den gamla diskussionen, inte minst inom tysk forskning, där man såg den högmedeltida staden som den kanske mest utvecklade formen av stad. Våra urvalskriterier för projektet kan här spela en roll för att ge detta intryck. De centrala platser som utvecklades under äldre medeltid och tidigare ingick inte direkt i våra undersökningar, även om vi hade planer på, som nämnts, att infoga en sådan studie i projektet. Men vår uppfattning byggde också mycket på den diskussion om kontinuitet och diskontinuitet mellan de tidigmedeltida handelsplatserna och de medeltida städerna som Erik Cinthio hade initierat (Cinthio 1972, 1975). Sedan var det också ett faktum att undersökningarna av de tidigmedeltida orter som inte blev städer under medeltiden vid den tidpunkten var relativt fåtaliga, en situation som ju ändrat sig radikalt därefter. Hur situationen såg ut kan man få en uppfattning av i min slutrapport (Andersson, H. 1990).

Det kanske viktigaste ändå var, att vi fick precisering av forskningsstatus på alla de medeltida städer vi behandlade. I rapporternas slutdel formulerades viktiga frågor (naturligtvis i linje med projektets huvudtankar) att ta fasta på i kommande undersökningar. Detta gällde både för Sverige och för Finland. Tillsammans med själva registret blev detta kapitel ofta en startpunkt för det fortsatta stadsarkeologiska arbetet. Genom att kraven från myndigheterna tydligare formulerades att undersökningarna skulle motiveras och preciseras vad gällde de vetenskapliga målen, blev medeltidsstadsrapporternas lättillgänglighet en tillgång för dem som behandlade de arkeologiska ärendena.

MEDELTIDSSTADEN OCH DAGENS SITUATION, EN JÄMFÖRELSE

Parallellt med Medeltidsstaden utvecklade sig de konkreta stadsarkeologiska insatserna. Genom att nästan en hel generation av arkeologer medverkade i projektet kom naturligtvis intrycken därifrån att spela en viktig roll i hur stadsarkeologin utvecklades. Tidigt kom några avhandlingar, Anders Andréns om Lund och Lars Ersgårds om Skånemarknaden (Andrén 1985, Ersgård 1988) men det dröjde en bit in på 90-talet som det började komma ytterligare avhandlingar (Larsson, S. 2000, Carelli 2001, Tagesson 2002, Gustin 2004, Rosén 2004, Carlsson 2007) och andra skrifter med stadsarkeologisk anknytning (för att bara nämna några exempel, Nilsson & Lilja 1996, Andersson, Carelli & Ersgård 1997, Andrén, Ersgård & Wienberg 2001, Andersson, Carlsson & Vretemark 2002, Hedvall 2002, Andersson, H. 2003, Anglert & Lindeblad 2004, Larsson, S. 2006 a). Ser vi till Finland är

det inte minst diskussionen kring Åbo, som utvecklats med nya stadsarkeologiska rön som utgångspunkt (Hiekkanen 2002, Taavitsainen 2008).

Det som hänt i den vetenskapliga diskussionen och i det antikvariska arbetet i förhållande till Medeltidsstaden skulle kunna sammanfattas på följande sätt.

1. Urbaniseringsdiskussionen har vidgats kronologiskt. Det hänger bl.a. samman med att det kommit fram så mycket nytt tidigmedeltida material och också att det förhistoriska materialet på ett helt annat sätt än tidigare har dragits in i diskussionen. Det har möjliggjorts genom att det blivit en bredare centralortsdiskussion, där funktionerna mera satts i centrum än formerna. Man skulle kunna formulera det med ett exempel. Lund kommer i fortsättningen inte kunna diskuteras utan att man har med Uppåkra i bilden (en kort introduktion här utgör Larsson, L. 2003, Hårdh & Larsson, L. 2007).
2. Detta har också lett till en annan viktig utvidgning av diskussionen. I Medeltidsstaden såg vi i första hand till den enskilda staden. Vi diskuterade stadens omland men i dag fogar man i staden i det regionala sambandet, staden eller centralorterna i landskapet. Det blir en starkare betoning på växelverkan mellan centralort, stad och land. De olika orternas skilda roller i landskapet blir intressanta. Också tyngdpunktsförskjutningarna över tid blir viktiga att studera. Därmed får det lite vaga begreppet landskap en ny sammanhållande innebörd för alltifrån det vi kallar stad till by och gård (Schmidt Sabo 2001, Anglert 2006, Larsson, S. 2006 a).
3. Stadens inre fysiska organisation och de sociala implikationerna har också tydligare blivit en del av diskussionen (Tagesson 2002, Rosén 2004, Larsson, S. 2006 b).
4. Förhållandet mellan det skriftliga källmaterialet och det arkeologiska har förändrats. Det har blivit en bättre balans. Det arkeologiska materialet har fått en tydligare ställning, vilket bl a inneburit att de vetenskapliga problemställningarna i högre utsträckning än tidigare utgått från detta material. Därmed är inte sagt att andra källmaterial har förlorat i sin betydelse. Det är väl snarare så att de bredare problemställningarna i stället har satt fokus på hur och i vilka sammanhang de olika materialen är möjliga att använda.

5. Den vetenskapliga diskussionen har i betydligt större utsträckning än tidigare tagits upp inom den antikvariska verksamheten. Det har blivit viktigt också för de grävande institutionerna att analysera sina undersökningar och att presentera dem inte endast i rapporter utan också i synteser av olika slag. Detta är definitivt en kvalitetshöjning, inom stadsarkeologin inte minst.
6. Den tekniska och metodiska utveckling när det gäller fältundersökningar är betydande. Möjligheterna att redan i fält göra en digital dokumentation som så småningom kan föras in i ett stadsarkeologiskt register är en viktig sak. En annan är naturligtvis, att vi i dag har fältarkeologer som kan arbeta mycket professionellt och med stor erfarenhet.
7. De nya möjligheter som användning av GIS i kombination med datorteknik har öppnat måste också nämnas i detta sammanhang. GIS ger en helt annan möjlighet att snabbt organisera stora material i rummet och har därmed öppnat upp för en bredare och djupare behandling av det stadsarkeologiska materialet. Även om Medeltidsstadens kartor var resultatet av ett slags manuell GIS blir man något avundsjuk på dagens tekniska möjligheter jämfört med det arbetssätt vi hade den gången.
8. En vetenskaplig hållning har blivit mycket tydligare i exploateringsarkeologin i dag. De nya formerna för den administrativa behandlingen av fornlämningsärenden som kommit under senare år och som medfört bl.a. tydligare målformuleringar har också bidragit till detta.
9. I den fysiska planeringen har de arkeologiska registren blivit en naturlig del, också de stadsarkeologiska. Initiativet till nya GIS sammanställningar har delvis sin grund i önskemål från planeringssidan.

Med allt detta i bagaget frågar man sig naturligtvis, hur vi skall hantera den nyare tidens städer arkeologiskt. Det finska initiativet att registrera dem är föredömligt. Vad skall vi göra i Sverige? Det finns sedan gammalt många undersökningar av dessa städer, men någon samlad bild har vi inte. Det finns dock andra typer av studier kring dessa städer som skulle vara lämpliga som utgångspunkter. Ett sådant exempel är Nils Ahlbergs avhandling *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521–1721* (Ahlberg 2005). Vem tar initiativet?

SLUTORD

Den utveckling, som beskrivits ovan, har inte skett isolerat. Stadsarkeologi utövas i dag på många ställen i världen, inte minst naturligtvis i Europa. Europarådet gav 1999 ut en rapport om situationen i Europa där detta illustreras. Markus Hiekkänen har här skrivit ett kapitel om Finland, medan både Sverige och Norge saknas obegripligt nog (Hiekkänen 1999, Report 1999). När man studerar rapporten är det allmänna intrycket att Skandinavien ligger relativt väl till även om det tidiga försprång vi hade, nu i digitaliseringens tidevarv är hotad.

Medeltidsstaden både i Finland och i Sverige var en del av en intensiv utveckling av stadsarkeologin. Den skapade en plattform för den fortsatta verksamheten. Om projektet samtidigt fick en alltför dominerande ställning, när det gällde inriktning och systematisering må andra bedöma. Men det är ju också så, att varje tid måste skapa sina instrument att hantera det arkeologiska materialet både när det gäller registrering, dokumentation och bearbetning. Därmed förändras förutsättningarna hela tiden, även om man bygger vidare på det som tidigare gjorts. Den kunskapsnivå som fanns, när våra projekt startade har i dag avsevärt förändrats och fördjupats. Det innebär, att det i dag finns bättre förutsättningar och också nya vetenskapliga idéer att utveckla stadsarkeologin. Medeltidsstaden var en etapp på vägen. Digitaliseringen av gammalt och nytt material blir i dag viktig att göra, men det är också väsentligt att fortsätta den vetenskapliga diskussionen. Annars blir materialet dött och oanvändbart. Det gäller också för den antikvariska verksamheten. Det är nödvändigt, att den hålls levande genom en vetenskaplig diskussion och inte endast genom att hanteringen av juridiska, ekonomiska och organisatoriska frågor utvecklas. Dessa är medel, inte målet. Ny kunskap och bättre insikt i hur urbaniseringen en gång tog fart och utvecklade sig till den kraft den har i dag är ändå det mål vi arbetar mot.

APPENDIX

– PROGRAM FÖR PROJEKTET MEDELTIDSSTADEN

Under 1974–75 förbereddes det projekt som fick namnet Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering, men som i dagligt tal kallades Medeltidsstaden. Jag hade då i uppgift att fram ett program, som låg till grund för ansökningarna av medel till projektet från Riksbankens Jubileumsfond, Statens humanistiska forskningsråd och Riksantikvarieämbetet 1975. De principiella delarna av programmet, som publicerades som Medeltidsstaden nr 1 1976 i projektets rapportserie, återges nedan. I diskussionen om programmets formulering deltog projektets referensgrupp. Mera utförligt om genomförandet berättas i denna volym i uppsatsen Medeltidsstaden i Sverige och Finland – blick bakåt och framåt.

o. SAMMANFATTNING AV FORSKNINGSPROJEKTET

För studiet av stadsväsendets uppkomst och tidiga utveckling är det arkeologiska materialet av avgörande betydelse. I Sverige har detta för medeltidens del inte utnyttjats vetenskapligt i proportion till dess vikt. Orsakerna är flera. Städerna är ojämnt undersökta. Dokumentationen är mycket olikartad. Översikt saknas över framtaget material. Detta försvårar starkt planeringen av fortsatta undersökningar och skapar risk för att oersättliga lämningar förstörs.

I detta läge, då dessutom undersökningskostnaderna stiger kraftigt, behöver kulturminnesvården ett fullgott vetenskapligt underlag för att göra de bedömningar som bl.a. fornminneslagen och deltagandet i den fysiska planeringen föranleder.

Därför föreslås ett projekt på fyra år, som skall

- kartlägga och analysera den stadsarkeologiska situationen på de orter, som under medeltid var städer i juridisk mening
- bearbeta materialet fr.a. med hänsyn till övergripande frågeställningar
- skapa enhetlighet i dokumentation och redovisningar samt
- föreslå riktlinjer för den fortsatta verksamheten.

Projektet kommer som resultat bl.a. att

- ge väsentligt bättre möjligheter att utnyttja redan befintligt men nu ej överblickbart material, inte minst för komparativa urbaniseringsstudier
- skapa förutsättningar för mera problemorienterade undersökningar än tidigare
- erbjuda ett genomarbetat vetenskapligt underlag för den antikvariska bedömningen och därmed underlätta för riksantikvarieämbetet att på ett tidigt stadium kunna ge kommunerna planeringsförutsättningar med bedömning av de stadsarkeologiska lämningarna och
- medverka till att den kraftiga ökningen av undersökningskostnaderna kan begränsas samt
- öka medvetandet hos institutioner, kommuner och allmänhet om det stadsarkeologiska materialet som en väsentlig faktor för den historiska kunskap som är ett nödvändigt underlag för planering av en levande miljö.

1. BAKGRUND, PROJEKTETS BETYDELSE UR VETENSKAPLIG OCH PRAKTISK SYNPOINT

Den moderna urbaniseringsprocessen och dess problem har skapat ett starkt intresse för forskning rörande urbaniseringens förutsättningar och förlopp. De historiskt inriktade vetenskaperna har utifrån sina respektive källmaterial gett väsentliga bidrag till förståelsen av stadsutvecklingen. Det har därvid stått klart, att man av flera skäl inte kan koncentrera sig uteslutande på den moderna stadens utveckling. Dess struktur har ofta några av sina förutsättningar i beslut och åtgärder som för Sveriges del kan gå tillbaka till äldre medeltid. För att förstå dagens stadsmiljö och få ett viktigt historiskt underlag för dagens fysiska planering och miljögestaltning krävs alltså djupgående studier även i den äldre stadshistorien. För att komma åt de faktorer som påverkar urbanisering är ur komparativ synpunkt studiet av tidiga, i de flesta fall mindre komplexa fall av betydelse. Sett i ett internationellt perspektiv är studier i svensk stadshistoria viktiga för att belysa hur städerna växer fram i ett europeiskt marginalområde.

Det skriftliga källmaterialet för det äldsta urbaniseringsskedet fram till 1500-talet och i vissa avseenden även senare är bristfälligt och mycket slumpmässigt bevarat. Det arkeologiska materialet blir därför av mycket stor betydelse. Främst kan det direkt belysa topografiska och funktionella frågor. Eftersom dessa är centrala för förståelsen av urbaniseringsprocessen och annat källmaterial helt eller delvis saknas, måste vi lita till det arkeologiska källmaterialet, såväl det som finns i kulturlager under mark som det

som är bevarat i form av byggnader eller delar av byggnader. Kunskapen om detta material är emellertid av flera skäl mycket ojämn.

Det senaste decenniets expansion och nybyggnation i våra stadskärnor har medfört en pressad situation för stadsarkeologin. På några orter har svårigheterna kunnat bemästras med tillfredsställande resultat, i andra fall har vissa fältarbeten genomförts men det har inte funnits möjligheter att föra undersökningarna fram till en vetenskaplig bearbetning. I de flesta fall har emellertid få eller inga undersökningar genomförts. Av landets ca 70 medeltida städer har endast ca 1/3 varit föremål för någon form av arkeologisk undersökning och kvalitén skiftar dessutom mycket inom denna grupp. I åtskilliga andra fall har kulturlager schaktats bort eller hotas nu genom nybebyggelse. Detta framgår av det material som riksantikvarieämbetets stadsarkeologiska grupp samlat in, delvis redovisat i M. Forsström, *Arkeologiska stadsundersökningar-aktuell problematik. Fornvännen 1974*. Liknande problem redovisas t.ex. för Storbritanniens del i C.M. Heighway (ed), *The Erosion of History*, 1972 och i M. Biddle & D. Hudson, *The Future of London's Past. A survey of the archaeological implications and development in the nation's capital*, 1973.

Det finns f.n. ingen samlad översikt och bedömning av det material som är tillgängligt. Någon ingående analys har inte gjorts, hur det arkeologiska materialet kan integreras i stadsforskningen överhuvudtaget. Allt detta innebär att det inte har kunnat utnyttjas efter betydelse i den tvärvetenskapliga forskningen kring stadsväsendets utveckling.

Ett oersättligt källmaterial för förståelsen av våra städers utveckling riskerar således att helt försvinna eller förbli outnyttjat.

Ur vetenskaplig synpunkt är det av central betydelse att det arkeologiska källmaterialet görs tillgängligt genom inventering av det som finns på skilda institutioner och att detta analyseras och bearbetas så att det kan utnyttjas på ett relevant sätt i den allmänna stadshistoriska diskussionen. Härigenom kan också problemställningar för framtida undersökningar klarare än nu definieras. För att öka den vetenskapliga användbarheten av materialet krävs också, att enhetliga normer för dokumentation av fältarbeten, rapporter, fyndregistrering och fyndredovisning skapas.

Sådana undersökningar får också viktiga konsekvenser för samhället såväl ur ekonomisk synpunkt som för den översiktliga planeringen, inte minst inom kommunerna.

Det juridiska underlag som kulturminnesvården har att utgå från utgöres av bestämmelserna i lagen den 12 juni 1942 om fornminnen, som ger skydd bl.a. åt »lämningar av fordom övergivna bostäder, boplatser eller

arbetsplatser samt bildningar som uppkommit vid bruket av dylika bostäder eller platser» (2§). Betr. kostnadsansvaret för undersökningar av fornlämningar, som riksantikvarieämbetet medgivit borttagande av, stadgar 9 § att, om med anledning av allmänt eller större enskilt arbetsföretag som berör fast fornlämning erfordras att särskild undersökning av fornlämningen företages, skall kostnaden därför åvila företaget, såvitt det icke på grund av särskilda förhållanden finnes obilligt.

Stadsarkeologiska undersökningar ställer särskilda problem genom sin ofta mycket komplexa karaktär och genom de stora material- och informationsmängder som blir resultatet. Undersökningskostnaderna blir därför ofta mycket höga. För att begränsa dessa – ett krav som bl.a. utgår från fornminneslagens bestämmelse i 9 § om skälighetsprövning – krävs dels rationalisering och enhetliga normer för dokumentation etc., dels djupgående kunskaper om såväl enskilda orters material och problemställningar som mera generella frågor så att vetenskapligt motiverade bedömningar och prioriteringar kan göras.

Sådana kunskaper får också andra viktiga ekonomiska konsekvenser. En starkt fördyrande faktor i samband med exploatering är de fördröjningar och ändringar i planeringen som kan bli följden av att kulturlager och andra lämningar som är skyddade av fornminneslagen varit bristfälligt kända. I vissa fall kan t.o.m. lämningarna visa sig vara av den betydelsen att aktuellt område bör undantas från nybebyggelse. Med en genomgång och analys av befintligt material kan riskerna för sådana överraskningar väsentligt minskas.

Projektet har därmed också betydelse för den översiktliga planeringen. Hittills har kommunerna i mycket ringa utsträckning kunnat förse med underlagsmaterial, som innehåller kulturminnesvårdens bedömningar av de äldre kulturlagren i stadskärnorna. Projektet kommer att väsentligt förbättra möjligheterna för riksantikvarieämbetet att på ett tidigt stadium ge kommunerna bättre och fullständigare planeringsförutsättningar.

Kommunerna har numera genom Kungl. Maj:ts proposition 1973:21 och riksdagens beslut med anledning härav tillerkänts en ledande roll i frågan om planering och genomförande av saneringsverksamheten inom äldre bostadsområden. Eftersom saneringen ofta berör just stadskärnor, där också äldre kulturlager och lämningar finns blir projektets material ett viktigt underlag för berörda kommuners saneringsprogram och deras åtgärder i anledning av dessa. Det blir härigenom också möjligt att inordna den stadsarkeologiska verksamheten i miljöplaneringen överhuvudtaget.

De vetenskapliga och praktiskt-antikvariska problem som den nuva-

rande situationen inom stadsarkeologin ställer kräver en koncentrerad och samlad insats för att inte en planmässig verksamhet skall försenas och därigenom viktigt källmaterial gå förlorat. Det är också väsentligt att resultatet snabbt kan komma den pågående översiktliga planeringen till godo. Det bedöms därför vara nödvändigt att organisera arbetet i projektform under begränsad tid.

2. *PROJEKTETS MÅLSÄTTNING*

Det planerade projektet skall detaljerat kartlägga och beskriva den stadsarkeologiska situationen och dess konsekvenser för den fysiska planeringen. Det skall göra en vetenskaplig bedömning av det framkomna materialet med hänsyn tagen till den tvärvetenskapliga forskningen rörande stadsväsendets uppkomst och utveckling under medeltiden. Det skall med utgångspunkt från denna bearbetning klarlägga frågeställningar och riktlinjer för den fortsatta verksamheten.

Projektet skall skapa enhetlighet i dokumentation och redovisning av fältarbeten och pröva metoder för föremålsregistrering.

Projektets resultat skall redovisas i delrapporter och i en slutrapport där tyngdpunkten läggs på de komparativa aspekterna samt riktlinjer och principer för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten.

Projektets redovisning skall göras så att den bl.a.

- kan tjäna som en utgångspunkt för vidare vetenskaplig bearbetning inom skilda institutioner
- kan bilda underlag för de antikvariska myndigheternas planering och bedömning av den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten samt
- kan infogas i underlagsmaterialet för framför allt kommunernas översiktliga planering.

Genom rapporterna och genom annan informationsverksamhet skall resultaten spridas till kommuner, myndigheter, institutioner och andra intresserade för att hos dessa öka medvetandet om det stadsarkeologiska materialet som en väsentlig faktor för den historiska kunskap som är ett nödvändigt underlag för planering av en levande miljö.

Projektet skall inte i egen regi bedriva arkeologiska undersökningar.

3. VETENSKAPLIG ANALYS OCH BESKRIVNING AV PROJEKTET, METODER

3.1. *Problemställningar*

3.1.1. *Allmänt*

För att beskriva en ort kan tre olika slags kriterier användas: funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa. Med funktionella avses då sådana som beskriver dels en Orts inre funktioner, dels en Orts förhållande till dess omland och andra orter. Med dessa kriteriers hjälp kan man således belysa orter som del i ett större rumsligt system. Med topografiska kriterier avses sådana som gör det möjligt att beskriva ortens morfologi eller enklare uttryckt den bild som bebyggelse och bebyggelseplaner ger: tätbebyggelse eller inte, ortens bebyggelsestruktur, olika institutioner, som är representerade på respektive orter, stadsmur eller vall, gatunät, bebyggelsens karaktär och typer etc. De inre rättsligt-administrativa kriterierna visar ortens egen juridiska ställning: stadsprivilegier, stadslag, råd, borgmästare, eget sigill m.m.

Men dessa kriterier är inte desamma vid alla tidpunkter. De kan påvisas vid olika tidpunkter, deras innehåll och räckvidd förändras. Tidsaspekten blir väsentlig och måste kopplas till denna beskrivning.

Det för projektet väsentliga, som måste analyseras, är vilka kriterier som det arkeologiska materialet kan belysa och för vilka typer av frågeställningar det kan utnyttjas.

Som utgångspunkt och mål måste tjäna den uppfattningen att det arkeologiska materialet skall kunna utnyttjas i ett allmänt stadshistoriskt sammanhang för att kunna ge en så bred beskrivning av staden, dess utveckling, funktion, struktur och kontakter som möjligt. Hittills har det stadsarkeologiska materialet med få undantag framför allt använts som ett slags illustrationsmaterial för vissa begränsade kulturhistoriska frågeställningar.

Det arkeologiska materialet berör direkt Ortsbeskrivningens topografiska och funktionella delar. Kan dessa sidor klarläggas erbjuds möjligheter att studera väsentliga stadshistoriska frågeställningar. Några övergripande sådana skall skisseras nedan.

3.1.2. *Städernas framväxt*

En viktig fråga inom stadsforskningen rör problemen kring själva urbaniseringsprocessen, vilka faktorer som spelat in, hur samspelet mellan dessa faktorer (naturgeografiska, politiska, administrativa, ekonomiska m.fl.) fungerat, hur själva processens förlopp kan beskrivas samt självfallet krono-

login i denna. Trots en livlig forskning är fortfarande mycket oklart. Bristen på jämförande stadshistoriska studier i Sverige efter Adolf Schücks avhandling 1926 (*Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*, Uppsala 1926) är påfallande. Detta faktum hänger säkert samman med bristen på skriftligt källmaterial samtidigt som det arkeologiska materialet i stor utsträckning ej har varit tillgängligt. För Lunds del visade Ragnar Blomqvist redan 1941 i sin bok *Tusentalets Lund* (Det gamla Lund 21/22, Lund 1941) vilken vikt det arkeologiska materialet har i detta sammanhang. De senaste årens erfarenheter från andra orter har ytterligare visat vilken betydelse det nya källmaterial som framkommer vid stadsarkeologiska undersökningar har för väsentliga historiska frågeställningar.

För att få en utgångspunkt för vad som skall studeras kan följande modell väljas. Den utgår från den kulturgeografiska diskussionen om centralortsbegreppet kombinerad med de olika kriterier för Ortsbeskrivning som presenterats i inledningen. En ort kan vara centralort av flera anledningar: politiska, rättsliga, kyrkliga och ur handels- och hantverkssynpunkt. En kombination av dessa är också vanlig. Det är framför allt de funktionella kriterierna, som visar graden och arten av centralortsställning. Vissa centralorter är eller utvecklar sig till tätorter, vilket yttrar sig i förtätning av bebyggelse och utveckling av differentierade verksamheter. I denna del av beskrivningen användes främst de topografiska kriterierna. Några centralorter får en särskild juridisk status som stad. I detta fall utnyttjas de inre rättsligt-administrativa kriterierna. Urbanisering kan sägas inträffa, då orten får karaktär av tätort med differentierade verksamheter. (H. Andersson, Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien - Einige methodische Probleme. *Kiel Papers* 72. Kiel u.å.)

Detta schema är grovt och flera invändningar kan göras. Centralortsbegreppet kan i det här sammanhanget tas upp till debatt. Om systemet används utan kritik kan det lätt uppfattas som om det hela tiden rör sig om en lineär utveckling, där orterna hela tiden vandrar upp och ner i hierarkin. Det är självfallet inte nödvändigt. Men denna modell torde i alla fall kunna vara utgångspunkt i försöken att systematisera kunskapen om de medeltida städerna. Några forskare har under senare tid för Sveriges del bestritt en kontinuitet från de tidiga handelsplatserna till de orter som blir städer i juridisk mening (rådsstad). För Skånes del har Erik Cinthio antytt detta problem i förhållandet mellan köpingorter och de som utvecklade sig till städer. Cinthio menar, att köpingen förutom att den var en samlingspunkt för ett distrikt hade en fri och öppen handel, medan 1000-talsorten, som skulle utveckla sig till stad, ursprungligen hade ett begränsat handelsutbud. Där-

till kan man enligt Cinthio betrakta den här begynnande importen som ett utslag mera för institutionella och personliga kontakter än för en allmän handel (*Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. Kiel Papers* 72, s. 59). Han förskjuter därigenom tyngdpunkten i de gängse förklaringsmodellerna i den tidiga urbaniseringen från autonoma till politiskt styrda ekonomiska faktorer.

En annan forskare, Åke Hyenstrand, ser städerna i Mälardalsområdet som en del i en administrativ utbyggnad av hundareorganisationen, en tanke som redan antytts av Adolf Schück. Hyenstrand använder uttryckligen ordet anlagd om Sigtuna (*Centralbygd och randbygd*. Stockholm 1974, s. 131 f., s. 154).

Samtidigt som frågan ställs om diskussionen kan vidgas att gälla hela landet är det viktigt, att vi är försiktiga med generaliseringar, som täcker för stora regioner. Det är möjligt att ett mycket generellt mönster i sig innehåller så stora regionala variationer att likheten i själva verket helt eller delvis är skenbar. De lokala undersökningarna är därför centrala.

När uppkomstproblematiken skall belysas, är det av vikt att inte enbart koncentrera sig på de städer, som bedöms ha sin upprinnelse under äldre medeltid. De mellansvenska städer som växer fram under 1200- och 1300-talen och som i forskningen kopplas samman med bergshandlingens utveckling är i detta sammanhang viktiga. Kronologin och förloppet i urbaniseringsprocessen inom detta geografiska område är trots allt mycket oklar. Till detta kommer att de kanske har en förhistoria, om en hypotes, som Hyenstrand har, stämmer, nämligen att flera av dessa orter skall ses som administrativa centra och knutpunkter för den vikingatida och tidigmedeltida järnhandlingen i Dalarna (*Centralbygd och randbygd*. Stockholm 1974, s. 149 f., s. 154).

Det finns ett annat skikt städer som aldrig eller ytterst sällan tas upp i ett jämförande sammanhang. Det gäller de städer som privilegieras under 1400-talet och början av 1500-talet. G. Eimer har berört stadsplanerna (*Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Stockholm. 1967) och L. Linge har i en avhandling om gränshandeln relativt utförligt behandlat Nya Lödöses tillkomst (*Gränshandeln i svensk politik under äldre vasatid*. Lund 1969). Också beträffande dessa städers uppkomsthistoria och förutsättningar krävs forskning.

På vilket sätt kan då material, framkommet vid arkeologiska undersökningar, belysa uppkomstproblematiken? Problemställningarna kan angripas via såväl funktionella som topografiska kriterier, inordnade i sina kro-

nologiska sammanhang. Av vikt för förståelsen av grundläggningsskedet är att ursprungstopografin kan fastställas. De topografiska förutsättningarna skiftar givetvis. I vissa fall kan de ha varit tämligen likartade över hela bebyggelseytan, i andra har de skilt sig väsentligt, även om det inte längre framgår. Detta kan ur metodisk synpunkt betyda att djupa kulturlager inte behöver vara de ur vetenskaplig synpunkt värdefullaste områdena. Materialet i sådana lager kan mera ha karaktären av utfyllnad än vara mått på tidig bebyggelse.

En huvudfråga betr. det arkeologiska materialet gäller platsen eller platserna för de äldsta lämningarna och vad det är för slags lämningar. Särskilt viktiga är naturligtvis bebyggelselämningarna och den analys som görs av dessa. Arten av de enskilda byggnaderna och de enskilda byggnadernas plats i en agglomeration måste så långt det är möjligt fastställas. Föremålsfynden används i detta sammanhang inte bara som dateringsmedel utan också för en funktionsanalys av de enskilda anläggningarna. För att skärpa kronologin är de möjligheter till dendrokronologisk datering som nu börjar skönjas mycket viktiga.

Nästa fråga hänger nära samman med den första. Kan några institutionella anläggningar spåras i det första skedet och i så fall vilka? Bildar en borganläggning eller en eller flera kyrkor kärnan i bebyggelsen? För att få svar på detta krävs ofta en byggnadsarkeologisk undersökning av befintliga kyrkor och borgar. Förhållandet mellan dessa och den övriga bebyggelsen, inte minst kronologiskt, skulle därigenom kunna klarläggas.

En annan fråga gäller om det i den tidigaste bebyggelsen går att påvisa en strukturell uppdelning och därmed också göra en socialhistorisk beskrivning. Hantverket och dess sammansättning är viktig. Redskap och avfall, som kan lokaliseras till plats, är ett centralt material för denna frågeställning, som är viktig för bedömningen av ortens karaktär.

Kan handel påvisas? Föremålsmaterialet, framför allt keramiken, som är knutet till de äldsta bebyggelselämningarna, måste analyseras ur denna synpunkt. Metodiskt är det naturligtvis problematiskt att sätta likhets-tecken mellan föremål med främmande proveniens och handel liksom att ta enstaka föremål som intäkt för direktkontakt. Det är av stor betydelse om man har ett material som är möjligt att statistiskt bearbeta.

Sammanfattningsvis kan alltså i denna del konstateras, att det arkeologiska materialet kombinerat med fastställande av ursprungstopografin i princip kan ge svar på flera av de väsentliga frågeställningarna (När? Var? Hur?) kring städernas uppkomst. Indirekt kan det också med utgångspunkt från institutionernas förhållande till övrig bebyggelse belysa

de maktfaktorer som spelat in (kung, »storman«, kyrka, kloster). Genom dendrokronologiska analyser torde möjligheterna att skärpa kronologin väsentligt ha förbättrats.

3.1.3 Stadens utveckling

I det föregående har vi försökt begränsa oss till själva uppkomstproblematiken och de faktorer, som spelar in här. En annan huvudfråga, som naturligtvis nära hänger samman med föregående problem, rör stadens fortsatta utveckling, vilka förändringar som sker, vilka faktorer som förklarar förändringarna, vilka nya institutioner som tillkommer, hur staden ytmässigt förändrar sig etc. I den svenska vetenskapliga litteraturen finns få genomförda undersökningar redovisade, där det arkeologiska materialet verkligen dragits in och integrerats med övrigt material. Undersökningarna i Gamla Lödöse har gett Rune Ekre underlag för vissa rekonstruktioner över stadens utsträckning vid olika tidpunkter (utställningsmaterial). Hans Hansson har för Stockholms del analyserat det framkomna arkeologiska materialet i relation till övrigt material för att bestämma stadens topografi och utsträckning (*Stockholms stadsmurar*. Stockholm 1956). Från konsthistoriskt håll har man genom stadsplanestudier varit inne på dessa frågor. Här bör nämnas Ragnar Josephson (*Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början. Internationella stadsbyggnadsutställningen, Nordiska avdelningen. Katalog. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*), Nils Gösta Sandblad (*Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*. Lund 1949) och Gerhard Eimer (*Urbana grundtyper i det medeltida Sverige*). Senast har Thomas Hall prövat denna metod för Stockholms del (*Stockholms förutsättningar och uppkomst. En studie i medeltida urbanism*. 1972). Bland kulturgeograferna är det framför allt Lennart Améen som i flera arbeten behandlat stadsplane-frågor (*Stadens gator och kvarter. Stadsmiljöns geografiska grunddrag*. Lund 1973, med där anförd litteratur).

Det förefaller också rimligt att utgå från studier av stadsplanen, när stadens utveckling skall diskuteras. De arkeologiska undersökningarna blir här av avgörande betydelse. Det är det enda sättet där vi på ett relativt klart sätt med en någorlunda kronologisk säkerhet kan klarlägga stadsplanens förändringar. Kartanalyser är viktiga och nödvändiga men för att nå hög säkerhet måste de kombineras med arkeologiska resultat. Kombinationen är särskilt viktig, eftersom en totalutgrävning är otänkbar. Kartanalytiska studier och arkeologiska undersökningar kompletterar varandra. (Jfr t.ex. Karin Andersson, *Begynnande stadsarkeologi i Ystad. Ystads fornminnesförening XVII*).

Ett problem som ofta skymtar iden vetenskapliga litteraturen är i vilken utsträckning Lübecks stadsplan har varit förebild för andra städers planer. Detta har kopplats samman med rådsstadens införande i Sverige och Danmark. Ur metodisk synpunkt kan man fråga sig i vad mån förändringar i stadsplanen avspeglar förändringar i administrativa förhållanden och kan ses som uttryck för en förändrad struktur.

Förändringar i bebyggelsens art kan ge anvisning om omstruktureringar. Vad innebär det att ett stenhus uppförs på en tomt där bebyggelsen tidigare helt varit uppförd i trä? Om detta händer på flera ställen utmed gatusträckning, vilka slutsatser skall dras av detta? Det räcker naturligtvis inte bara att konstatera skillnaden mellan byggnad av ett material och byggnad av ett annat utan dess typ och användning är naturligtvis också väsentlig att klargöra. Kan sådana strukturella förändringar konstateras, måste dessa relateras till tänkbara eller på annat sätt kända förändringar i stadens historia. Med utgångspunkt härifrån kan en socialhistorisk beskrivning göras.

Tillkomsten av nya kyrkliga anläggningar kan också tyda på förändringar i stadens struktur, även administrativa. Också för denna fråga är byggnadsarkeologiska undersökningar av utomordentligt intresse. De resultat som undersökningarna av Åhus i detta hänseende har gett kan visa vägen (Cinthio 1972, s. 60).

Befästningsanläggningarna, borgar, vallar och murar och de förändringar dessa genomlöper är också viktiga i det här sammanhanget. Vall- och muranläggningarnas tillkomst, förändringar (rivning, tillägg etc.) ger direkt och indirekt många ledtrådar för stadens utveckling och dess politiska och juridiska ställning.

Inom dessa övergripande frågeställningar finns som framgått en mängd delproblem som skulle kunna motivera egna rubriker. En analys av föremålsmaterialet kan ge viktiga bidrag till kunskapen om handelns och hantverkets inriktning och produkter. Studier av bevarade bebyggelseämningar belyser byggnadsteknik o.s.v. För projektets del är det emellertid väsentligt att betona vikten av att dessa delfrågor kan sättas in i en allmän beskrivning av stadsväsendets utveckling, där det arkeologiska källmaterialet utgör en väsentlig del.

3.1.4 Metodproblem kring föremålsbehandling

Metodproblem som gäller materialets behandling måste också studeras i relation till övergripande frågeställningar. Vilka föremålsgrupper kan utnyttjas för vilka frågeställningar? Hur stort material krävs för att någorlunda säkra slutsatser skall dras? Är det överhuvudtaget möjligt att besvara

denna fråga? I vilken utsträckning kan statistiska metoder användas? Hur skall kvantitativa metoder utnyttjas i förhållande till kvalitativa? Dessa frågor är mycket intrikata och kan inte i detalj penetreras inom det planerade projektet. En viss grov tillämpning måste emellertid tas upp till diskussion, eftersom den stora mängden av fynd och behandlingen av dessa tillhör ett av de mera påträngande problemen inom stadsarkeologin. Ett svårt hinder är de problem som själva föremålsbeskrivningen ställer och som inte alls är lösta. Det är troligen nödvändigt, att i en första omgång använda relativt avgränsade föremålsgrupper för att snabbt få en översikt. Längre torde inte detta projekts målsättning kunna gå.

3. 2. *Avgränsning*

Det finns två avgränsningsproblem, som måste preciseras för projektet. Det ena gäller huruvida orter med begynnande men avbruten urbanisering skall tas med eller inte, det andra var gränsen framåt tiden skall läggas.

I det PM 1973-12-12 som lades till grund för ansökan om medel till förprojektet sägs att »man bör därvid främst utgå från de orter som under hög- och senmedeltid genom skriftliga källor betecknas som stad i rättsligt och administrativt hänseende. Ett visst jämförelsematerial från övriga medeltida tätorter måste emellertid dras in i bilden, bl.a. för att studera skillnaderna mellan de orter som har fått beteckningen stad och de som inte nått denna ställning.«

Detta sätt att avgränsa projektet kan i och för sig diskuteras. Ur allmän stadshistorisk synpunkt kan de orter som har en begynnande urbanisering men där denna av en eller annan anledning avbryts vara av lika stort intresse som de som når juridisk status av stad. För att kunna följa det tidiga stadsväsendets framväxt är kunskaper om dessa orter mycket väsentliga.

Deras roll har också alltmer betonats även iden arkeologiska forskningen. Inom flera områden i landet har specialundersökningar startats för att studera sådana orter (Öland, Skåne, Norrbotten m.fl.). Det tillgängliga materialet är emellertid ännu relativt litet. Troligen är bara ett fåtal av dessa orter påträffade.

Betr. de hög- och senmedeltida städerna råder emellertid ett akut läge både betr. material och tid p.g.a. det ständiga exploateringshotet. Genom att studera denna relativt klart definierbara grupp erhålls ur vetenskaplig synpunkt en viktig utgångspunkt för bedömning av andra orter. Till detta kommer att det finns möjlighet att bland dessa städer också följa utvecklingen före den tidpunkt då de erhåller juridisk status av stad. Såväl vetenskapliga, arbetsmässiga som antikvariskt–praktiska skäl talar för denna begränsning.

För att ändå antyda problematikens betydelse synes det emellertid lämpligt att inom projektets ram göra någon form av specialstudie i begränsad omfattning.

Tidsgränsen framåt i tiden måste också fastställas. En genomgång av tillgängligt underlagsmaterial för kriteriebestämning visar, att undersökningen lämpligen kan avgränsas till de orter som fram till början av 1500-talet fått ställning som stad i juridisk mening. De yngre städerna är självklart också av stort arkeologiskt intresse, men en ökande mängd av skriftligt källmaterial (inkl. kartor) förändrar och begränsar i viss mån de arkeologiska frågeställningarna. Också här skulle en specialstudie inom projektets ram framför allt kring metodfrågor kunna markera problematiken. Detta innebär att det antal orter som projektet i förstahand skall ta upp till behandling utgör ca 70 från den nordligaste medeltida staden Gävle till den sydligaste Ystad.

Ett annat problem, som också berör avgränsningen, bör antydast. En viktig punkt för förståelsen av städerna är deras förhållande till omlandet eller, annorlunda uttryckt, hur den miljö ser ut vilken de växer fram. I den tidigare nämnda promemorian 1973-12-12 uttrycktes detta så: »Ett relevant studium av dessa frågor kräver arkivstudier och arkeologiska utgrävningar inte blott av stadskärnan utan även av ytterområden med för staden försörjningsmässigt viktiga aktiviteter«. En inventering av det arkeologiska material och de byggnader (byggnadslämningar) som finns i området kring respektive städer kan vara väsentlig. Den skulle kunna omfatta arkeologiska undersökningar (vikingatid, medeltid) av byar, kyrkor och borgar.

Detta är emellertid ett mycket omfattande arbete, som genomfört i full omfattning helt skulle spränga projektets ram. Problemen kan eventuellt liksom i de tidigare angivna fallen behandlas i en specialstudie med förteckning över undersökningar och objekt som kan vara relevanta. Exempelen bör tas i anslutning till någon eller några av de behandlade orterna.

3.3. Projektets huvudmoment

3.3.1. Inventering

För många orter gäller att det finns ett mycket disparat material som uppger om arkeologiska observationer. Detta måste på något sätt inventeras och uppgifterna samlas. Här avses både uppgifter om undersökningar och föremålsmaterial. Ur arkeologisk synpunkt är det väsentligt, att dessa uppgifter kan ställas i relation till en plan över ortens ursprungliga topografi liksom till en plan över områden, där de äldre kulturlagren helt eller delvis är borta. Detta är det oundgängligen nödvändiga utgångsmaterialet för vidare bearbetning och analys.

Efter vad som är känt finns i Sverige endast några orter, där en arkeologisk generalkarta existerar, för vilken alla undersökningar intill en viss tidpunkt är införda, bl.a. Lund och Sigtuna. För Trondheim har under senare år utarbetats ett liknande system av antikvar Øivind Lunde, vilket i vissa avseenden är utförligare än de nämnda.

Denna senare inventering, som förutom sitt för kommunerna praktiska syfte bildar underlag för en doktorsavhandling i medeltidsarkeologi, har i princip varit upplagd på följande sätt.

1. Samtliga uppgifter om arkeologiska undersökningar och observationer har förtecknats på särskilda blanketter med uppgifter bl.a. om undersökningens art och resultat, fynd, ritningsmaterial och fotomaterial. Som källmaterial har förutom uppgifter i skilda arkiv även t.ex. tidningsnotiser utnyttjats.
2. På en arkeologisk karta har anläggningar och fynd markerats med olika symboler.
3. Med hjälp av profiler från arkeologiska undersökningar och provborringar har en karta över ursprunglig marknivå upprättats.
4. För att bedöma i vad mån schaktningar för källare har förstört kulturlager har en källarinventering genomförts, som redovisas på karta med uppgifter om läge och utsträckning, nivå samt tid för tillkomsten av källare. På liknande sätt har också ledningsschakt karterats.
5. På grundval av ovanstående uppgifter har en »utschaktningskarta« gjorts, där områden med förstörda kulturlager markerats. Av denna framgår alltså klart vilka områden som återstår för eventuella undersökningar.
6. Dessutom har gjorts en sammanställning för delområden av de uppgifter som återfinns ovan på blanketter och kartor.

Denna uppläggning kan lätt anpassas till svenska städer. Detta system bör alltså användas för projektets inventeringsdel för att nå så stor likformighet som möjligt. Det kan emellertid för vissa orter bli fråga om reduceringar i inventeringens omfattning. Målsättningen är emellertid att för samtliga städer klara punkterna 1 och 2 ovan. Omfattningen får tas upp till förnyad prövning, sedan större erfarenhet vunnits.

För den antikvariska bedömningen är det betydelsefullt att veta hur

starkt hotet är mot kulturlagren. Inventeringen bör därför kompletteras med en sådan bedömning på varje inventeringsort i den mån detta är möjligt. Särskilt måste planer på omstruktureringar av stadskärnorna och trafikleder observeras. Det är självklart att detta material på sikt är osäkert men kan, när det är aktuellt, vara av betydelse för att i tid bedöma nödvändiga åtgärder.

3.3.2. *Bearbetning*

Bearbetningen bör ske efter flera linjer. Som allmän utgångspunkt tjänar vad som anförts under 3.1 ovan.

- a) En analys och precisering av stadshistoriska frågeställningar görs, som är av särskild relevans för stadsarkeologisk verksamhet. Detta måste ske i nära kontakt med annan stadsforskning och göras utifrån god kunskap om den aktuella forskningssituationen.

De arkeologiska frågeställningarna måste preciseras, splittras upp i delfrågor och relateras till övergripande stadshistoriska problem. I detta ingår en analys av olika typer av material och deras relation till stadshistoriska frågor. På detta sätt får man ett »nät« av frågeställningar, som i en första omgång kan testas på de inventerade orterna.

- b) Med utgångspunkt från inventeringarna görs en nulägesbeskrivning av de enskilda orterna, ortens topografiska och historiska förutsättningar, preliminär analys av vad det arkeologiska material, som framtagits i inventeringarna ger för kunskap, satt i relation till såväl den enskilda ortens speciella frågeställningar som mera generella frågeställningar. Att denna punkt får en relativt stark ställning är väsentligt för en komparativ och samlad bedömning av de i undersökningen ingående orterna (se c).

- c) På basis av punkterna a) – b) görs en sammanfattande forskningslägesbeskrivning, där orter och fyndkomplex analyseras i relation till de olika frågeställningarna.

Detta skulle således bli en översikt över stadsarkeologins läge i dag. a) och c) måste vara gjorda så att man med utgångspunkt från dem kan

- d) göra en analys av möjligheterna till fortsatta undersökningar och göra försök till prioriteringar och riktlinjer för framtiden. Dessa är av stor vikt inte minst för den framtida antikvariska bedömningen liksom för materialets användbarhet som planeringsunderlag.

e) Specialstudier; 1. Tidiga tätorter utan juridisk status av stad. 2. Arkeologiska metodiska problem rörande nyare tidens städer och ev. 3. Omlandsstudie, se ovan 3.2).

3.3.3. *Praktiska och administrativa problemställningar*

Under denna rubrik har samlats ett antal problem, som framför allt hänger samman med den vetenskapliga och antikvariska användbarheten av det material, som tas fram i arkeologiska undersökningarna. En väsentlig synpunkt är härvidlag att resultaten blir jämförbara. Därför krävs bl.a. att dokumentation görs på ett enhetligt sätt, att rapporterna blir jämförbara och att åtminstone vissa basuppgifter och dokument alltid finns med, att terminologin är enhetlig samt att fyndregistrering och fyndredovisning görs så likformig som möjligt.

De stora fyndmassorna i en stadsarkeologisk undersökning tvingar fram en diskussion hur fyndregistreringar skall genomföras. Finns det möjligheter till en redovisning som påbörjas redan i fält och där uppgifter förs på undan för undan under bearbetningen fram till museiställandet (dataregistrering?). Det bör kunna ingå i projektets uppgifter att ta upp dessa frågor.

Föremålsbeskrivningen är ett viktigt moment. Ett projekt på internordisk bas planeras för att söka finna gemensamma normer för denna. Nära kontakter bör självfallet hållas med detta arbete.

Som en särskild punkt bör vissa hjälpvetenskapliga metoder tas upp, där samordningsfrågor kan spela en väsentlig roll. En sådan är t.ex. dendrokronologin, som i merparten av våra medeltida städer kan bli av utomordentligt stort värde för relativa och absoluta dateringar. För att nå resultat krävs emellertid en samordning mellan undersökningsorter och kontakter med pågående arbeten i riksantikvarieämbetets, skogshögskolans och kvartärgeologiska institutionens i Lund regi. Ett område för samordning inom fältarbetet kan också gälla det osteologiska materialet.

NÅGRA AVSLUTANDE ORD

Genomgående för uppsatserna i den här samlingen är tre stora problemkomplex, som mitt skrivande koncentrerats kring. Det första rör urbaniseringen med dess grundläggande förutsättningar, dess bredd, dess ändrade karaktär över tiden och de regionala skillnader, som kan spåras. Det andra problemet är hur Skandinavien förhåller sig till den internationella utvecklingen. Det tredje rör vem som ledde utvecklingen eller, annorlunda formulerat, vem som hade nytta av städer. Därtill kommer en ytterligare fråga, som rör den ökande omfattningen av källmaterial till våra studier genom att ett växande arkeologiskt material lagts till annat källmaterial, framför allt det skriftliga, främst under det senaste halvsekle.

Urbaniseringen är en världsomfattande företeelse. Den följde i stort människan, sedan hon blev bofast. Det var behovet av mötesplatser för att få tillgång till resurser som inte kunde återfinnas i de vanliga bosättningarna men också platser för någon typ av samlade gemensamma administrativa funktioner för ett större område än den enskilda orten. Det är i detta generella perspektiv vi skall placera in den tid som behandlas i uppsatserna ovan, yngre järnålder och medeltid. Det viktiga i dag är att vi inte minst tack vare arkeologin kan fånga in nyanser och förändringar i utvecklingen som gör att vi i dag kan modifiera och tydligare se vad som hände.

Av uppsatserna i avsnittet om medeltida urbanisering i Skandinavien framgår att jag från början av 1970-talet till dags dato har breddat min syn på vad urbanisering är. Det har naturligtvis skett genom påverkan från den breda diskussion, som förts inte minst inom modern urbaniseringsforskning. Samtidigt har jag varit tveksam till att försöka applicera kvantitativa mått, framför allt demografiska, som har används för att främst diskutera den moderna urbaniseringen. För de perioder som diskussionen i mitt sammanhang rör sig kring är det t.ex. mycket svårt att få fram tillräckligt med sådana data så att de blir användbara. Men vi kan använda kvalitativa

data. Det är sådana data jag utnyttjar i det beskrivningssystem som låg till grund för min licentiatavhandling från 1971 (Andersson H. 1971) och som utvecklades i uppsatsen från 1972 (*Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien*, se ovan).

Men perspektivet är i dag annorlunda. Om jag tidigare likställde de funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa kriterierna finns det skäl att se de funktionella kriterierna som beskriver en ords förhållande till dess omland och andra orter som överordnade de övriga.

I uppsatsen till festskriften till Ingvild Øye beskriver jag en sådan generell nivå. Basen för detta är den centralortsteori som W. Christaller framförde redan 1933. Den innebär mycket kort uttryckt att landskapet är täckt av centralorter av olika rang. Förekomsten av centrala orter motsvarar ett behov av orter, som kan tillfredsställa enskilda personers behov av tjänster och varor, som inte är möjliga att få i en enskild by i landskapet och/eller som kan uppfylla makthavares krav på att behärska och kontrollera områden. De funktionella kriterierna utgör här analysinstrumentet. På en generell nivå gäller dessa oavsett tid. De övriga kriterierna, som nämnts ovan, de topografiska och de inre-administrativa, förändras över tid och i den kontext de hänför sig till.

Om man gör analysen på detta sätt kommer vi åt både det allmängiltiga och det speciella i kvalitativa beskrivningar. Man kan uppfatta tidiga centralorter både förhistoriska och tidigmedeltida som baserade på huvudgårdar styrda av familjer eller släkter.

I många av de förhistoriska centralorterna som Uppåkra, Gudme och Helgö ser vi endast ett tidigare stadium, men inte desto mindre fanns där de utåtriktade, även internationella, funktionella kriterier som är typiska för centralorter. Den bebyggelsebild som de förhistoriska centralplatserna uppvisade fortsatte att existera i de tidigmedeltida städerna; kultplatserna har dock blivit kristna kyrkor. Men den fysiska strukturen förändrades hos dessa orter i slutet av 1100-talet och under 1200-talet, samtidigt som man fick ett borgerskap med rådsstyre, privatkyrkorna blev sockenkyrkor. Det kvalitativa innehållet omstrukturerades men rollen som centralorter ändrades i princip inte. Exempel som använts i uppsatserna på detta är Skänninge och Lund.

Men alla tidiga centralplatser genomgick inte denna utveckling utan upphörde på den plats dit de var lokaliserade, men kanske vi såsom Mats Anglert och Stefan Larsson har hävdad inte skall se platskontinuiteten som avgörande i detta sammanhang. Kanske försköts centraliteten inom ett område och andra platser tog över de gamla platsernas roll. Köpinge och Ystad

kunde vara ett exempel från denna period och Lödöse och Nya Lödöse ett exempel från senmedeltid. Kalmar ersatte förmodligen ett äldre system av mindre centralplatser med enstaka centrala funktioner, likt det system som var förhärskande långt fram i tiden på Island. På detta sätt kan man också kanske finna svar på det problem som Erik Cinthio reste på 1970-talet om diskontinuitet och kontinuitet vid övergången från vikingatid och äldre medeltid. Hos honom gällde framför allt diskussionen förhållandet mellan de skånska köpingeorterna och städerna. Där fanns en diskontinuitet och bakom de båda kategorierna fanns olika intressenter, lokala stormän och kungarna. Man kanske i stället skall formulera det inte som en platsdiskontinuitet utan som en kontinuitet i funktionella uppgifter inom ett område.

Det här synsättet ställer också frågan om periodindelningar. De är ju alltid konstruktioner på ett eller annat sätt från våra egna perspektiv. I Medeltidsstaden fick vi ibland kritik för att vi enbart (nästan) koncentrerade oss på de högmedeltida städerna. Det var ju dem som man fann i de skriftliga källorna. Det var ju en viktig synpunkt, men sett från de förändringar av den bebyggelse som Skänninge och Lund uppvisar och de inre strukturella förändringar som ägde rum är det kanske inte alls omotiverat att säga, att en ny period tog sin början i slutet av 1100-talet. Strukturellt kanske den var mer omvälvande än den som tog sin början omkring år 1000, när religionsskiftet fick fast grund. Som vi har beskrivit i andra ord tidigare ändrades formen inte radikalt från 700-talet fram till ca 1200. Det var storgården som mönster som var förhärskande. Det privaträttsliga innehållet höll i sig. Det nya var övergången till kristendomen. Kultbyggnaden ersattes av en kyrka, men i övrigt behölls den gamla strukturen. Man kan spåra en annan linje i urbaniseringen, som också knyter an bakåt i tiden. Det är tidiga orter som det vikingatida Birka med tätbebyggelse och långväga ekonomiska förbindelser, belägna vid vattenvägar och mera stadsläk i medeltida bemärkelse som påpekats ovan. Sigtuna som en medeltida ort kan föras hit. Dessa två »linjer« från Uppåkra och Birka och motsvarande orter skulle man kunna säga löper samman, när den högmedeltida staden växte fram.

Omkring 1200 skedde således en radikal förändring av formen men också av innehållet för en del av dessa centralorter. Formen ändras i många fall till tätbebyggelse, reguljära kvarter och gatusystem. Det är den högmedeltida staden som skapas. Innehållet får nya offentligrättsliga organisationsformer i förvaltningen, privatkyrkor blir socken- eller församlingskyrkor. Samtidigt levde äldre centralortssystem kvar.

Den högmedeltida stadens tillkomst var också en del av de förändringar som skedde i de skandinaviska medeltida rikenas etablering och organi-

sation. Inspirationen kom säkerligen utifrån, men det rörde sig inte om något totalt brott. Urbaniseringens funktionella grundpelare levde kvar men form och innehåll ändrades för det högmedeltida stadsväsendet. Det är en av de omständigheter som gör skillnader mellan tidig medeltid och högmedeltid så viktig. Urbaniseringens förändrade karaktär är en del av det som Thomas Lindkvist kallar en medeltida modernisering (Lindkvist 2015, särskilt s. 22 ff.).

Grunden var därmed lagd för ett stadsväsen som till formen fick en stark kontinuitet under hela förindustriella epoken och när det gäller lokaliseringen ända fram till i dag.

Det andra problemet, som i varje fall en av uppsatserna (Historisk arkeologi och globalisering, först tryckt på engelska Andersson, H. 2002), tar upp är den skandinaviska urbaniseringen sett i ett internationellt perspektiv. I diskussionen har tidigare alltid inspirationen från Tyskland betonats, men i själva verket kan man se den skandinaviska urbaniseringen som en del i ett större sammanhang. Medan I. Wallerstein i sin diskussion om world-system begränsade sig till 1600-talet och efterföljande århundraden, är det uppenbart att begreppet world-system kan vidgas. Det fanns någon form av world-systems också tidigare. Det kan man bl.a. se på att kontakterna från Europa direkt och indirekt sträckte sig långt mot Nord- och Östafrika och mot Ostasien under tidig medeltid. Kronologierna för städernas utveckling i de olika områdena är påfallande lika. I det sammanhanget kan man utan problem sätta in de skandinaviska städerna. Global historia, ett forskningsfält som växer alltmer, har i detta sammanhang en viktig uppgift. Inte minst arkeologiskt material blir viktigt att dra in (Sjöberg 2014).

Den tredje stora frågan gällde vem som stod bakom urbaniseringen. Vi har redan antytt några möjligheter. Släktgårdarna i Skänninge och staden Skänninge visar på två olika intressenter. De privilegierade medeltida städerna var en del av en kunglig maktutövning. När Jönköping fick sina privilegier i slutet av 1300-talet ingick detta i en politik, som syftade till att få kontroll över järnhanteringen, en mycket viktig ekonomisk källa. Det gäller inte endast bergshanteringen utan också den äldre blästbruksmetoden. Det är åtminstone det jag vill hävda i uppsatsen Järn, stad och statsbildning. Ett led i denna maktutövning, som delvis också gynnade borgarna själva, var landsköpsförbudet, som fanns redan i privilegierna för Jönköping. De medeltida städerna skulle fungera som kontrollposter. Men i detta ligger också att det fanns motrörelser.

De medeltida städerna är en del och naturligtvis en viktig del av det större begreppet urbanisering. Men det fanns många tecken på att de inga-

lunda var enarådande. Man kan se det i form av de regionala skillnader som fanns med ett starkare stadsväsen i Östsverige och ett betydligt svagare i Västsverige (se Städer i öst och väst ovan). Västergötland var ju knappast ekonomiskt svagare än landskapen i Östsverige. Se bara på det omfattande kyrkobyggande, som ägde rum där under äldre medeltid in i högmedeltid. Men också senare är det tydligt markerat genom de västgötska stormän, som bedrev egen handel över gränserna mot Danmark.

De många landsköpsförbuden som utfärdades tyder på ett starkt motstånd ute i bygderna. Frågan är alltså vem hade nytta av städer? Kanske man skulle kunna formulera det som att kungen eller centralmakten kidnappade urbaniseringen för sina behov, som en del av utvecklingen att stärka staten överhuvudtaget.

Men motståndet måste ju ändå acceptera att en del av de behov som urbaniseringen rymde, mötesplatserna, ändå existerade. Storgårdarna fram till äldre medeltid hade ju löst en del av de problemen och i vissa områden fanns de ju kvar. Man hade ju också de berömda marknaderna, dit man drog för att sälja, köpa och umgås och de försvann ju inte med att städerna utvecklades. Kanske man också kan koppla in de kringresande handeln i denna oppositionella bild. Jag tänker på min hembygds knallar i detta sammanhang. De är historiskt betygade först mycket senare, men liksom landsköpen under medeltiden var de en nagel i ögat för de styrande.

Jag tolkar alltså urbanisering, som tydligt framgår av flera av de senare uppsatserna, som ett vidare begrepp än det vi kallar städer. Kanske uttrycket som sådant kan leda fel, men i begreppet ligger människans behov att finna mötesplatser för utbyte av både varor, idéer och tankar. Det är sådana platser som maktens intressenter införlivar i sina verksamheter och också utvecklar och permanentar i de högmedeltida städerna. Men begreppet rymmer också fortfarande alternativ. Även om vi koncentrat våra studier på de privilegierade städerna får vi inte glömma de alternativa formerna för urbaniseringen.

Den fjärde punkten har rört det arkeologiska källmaterialet. Det finns i dag ett mycket stort arkeologiskt stadsmaterial och material från andra centralorter. Mycket har hänt sedan vi arbetade med Medeltidsstaden. Det är hoppingivande. De nya formerna för digitala registreringar som kommit har underlättat och kommer att underlätta nya studier. Att projektet fick en så stor genomslagskraft är naturligtvis en stor glädje för oss som arbetade med det, men jag menar att en av orsakerna till projektets framgång var att det gav en efterfrågad översikt, som gjorde det möjligt att planera och gå på djupet. Det finns plats för flera sådana projekt.

Och så en sista suck: Kanske det är så att jag blir alltför systemtänkande när jag försöker finna generella utgångspunkter för urbanisering. Men jag har blivit alltmer övertygad om att i grunden ligger människors behov av centralorter och platser att samlas på och mötas. Funktionerna är de generella grunderna till urbanisering men utformning, topografin och de juridiska aspekterna är bundna till tid och regioner. Med säkerhet kommer diskussionen att fortsätta.

LITTERATUR

- Abu-Lughod, J. L. 1989 (1991). *Before European Hegemony. The World system A.D. 1250–1350*. New York-Oxford.
- Ahlberg, N. 2005. *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521–1721*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2005:94. Swedish University of Agricultural Sciences. Uppsala.
- Ambrosiani, B. 1970. *Gesellschaftsbildung: archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Hintergrund. Early Medieval Studies*. 2. Antikvariskt arkiv 39. Stockholm.
- Ambrosiani, B. & Clarke, H. 1991. *Towns in the Viking Age*. Leicester University Press. Leicester.
- Ambrosiani, B. & Clarke, H. (eds.) 1992. *Early Investigations and Future Plans*. Birka Studies. 1. Stockholm.
- Améen, L. 1972. *Stadens gator och kvarter. Stadsmiljöns geografiska grunddrag*. Lund.
- Amman, H. 1954. Über das waadtländische Städtewesen im Mittelalter und über land-schaftliches Städtewesen im allgemeinen. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 1954.
- Anderbjörk, J.E. 1935–37. Sigtunagrävningar 1935. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 45, 1935–37.
- Andersen, A. 1987. *Middelalderbyen Næstved*. Projekt Middelalderbyen. 3. Århus.
- Andersson, H. 1971. *Urbaniserte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*. Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora. 6. Göteborg.
- Andersson, H. 1972. Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige methodische Probleme. *Kiel Papers '72. Frühe Städte in westlichen Ostseeraum*. Kiel.
- Andersson, H. 1973. Nya Lödöse. Andersson, H. & Attman, A., *Nya Lödöse-Gamlestaden Femhundra år*. Göteborg.
- Andersson, H. 1976 a. Engelsk stadsarkeologi inför exploateringshotet. *Fornvännen* 1976.
- Andersson, H. 1976 b. *Projektprogram*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 1. Stockholm.
- Andersson, H. 1977. Sverige. En forskningsöversikt. Blom, G. A. (ed.), *Urbaniseringsprocessen i Norden*. 1. *Middelaldersteder. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim 1977*. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø. (Även tryckt under titeln *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 7. Stockholm.)
- Andersson, H. 1981. *Kungabällan*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 29. Stockholm.
- Andersson, H. 1982. Städer i öst och väst – regional stadsutveckling under medeltiden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3. (Även tryckt Andersson, H. 1984. *Städer i öst och väst. Sammanfattande rapport, etapp 1*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 34. Stockholm.)

- Andersson, H. 1983–84. En historisk båttur runt Hisingen. *Vid älven, landskapet och människan, Göteborgs arkeologiska museum. Årsbok 1983–1984*. Göteborg.
- Andersson, H. 1985. Väst kustens medeltida städer – eller vem har nytta av städer. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 10.
- Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi i Bohuslän. *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och den medeltida urbaniseringsprocessen i Sverige och Finland*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 73. Stockholm.
- Andersson, H. 1993. Medieval archaeology in Scandinavia. Andersson, H. & Wienberg, J. (eds.), *The Study of Medieval Archaeology. European symposium for Teachers of Medieval Archaeology Lund 11–15 June 1990*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 13. Stockholm.
- Andersson, H., 2002 a. Urbanization, Not Just a Matter of Towns. Hedvall, R., *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 45. Stockholm.
- Andersson H. 2002 b (2009) Centre-Periphery, World Systems, and Medieval Archaeology. Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (eds.), *Centre Region Periphery. Medieval Europe 2002 Basel. Preprinted papers. Volume 1: Keynote – Lectures to the Conference*. Hertingen. En svensk version publicerades 2009 i Roslund, M., m. fl. (eds.), *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund Studies in Historical Archaeology. 11. Lund.
- Andersson, H. 2002 c. Outland, centre, periphery and world system theories. Heyer-Boscarding, M.L., *Wider das „finstere Mittelalter“*. *Festschrift für Werner Meyer zum 65. Geburtstag, Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters*. 29. Basel-Frankfurt am Main.
- Andersson, H. 2003. Urbanisation. Helle, K. (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Andersson, H. 2013. Urbanisering och stad – några slutkommentarer om Skänninge. Hedvall, R., Lindeblad, K. m.fl. (eds.) *Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.). 1997. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 19. Stockholm.
- Andersson, H., Carlsson, K. & Vretemark, M. (eds.). 2001. *Kungälv. Problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70 och Lund Studies in Medieval Archaeology. 28. Uddevalla.
- Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (eds.). 2008. *De første 200 årene – Nytt blick på 29 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter UBAS nordisk. 5. Bergen.
- Andersson, K. 1972. Begynnande stadsarkeologi i Ystad. *Ystads fornminnesförening XVII*. Ystad.
- Andersson, S. & Zerbe, L. 1996. *Vikingatida och medeltida bebyggelse i kvarteret Rådstugan. Södermanland, Strängnäs, Kv. Rådstugan 3 och 4, Sundkarlsbacken, RAÄ 314*. UV Stockholm, Rapport. 1996:13. Stockholm.
- Andrén, A. 1980. *Lund*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 26. Stockholm.

- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks geografi före 1230. *Scandia* 1983.
- Andrén, A. 1984. *Lund, tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Rapport. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Medeltidsstaden. 56. Stockholm.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och sambälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°. 13. Bonn-Malmö.
- Andrén, A. 1989. State and towns in the Middle ages. The Scandinavian experience. *Theory and Society*.
- Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (eds.). 2001. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 29. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Anglert, M. & Lindeblad, K. 2004. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. UV SYD rapport. Lund.
- Anglert, M. 2006. Landskapets urbanitet. Larsson, S. (ed.), *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.
- Anquandah, J. 1993. Urbanization and state formation in Ghana during the Iron Age. Shaw, T., Sinclair, P., Andah, B. & Okpotot, A. (eds.), *The Archeology of Africa. Food, metal and towns*. London.
- Anund, J. 1995. *Medeltida bebyggelse och reglering i Arboga: en stadsarkeologisk undersökning i kvarteret Harneskmakaren 1991*. Rapport/UV Uppsala, 1995:28. Uppsala.
- Anund, J. 2008. Uppsalas första två hundra år – när var det – hur gick det till? Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (eds.), *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen. Bergen 2008.
- Anund, J. u.å. Brev till förf.: *Smide och slagg från det medeltida Mälardalen*.
- Arbman, H. 1926. Bidrag till kännedomen om det äldsta Sigtuna. Undersökningar sommaren 1925. *Fornvännen*.
- Arbman, H. 1938. Birka. Untersuchungen und Studien. 1. Die Gräber. Stockholm.
- Arrhenius, B. 2011. Helgö – pagan sanctuary complex. Arrhenius, B. & O'Meadhra, U. (eds.), *Excavations at Helgö XVIII*. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Authén Blom, G. (ed.) 1977. *Urbaniseringsprosessen i Norden 1. Middelaldersteder. Det XVII. Nordiske historikermøte Trondheim 1977*, Oslo-Bergen-Tromsø.
- Berg, W. 1883. Slottsruinen på Ragnhildsholmen. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 2.
- Berg, W. 1893. Augustinerklostret i Konungahälla. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 5.
- Berg, W. 1899. Dragsmarks kloster. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 6.
- Berg, W. 1900. Ruinen efter Karlsborgs fäste. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 6.
- Berg, W. 1904. Olofsborg. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 7.
- Berg, W. 1910. Hornborg. *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bobusläns fornminnen och historia*. Band 8.
- Berg, W. 1912. *Bobusläns historia, I*. Göteborg.
- Berg, W. 1914. Dyngre ruin. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1914.

- Berglund, B. 1996. *Tabergs bergslag. En sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Barnarps, Byarums, Ljungarums, Månsarps och Sandseryds socknar*. Atlas över Sveriges bergslag. Stockholm.
- Bergold, H. & Öhnegård, V. 1986. *Sala gruvby 1985*. Sala.
- Bergquist, U. 2009. Brev till förf.: PM 2009-12-13. *Västerås historia i sammandrag och II. Slagg från Smedjegatan i Västerås*. Kompletterad i email 2010-03-17.
- Bergquist, U. & Bäck, M. 2000. *Förundersökningar i Vasagatan och Stora Gatan: RAÄ 232, Västerås stad och kommun, Västmanland: arkeologisk förundersökning*. UV Bergslagen, 2000:7. Örebro.
- Berounius Jörpeland, L., Lindeblad, K., Lindh, M., Bäck, M. & Günther, H. Projekt Uppdragsarkeologi. *Vid Fyrisån – arkeologi i Östra Aros. Rapport, 125*. Riksantikvarieämbetet, Kunsföreläsningsavdelningen. Stockholm 2000.
- Berounius Jörpeland, L. & Bäck, M. 2003. »Skallerbohlet beläget vid häradz skilnaden...« – Lunda socken och bebyggelsearkeologi i en häradssallmänning. Anund, J. (ed.), *Landningsplats – forntiden. Arkeologiska fördjupningsstudier kring yngre stenålder, järnålder och historisk tid, inom det område som tas i anspråk för den tredje landningsbanan vid Arlanda flygplats*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter. 49. Stockholm 2000.
- Berounius Jörpeland, L. & Nordström, A. 2006. *Städernas kulturlager – värdering av ett botat källmaterial. Exemplet Strängnäs och Nyköping*. UV Mitt, Rapport, Värdering av urbana kulturlager. 28. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Stockholm.
- Bertelsen, R. 2008. »Vågar i de første to hundreårene.« Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I., (eds.), *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen, Arkeologiske Skrifter. 5.
- Bertelsen, R. & Urbanczyk, P. 1988. Two Perspectives on Vågan in Lofoten. *Acta Borealia* 1/2.
- Biddle, M. & Hudson, D. 1973. *The Future of London's Past*. London.
- Biörnstad, M. 1980. Kulturminnesvården och stadsarkeologien, lagstiftning, organisation, framtid. *Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellan-sverige. Sigtuna 7–8 februari 1979*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 18. Stockholm.
- Bjerking, S.-E. 1981. *Medeltidsstaden. Grundläggning för nya hus på kulturlager R89:1981*.
- Bjerking, S.-E., 1982. *Bygga på kulturlager*. Byggeforskningsrådet R79:1982.
- Bjerking, S.-E., Damell, D. och Gustavsson, J.-H. 1984. *Bygga på kulturlager. Förundersökningar och grundläggningsmetoder*. Byggeforskningsrådet R79:1984.
- Bjur, H. 1984. *Stadsplanering kring 1900*. Doktorsavhandlingar vid Chalmers. Göteborg.
- Bjørge, N. 1982. Vågastemna i mellomalderen. *Hamarspor: Eit festskrift til Lars Hamre*. Oslo.
- Blom, G.A. (ed.) 1977. *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø.
- Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. *Kalmar stads historia 1*. Kalmar.
- Blomkvist, N. 2005. *The discovery of the Baltic: the reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225)*. The northern world. 15. Leiden-Boston.
- Blomqvist, R. 1941. *Tusentalets Lund*. Det gamla Lund. 21/22. Lund.
- Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia. 1. Medeltiden*. Lund.

- Blomqvist, R. & Mårtensson, A. W. 1963. *Thulegrävningen 1961*. Archaeologica Lundensia. II. Lund.
- Boger, G. 1963. *Västgötakallarna*. Ulricehamn.
- Bolinder, G. 1915. En irisk-anglosachsisk kyrkotyp i Bohuslän. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift*. 1915.
- Braudel, F. 1980. History and Social Sciences. The Longe Durée. Braudel F., *On History*. London.
- Brendalsmo, J., Eliassen, F.-E. & Gansum, T. (eds.). 2009. *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Oslo.
- Broberg, B. 1979. *Nyköping*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 13. Stockholm.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1978. *Söderköping*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 5. Stockholm.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. *Keramik, kammar och skor från sju medeltida städer*. Fyndstudie. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 30. Stockholm.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. Under ett kvarter i Örebro. En arkeologisk undersökning i kvarteret Bromsgården sommaren 1978. *Från bergslag och bondebygd 1981. Möte med medeltiden*. Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum. Örebro.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. 1992. Urban Development in Sweden in the Middle Ages. Ersgård, L., Holmström, M. & Lamm, K. (eds.), *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Brusewitz, G. 1864. *Elfsyssel. Historiska minnen, samlade ur såväl äldre som nyare verk och ur-kunder*. Med afbildningar af de märkvärdigaste fornlemningar, historiska ställen, m.m. Göteborg. Faksimilupplaga tryckt 1975.
- Bugge, A. 1916. Anlægget av kjøpstæder i Norge. /*Norsk/ Historisk Tidsskrift* 5. R.III. 1916. Finns också omtryckt Holmsen, A. & Simensen, J.(eds.) *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg* II. 1969.
- Bäck, M. 2002. *Stadsarkeologiskt register för Strängnäs stad. GIS-modell för ajourbållning och antikvarisk bedömning av arkeologiska ärenden i Strängnäs*. Riksantikvarieämbetet, UV Mitt.
- Calissendorff, K., 1966. Folklandstingstad och en gammal färdled. *Fornvännen* 61.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 26. Stockholm.
- Carlsson, K. 1982 a. *Importkeramik i Gamla Lödöse*. Stockholm.
- Carlsson K. 1982 b. *Stratigrafi i Gamla Lödöse*. Stockholm.
- Carlsson, K. 1983. *Getakärr. En arkeologisk provundersökning i Varbergs medeltida stadsområde Kvarteren Renen, Spinnaren och Charlesbill, Varbergs stad, Halland*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport UV 1983:25.
- Carlsson, K. 1984. *Drottninggatan i Marstrand. Stadshistorien i ny belysning*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr. 11. Uddevalla.
- Carlsson, K. 1998. *Tre kvarter i Gamla Lödöse – kronologi och funktion*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter att belysa historiska processer. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter. 19. Göteborg.

- Carlsson, K. 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Lund Studies in Historical Archaeology. 6. Bohusläns museum och Lunds Universitet. Uddevalla.
- Carlsson, K. 2008. Kungahälla, Lödöse och Skara – om urbanisering i ett tidigmedeltida gränsland. Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (eds.), *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Carlsson, K. & Ekre, R. 1980. *Gamla Lödöse*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 21. Stockholm.
- Carlsson, R. & Anund, J. 1998. *Vägtorget. en arkeologisk undersökning av lämningar från det förindustriella Köping*. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala Rapport. 1997:51. Uppsala.
- Carlsson, R., Quiström, L., Syse, B. & Wallebom, U. 2000. *På vägen in till staden – arkeologisk undersökning 1999. Lämningar från medeltid och nyare tid i kvarteret Örtedalen i Uppsala*. Upplandsmuseets skriftserie. Upplandsmuseum. Uppsala.
- Carter, H. 1995. *The Study of Urban Geography*. London, New York m.fl.
- Christaller, W. 1933 (1968). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Darmstadt.
- Christensen, A.E. 1977. Tiden 1042–1241. Christensen, A.E. m.fl. (eds.), *Danmarks historie, 1*. København.
- Christensen, A. S. 1988. *Middelalderbyen Odense*. Middelalderbyen. 5. Århus.
- Christoffersen, A. 1989. Royal authority and early urbanization in Trondheim during the transition to the historical period. *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Arkeologiska Skrifter. 5. Bergen.
- Christoffersen, A. & Nordeide, S. W. 1994. *Kaupangen ved Nidelva*. Riksantikvarens skrifter 7. Trondheim.
- Cinthio, E. 1972. Variationsmuster im dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. *Frühe Städte im westlichen Ostseeraum. Kiel Papers' 72*. Kiel.
- Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale 1975*.
- Cinthio, E., 1982. Den sydiskandinaviska 1200-staden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 3.
- Claesson, E. 1993. *Kvarteret Harven. Arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation i kvarteret Harven, Sofia församling, Jönköpings stad, RAÄ 50 Del 1 arkeologisk undersökning, del 2 Fyndlista*. Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport. Jönköping.
- Connah, G. 2001. *African civilizations. An archaeological perspective*. Second edition. Cambridge.
- Crumley, C. L. 1979. *Three locational models: an epistemological assessment of anthropology and archaeology*. Advances in Archaeological Method and Theory 2. New York.
- Danielsson, R. 1985. Kustbosättning i Bohuslän. Från medeltid till 1800-talets mitt, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 10.
- Douglas, M. 1978. *Sigtuna*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 6. Stockholm.
- Dreijer, S. 1980. St. Olofs kapell i Lemböte och dess anknytning till medeltida farleder och hamnar på Åland. *S:t Olof 1980*.
- DS = Diplomatarium Suecanum
- Eide, O.E. 1974. *De toskipede kirker i Oslo*. Magistergradsavhandling i Nordisk arkeologi. Bergens universitet. Bergen.

- Eimer, G. 1967. Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Stockholm 1967.
- Ekre, R. 1971. Myntningsfynd från Lödöse. *Nordisk numismatisk årskrift* 1971.
- Ekre, R. 1978. Medeltida myntning i Lödöse. *Skandinavisk numismatisk årskrift* 1978.
- Ekre, R. 1985. Birger Jarl och borgen i Lödöse. *Populär arkeologi*. 2. 1985.
- Ekre, R. 1989. Myntherre efterlyses. *Populär arkeologi*. 2. 1989.
- Elfwendahl, M. 1990. *Arkeologisk för- och slutundersökning, Uppland, Uppsala, Akademigatan*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för Arkeologiska Undersökningar.
- Ericsson, B. 1977. De anlagda städerna i Sverige ca 1580–1800. Authén Blom, G. (ed.), *De anlagte steder på 1600–1700-tallet. Urbaniseringsprosessen i Norden* 2. Det XVII. Nordiske historikermøte Trondheim 1977. Oslo m.fl.
- Eriksson, T. 1995. Erik Menveds Kärnan. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*.
- Ergård, L. 1988. »Vår marknad i Skåne« – bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. *Lund studies in medieval archaeology*. 4. Stockholm.
- Ergård, L., Holmström, M. & Lamm, K. (eds.) 1992. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Ergård, L., Sten, S. & Svedberg, V. 1984. *Sandbacken: bebyggelse och hantverk i ett medeltida Uppsalakvarter: stadsarkeologisk undersökning 1984*. Rapport, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Undersökningsverksamheten, 1984:9. Stockholm.
- Erslund, G.A. 1994. *Kven eigde byen*. Opublicerad doctorsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Es, W.A. van, Poldermans, J. M., Sarfatij, H. & Sparreboom, J. 1982. *Het bodemarchief bedreigd. Archaeologie en planologie in de binnessteden van Nederland*. Amersfoort's Gravenhage.
- Fabech, C. 1997. Slöinge i perspektiv. Callmer, J. & Rosengren, E. (eds.), »...GICK GRENDEL ATT SÖKA DET HÖGA Huset...« *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16–17 november 1995*. Slöinge projektet /Hallands läns museers Skriftserie. 9. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter. 17. Hallands läns museer. Halmstad.
- Fehring, G.P. (ed.) 1988. *25 Jahre Archäologie in Lübeck. Erkenntnisse von Archäologie und Bauforschung zur Geschichte und Vorbeschichte der Hansestadt*. Band 17. Das Amt für Vor- und Frühgeschichte (Bodendenkmalpflege) der Hansestadt Lübeck. Lübeck.
- Fischer, G. 1928. Östflöien på Bohus. Problemer i slottets byggningshistorie. Foreløbige resultater av undersøkelsene 1926–28. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1928.
- Fischer, G. 1929. Undersøkelser på Bohus 1929. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1929.
- Fischer, G. 1931. Undersøkelser på Bohus 1930. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1931.
- Fischer, G. 1953. Norske borger. *Nordisk kultur XVII. Byggnadskultur*.
- Floderus, E. 1941. *Sigtuna, Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm.
- Folin, C. 1979. *Köping*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 11. Stockholm.
- Forsell, N. 1952. *Borås stads historia* 1. Borås.
- Forsström, M. 1974. Arkeologiska stadsundersökningar – aktuell problematik. *Formvännen* 1974.

- Frank, A. G. & Gills, B. K. 1996 (1993). The 5000-year World System. Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds.), *The World System. Five hundred years or five thousand?* London/ New York.
- Friberg, N. 1983. *Stockholm i bottniska farvatten*. Monografier utgivna av Stockholms kommun. 53. Stockholm.
- Friesen, O. von. 1908. Ur Sigtunas äldsta historia. Ett frisiska handelsgille i Sigtuna på 1000-talet. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 26, 1908.
- Fritz, B. 1970. Helgö und die Vorgeschichte der skandinavischen Stadt. *Early Medieval Studies* 1. Antikvariskt arkiv. 38. Stockholm.
- Fritz, B. 1972. *Hus, land och län. förvaltningen i Sverige 1250–1434*. 1. Stockholm Studies in History. 16. Stockholm.
- Fritz, B. 1973. *Hus, land och län. förvaltningen i Sverige 1250–1434*. 2. Stockholm Studies in History. 18. Stockholm.
- Fynd 1987: 2. (Artiklar om Kungahälla).
- Gallén, J. 1946. *La province de Dacie de l'ordre des frères precheurs*. 1. Helsingfors.
- Gallén, J. 1958. Dominikanorden. *KHL* 3.
- Gallén, J. 1959. Franciskanorden. *KHL* 4.
- Gardelin, G., Ericsson, G. & Karlsson, M. 2007. *Stadernas kulturlager. En värdering av ett botat källmaterial med utgångspunkt från exemplet Lund*. Länsstyrelsen i Skåne län. Malmö.
- Gardell, S. 1931. Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1931.
- Gardell, S. 1932–33. Sepulkralminnen från medeltidens Bohuslän. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1932–33.
- Granlund, J. 1958. Disting. *KHL* 3.
- Grandin, L. 2008. *Järnsmide i Jönköping. Medeltida hantverk i stadens utkant. Småland, Jönköpings stad, Sofa församling, fornlämning 50, Lundströms plats*. UV Uppsala Rapport. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Geoarkeologiskt laboratorium. Uppsala.
- Grandin, L., Hjärthner-Holdar, E. & Englund, M. 2012. *Järnsmide i Visby och Lödöse. Arkeometallurgisk undersökning av slagger, Gotland Visby fornlämning 107:1, Västergötland, St Peders socken, Lödöse fornlämning 23:1*. Riksantikvarieämbetet. UV GAL rapport 2012:12. Uppsala.
- Grandin, L. & Strucke, U. 2009. *Smidet vid Smedjegatan. Analyser av slagger och ¹⁴C-datering av smidet, Västmanland, Västerås stad, Vasagatan*. Manus. Riksantikvarieämbetet. UV Uppsala Rapport, Geoarkeologisk undersökning 17. Uppsala.
- Gustafsson, J.H. 1977. *Västerås*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 4. Stockholm 1977.
- Gustafsson, J.H. 1979. *Enköping*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 12. Stockholm, 1979.
- Gustafsson, J.H. & Ehn, O. 1984. *Kransen: ett medeltida kvarter i Uppsala*. Upplands fornminnesförenings tidskrift. 50. Uppsala.
- Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 34. Stockholm.
- Haase, C. 1958. Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen. *Westfälische Forschungen* 1. Åter tryckt i Die Stadt des Mittelalters. 1. Herausgegeben von Carl Haase.
- Haase, C. 1960. *Die Entstehung der westfälischen Städte*. Münster.

- Hagberg, U.E. 1972/73. Köping på Öland. *Tor XV*.
- Hagberg, U.E. 1975. Köpingsvik – Handel und Handwerk auf Öland in der späten Wikingerzeit und den frühen Mittelalter. *Early Medieval Studies*. 8. Stockholm.
- Hagberg, U.E. 1979. Den förhistoriska kalmarbygden. Hammarström, I. (ed.), *Kalmar stads historia I*. Kalmar.
- Hall, T.D. 1999. World-Systems and Evolution: An Appraisal. Kardulias, P.N. (ed.), *World-Systems Theory in Practice. Leadership, Production, and Exchange*. Lanham.
- Hallbäck, S.A. 1961. *Medeltida dopfuntar i Bobuslän*. Vänersborg.
- Hallbäck, S.A. 1978. Medeltida dopfuntar i Västra Sverige. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*. Häfte 8.
- Hammarström, I. (ed.) 1979. *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling: tiden intill 1300-talets mitt*. Kulturnämnden, Kalmar. Kalmar.
- Hansen, G. 2003. Bergen C 800–C 1170. *The Emergence of a Town*. Department of Archeology University of Bergen. Bergen.
- Hansson, H. 1956. *Stockholms stadsmurar*. Stockholm. Monografier utgiven av Stockholms kommunalförvaltning. 18.
- Hansson, H. 1960. *Med tunnelbanan till medeltiden*. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1980. *Marstrand*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 22. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1981. *Stockholm*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 17. Stockholm.
- Hasselmo, M. 2008. Riksantikvarieämbetet och stadsarkeologiska GIS-reg. E-mail till förf. 29 juni 2008.
- Hausen R. 1916. Kökars kloster. *Åland, bidrag till kännedom af hembygden*. 4. Helsingfors
- Hed Jakobsson, A. 2001. *Medeltid och efterreformatorisk tid i Arboga. Kvarteret Barnbuset*. Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningens PM. 2001:6. Stockholm.
- Hedvall, R. (ed.). 2002. *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter. 45. Stockholm.
- Hedvall, R., Lindeblad, K. & Menander, H. (eds.). 2013. *Borgare, bröder och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm
- Heighway, C.M. (ed.). 1972. *The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns. A study of historic towns affected by modern developement in England, Wales and Scotland*. Council for British Archaeology, Urban Research Committee. London.
- Heimbucher, M. 1933. *Die Orden und Kongregationen der katolischen Kirche. I*. Paderborn.
- Helle, K. 1964. *Norge blir en stat 1130–1319*. Oslo.
- Helle, K. 1980. Handelsplass-by. *Handelsplats – stad – omland*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 18. Stockholm.
- Helle, K. 1982. *Kongssete og kjøbstad*. Fra opphavet til 1536. Universitetsforlaget. Bergen-Oslo-Tromsø.
- Helle, K. 1992. Tidlig byutvikling i Vestnorge, I.Øye (ed.), *Onsdagskvelder i Bryggens Museum* 7. Bergen.
- Helle, K. 1994. Descriptions of Nordic Towns and Town-like Settlements in Early Literature. Ambrosiani, B. & Clarke, H. (ed.). *Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. The Twelfth Viking Congress*. Stockholm.

- Helle, K. 1995. Under kirke og kongemakt. Helle, K. (ed.), *Ascheboug's Norges historie*. Oslo.
- Helle, K. 2006. Fra opphavet til omkring 1500. Helle, K., Eliassen, F.-E. m.fl. (eds.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo.
- Helle, K. & Nedkvitne, A. 1977. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. Blom, G. A. (ed.), *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim 1977. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø.
- Herlitz, N., (utg.) 1927. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*. Första delen (1251–1523). Stockholm.
- Herteig, A. E. 1969. *Kongers havn og handels sete : fra de arkeologiske undersøkelser på Bryggen i Bergen 1955–68*. Oslo.
- Herteig, A. E. 1990–1991. *The buildings at Bryggen: their topographical and chronological development*. The Bryggen papers. Main series: 3.
- Herteig, A. E. & Christensen, A.E. 1985. *The archaeological excavations at Bryggen, »the German wharf«, in Bergen, 1955–68*. The Bryggen papers. Main series: 1.
- Hiekkanen, M. 1981 a. *Borgå (fi. Porvoo)*. Museiverket. Rapport. Medeltidsstaden. 1. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1981 b. *Porvoo (sv. Borgå)*. Museivirasto. Raportti. Keskiajan kaupungit. 1. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1983 a. *Rauma*. Museivirasto. Raportti. Keskiajan kaupungit. 2. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1983 b. *Raumo*. Museiverket. Rapport. Medeltidsstaden. 2. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1990. *Naantali*. Keskiajan kaupungit. 4. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1991. *Nådendal*. Museiverket. Rapport. Medeltidsstaden. 4. Helsingfors.
- Hiekkanen, M. 1999. Finland. (ed.), *Report on the situation of urban archaeology in Europe*. Council of Europe Publishing/Edition du Conseil de l'Europe. Strasbourg.
- Hiekkanen, M. 2002. Die Gründung der Stadt Turku. (ed.), *Civitas et castrum ad mare balticum. Baltijas arheoloģijas un vestures problemas dzelzs laikmeta un viduslaikos (Festschrift till Andrim Caunas)*. Riga: Latvijas vestures instituta apgads. Helsingfors.
- Hildebrand, B. E. 1862–67. *Svenska sigiller från medeltiden. 1*. Stockholm 1862–67.
- Hjärne, E. 1952. Svetiud. En kommentar till Snorres skildring av Sverige. *Namn och Bygd* 1952.
- Holmberg, A. E. 1842–45. *Bobusläns historia och beskrifning. 1–3*. Örebro (2. uppl. 1867, nytr. 1979).
- Holmberg, Å. 1963. Perioden 1550–1880. *Bobusläns historia*. Lönnroth, E. (ed.). Stockholm.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1946. *Sveriges landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar. 5*. Stockholm (bland annat bjärköarätten).
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1966. *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*. Lund.
- Hyenstrand, Å. 1974. *Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Stockholm.
- Hårdh, B. & Larsson, L. 2007. Uppåkra – Lund före Lund. *Föreningen Gamla Lund Årsbok* 2007.
- Jeffrey, S. 2009. PM till förf.: *Kända slagg- och smidesförekomster i Lödöse*.
- Jensen, S. 1991. Dankirke-Ribe. Fra handelsgård til handelsplads. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (eds.), *Fra Stamme til stat i Danmark* 2. Høvdingesamfund og Kongemagt. Jysk Arkæologiske Selskab. Århus.

- Jensen, S. 1993. Bydannelser. Hvass, S. & Storgaard, B. (eds.), *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab. Aarhus.
- Jerneck, M. 1990. Centrum-periferi-teorier. *Nationalencyklopedin*. 4. Höganäs.
- Johansen, M. 1986. *Middelalderbyen Køge*. Middelalderbyen. 2. Århus.
- Johansson, B. 1992. *The golden age of China trade : essays on the East India Companies' trade with China in the 18th century and the Swedish East Indiaman Götheborg*. Hong Kong.
- Jonasson, G. 1984. *Medeltidens Örebro*. Örebro studies. 3. Malmö.
- Josephson, R. 1923. Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början. *Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923*. Göteborg.
- Jägerstad, H. (ed.) 1959. *Strängnäs stads historia*. Strängnäs.
- Järpe, A. 1976. *Arboga*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 2. Stockholm.
- Järpe, A. 1979. *Strängnäs*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 10. Stockholm.
- Järpe, A. 1984. *Nya Lödöse*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 60. Stockholm.
- Jönsson, L. & Wallebom, U. 2006. *Tommarp och Simrishamn: Österlens medeltida städer*. Skånska städer. Österlens museum och Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i Sydöstra Skåne. Simrishamn.
- Jørgensen, L. 2011. Gudme-Lundeborg on Funen as a model for northern Europe? Grimm, O. & Pesch, A. (eds.), *The Gudme/Gudbem Phenomenon. Papers presented at a workshop by the Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA), Schlewig, April 26th and 27th, 2010*. Schriften des Archäologischen Landesmuseum. Ergänzungsreihe. Neumünster.
- Kallerskog, L. 2009. *Jönköping och järnet*. C-uppsats, Historisk arkeologi, Lunds universitet.
- Kardulias, P. N. (ed.). 1999. *World-Systems Theory in Practice. Leadership, Production, and Exchange*. Boulder-New York-Oxford.
- Karlén, L. 1973. Medeltid och äldre vasatid till omkring 1570. *Nyköpings stads historia*. 1. Nyköping.
- Kattinger, D. Stadtentstehung und -entwicklung in Schweden und Livland am Beispiel der Kalmarsundregion, Gotlands sowie des Bistums Ösel-Wiek 1100–1400. *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central places as Arenas for Cultural Encounters and urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*. Riga: Gotland University College, Centre for Baltic Studies. Visby 2001.
- KHL = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Kjellberg, S.T. 1975. *Svenska ostindiska kompanierna 1731–1813: kryddor, te, porslin, siden*. 2. uppl. Malmö.
- Klackenberg, H. 1982. *Hjo*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 35. Stockholm.
- Klackenberg, H. 1985. Medeltidsstäder i Västergötland. *Västergötlands äldre historia*. Vänersborg.
- Koht, H. 1919. *Upphøve til dei gamle norske byane. St. Hallvard IV*. Även tryckt i *Norsk middelalder. Uvalgte avhandlinger for historiestudiet*. Oslo 1966.
- Krongaard Kristensen, H. 1987. *Middelalderbyen Viborg*. Middelalderbyen. 4. Århus.

- Kostet, J. & Pihlman, A. (eds.). 1989. *Turun Mätäjärvi/ Mätäjärvi i Åbo*. Turun maakuntamuseo/Åbo landskapsmuseum. Turku/Åbo.
- Kraft, S. 1975. *Linköpings historia*. 1. Linköping (2. förändr. uppl.).
- Kulturlagren... 2007. *Kulturlagren i Åkvarteren. Länsstyrelsens riktlinjer för hantering av urbana kulturlager med anledning av upprättat planprogram för Kulturkvarteren vid ån, Nyköpings kommun*. Länsstyrelsen Södermanlands län Rapport. 10. Länsstyrelsen i Södermanlands län. Nyköping.
- Kumlien, Kj. 1971. Västerås till 1600-talets början. Västerås. *Västerås genom tiderna* 2. Västerås.
- Kyhlberg, O. 1982. Chronological and topographical analysis of the cemeteries and settlements. Lundström, A. & Clarke, H. (eds.), *Excavations at Helgö VIII. The Ancient monument*. Stockholm.
- Kyhlberg, O. 2012. *Den långa järnåldern. Sociala strategier, normer, traditioner*. Occasional Papers in Archaeology. 54. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University. Uppsala.
- Lagerqvist, L.O. 1970. *Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt*. Stockholm.
- Lamm, K. 1982. The character and function of the settlement. *Excavations at Helgö VIII. The Ancient Monument*. Stockholm.
- Larsson, L. 2003. The Uppåkra Project. Preconditions, Performance and Prospects. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrality – regionality. The Social structure of Southern Sweden during the Iron Age*. Uppåkrastudier. 7. Stockholm.
- Larsson, L. & Söderberg, B. 2012. Bland mordbrännare och flygande smeder. En sekvens av hallbyggnader i Uppåkra. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2012.
- Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttrykt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990*. Archaeologica lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae. IX. Kulturhistoriska museet. Lund.
- Larsson, S. (ed.) 2006 a. *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm.
- Larsson, S. 2006 b. Gestaltningen av några skånska städer. Larsson, S. (ed.), *Centraliteter. Människor, strategier och landskap i ett långtidsperspektiv*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Larsson, S. & Anglert, M. 2008 a. Städer med GIS-register (muntl. medd.).
- Larsson, S. & Anglert M. 2008 b. Makten och heligheten. *Ystadiana* 2008. Ystads fornminnesförening. Ystad.
- Lilienberg, A. 1928. *Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde*. Göteborgs jubileumspublikationer VII. Göteborg.
- Lilja, S. 2008. Urbanisering i långtidsperspektiv. Några teorier och ett empiriskt exempel. *Scandia* 2008.
- Lindeblad, K. 2008. Städer med GIS-register (muntl. emdd.).
- Lindkvist, T. 2015. En medeltida modernisering. Berglund, B. (ed.), *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. Jernkontoret. Stockholm.
- Lindquist, S. 1953. Vägar och marknader i Uppsalatrakten från forn- till Vasatid. *Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, årsbok 1953*.

- Linge, L. 1969. *Gränsbandeln i svensk politik under äldre Vasatid*. Lund.
- Ljung, S. 1954. *Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*. Uppsala stads historia. 2. Uppsala.
- Ljung, S. 1957. *Borgmästare*. KHL 2.
- Ljung, S. 1963. *Enköpings stads historia*. Enköping.
- Lundberg, E. 1965. Undersökningar i Bottna kyrka 1965. *Bobusläns hembygdsförbunds tidskrift* 1965.
- Lundberg, E.B. 1942a. Från Palmeska tomten, en grundgrävning 1941. *Sigtuna Dei*. Sigtuna fornhems årsbok 1942.
- Lundberg, E.B. 1942b. Klosterruinerna i Dragsmark och Gamla Kungahälla. Nya undersökningar sommaren 1942. *Göteborgs och Bobusläns fornminnesförenings tidskrift* 1942.
- Lunde, Ø. 1977. *Trondheims fortid i bygrunden. Middelalderbyens topografi på grundlag av det arkeologiska materialet inntil 1970*. Riksantikvarens skrifter. 2. Trondheim.
- Lunde, Ø. 1986. Norske klostre i fugleperspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 1. Lund.
- Lundholm, Kj. 1976. Kyrkbyn och Stor-Rebben – om medeltida kust- och skärgårdsbosättning i Pitebygd. *Rapport från maritimhistoriskt symposium i Luleå 1976*, utg. av statens sjöhistoriska museum och rådet för maritim forskning. Luleå.
- Lundqvist, B. V:son. 1940. *Falköpings historia*. 1. Falköping.
- Lundström, A. 1968. Helgö als frühmittelalterlicher Handelsplatz in Mittelschweden. *Frühmittelalterliche Studien*. 2.
- Lundström, P. 1981. *De kommo vida... Vikingars bann vid Paviken på Gotland*. Rapport. Statens sjöhistoriska museum. 15. Stockholm.
- Lönnroth, E. 1940. *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*. Göteborg.
- Lönnroth, E. 1957. Hansastäderna och Sverige. *Det nordiske syn på förbindelsen mellem Hansestaederne og Norden*. Århus, omtr. i dens. Från svensk medeltid. Stockholm 1959 m.fl. uppl.
- Lönnroth, E. 1963. Bohusläns medeltid. Lönnroth, E. (ed.), *Bobusläns historia*. Stockholm.
- Magnusson, G. 1985. Lapphyttan – An example of medieval iron production. *Medieval iron in society. Papers presented at the symposium in Norberg May 6–10, 1985*. Jernkontorets Bergshistoriska utskott. serie H 34. Stockholm.
- Magnusson, G. 1989. Visby – medeltidens Bofors. Damell, D. (ed.), *Mänskligbet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand. Sammanställd med anledning av Åke Hyenstrands 50-årsdag den 13 juli 1989*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Magnusson, G. 2005. Slagg i medeltida städer. Pettersson Jensen, I.-M. & Magnusson, G. (eds.), *Slagg i medeltida städer – Metallhantering i medeltida borgar. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*. Stockholm.
- Malmer, B. 1965. Olof Skötkonungs mynt och Ethelredimitationer. *Antikvariskt arkiv* 39. Stockholm.
- Malmer, B. 1978. Örebro som myntort under 1200-talet. *Myntkontakt*. 8 1978.
- Malmer, B. 1989. *The Sigtuna Coinage c. 995–1005*. Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Nova Series. 4. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Malmer, B., Ros, J. & Tesch, S. 1991. *Kung Olofs myntbus i kvarteret Urmakaren, Sigtuna*. Sigtuna museers skriftserie. 3. Sigtuna.

- Marks, R.B. 2007. *The origins of the modern world: fate and fortune in the rise of the West*. 2. Lanham.
- McNeill, W. H. 1996 (1993). Foreword. Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds.), *The World System. Five hundred years or five thousand?* London-New York.
- Mitterauer, M. 1971. Das Problem der zentralen Orte als sozial-und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 58. 1971.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 24. Stockholm.
- Müller-Wille, M. 2010. Trade and communication networks of the first millenium AD in the northern part of Central Europe – central places, beach markets, landing places and trading centres. Summary and perspectives. Ludowici, B., Jöns, H. m.fl. (eds.), *Trade and communication networks of the first millennium AD in the northern part of Central Europe*. Neue Studien zur Sachsenforschung. Stuttgart.
- Mårtensson, A. W. (ed.). 1976. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae. VII. Kulturhistoriska museet. Lund.
- Mårtensson, A. W. 1979. Kulturen och medeltidsarkeologin – så började det. *Skånes hem- bygdsförbunds årsbok 1979*.
- Nathanson, C. 2005. Järnslaggen från Mynttorgsgrävningen 1993–94: nyckeln till smidets intensitet och karaktär under Stockholms medeltid? Pettersson Jensen, I.-M. och Magnusson, G. (eds.), *Slagg i medeltida städer – Metallhantering i medeltida borgar. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*. Jernkontorets bergshistoriska utskott. Stockholm.
- Nielsen, I. 1985. *Ribe. Projekt Middelalderbyen*. 1. Århus.
- Nihlén, J. 1927. Äldre järnhantering på Gotland. *Jernkontorets annaler 1927*. Uppsala.
- Niklasson, N. 1936. Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening 50 år. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1936*.
- Niklasson, N. 1952–57. Klostret i den stilla dalen. *Vikarvet*.
- Nilsson, L. & Lilja, S. (eds.). 1996. *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europa. The Swedish Intitute of urban history 75 Years. An anniversary Symposium, September 3rd, 1994*. 14. Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Niukkanen, M. 2004. *Kaupungit muinaisjäännöksiinä kaupunkiarkeologia Suomessa/ Städerna som fornlämningar stadsarkeologi i Finland*. Museoviraston raken nushistorian osaston julkaisuja/Publikationer utgivna av Museiverkets byggnadshistoriska avdelning. 25. Museovirasto/Museiverket. Helsinki/Helsingfors.
- Norberg, R. 1939. Bohusläns medeltida träskulptur. En översikt. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1939*.
- Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden*. Rapport till det nordiske historikermøtet i Århus 1957. Lönnroths rapport omtryckt i Lönnroth, E. Från svensk medeltid. Stockholm 1959.
- Nydolf, N.-G. 2005. Järnhantering i det medeltida Visby. Pettersson Jensen, I.-M. & Magnusson, G. (eds.), *Slagg i medeltida städer – Metallhantering i medeltida borgar. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*. Jernkontorets bergshistoriska utskott, 2005. Stockholm.
- Oedman, J. 1746. *Chorographia Babusiensis, Thet är: Babusläns beskrifning, så til thess natur, art oc beskaffenhet ... som til thess nuwarande tilstånd*. Stockholm (facsimiluppl. 1910).

- Olsson, G. 1953. *Sverige och landet vid Göta älvs mynning*. Göteborgs högskolas årsskrift 1953:3. Göteborg.
- Pettersson, J. 1949–51. Skållehus på Hermanö. *Vikarvet* 1949–51.
- Pettersson, J. 1952–57. Tolvhundratalshuset i Bro. *Vikarvet* 1952–57.
- Pettersson, J. 1953. *Den svenska skagerrakkustens fiskebebyggelse*. En etnologisk studie. Lund.
- Pettersson, J. 1955. Ecclesia nulla. Studier över de ödelagda kyrkorna Rellen, Vettelanda, Aspång, Tose, Vrem och Åby i det gamla Oslo bispedöme. *Julhälsningar till församlingar i Göteborgs stift*.
- Pettersson, J. 1966. *Vor Frue Kircke. Studier i Tjörns medeltid*. Bohusläns Hembygdsförbunds skrifter. 2. Klövedal.
- Pettersson, J. 1987. *Medeltidsborgen på Broberg*. Malung.
- Pihlman, A. & Kostet, J. 1986 a. *Turku*. Keskiajan kaupungit. 3. Turun maakuntamuseo. Turku.
- Pihlman, A. & Kostet, J. 1986 b. Åbo (fi. *Turku*). Åbo landskapsmuseum. Medeltidsstaden. 3. Åbo.
- PRF – *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*. 1. 1927.
- Rasmusson, N.L. 1957. Brakteat. *KHL* 2.
- Rasmusson, N.L. 1967. Myntverk. *KHL* 12.
- Redin, L. 1976. *Uppsala*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 3. Stockholm.
- Redin, L. 1982. Stadsarkeologi – perfektum, i viss mån presens och något futurum. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 3.
- Report. 1999. *Report on the situation of urban archaeology in Europe*. Council of Europe Publishing/Edition du Conseil de l'Europe. Strasbourg.
- Riksantikvaren. 1977–199. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen*. 1–10. Oslo – Øvre Ervik.
- Romdahl, A. 1915. Byggnadsstilen i Dragsmarks klosterkyrka. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1915.
- Rosén, C. 2004. *Stadsbor och bönder. materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar och Lund Studies in Medieval Archaeology. 53 resp. 35. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Roslund, M. 2001. *Gäster i huset*. Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund. 92. Lund.
- Rowlands, M. 1987. Centre and periphery: a review of a concept. Rowlands, M., Larsen, M. & Kristiansen, K. (eds.), *Centre and periphery in the ancient world. New directions in archaeology*. Cambridge m.fl.
- Rubensson, L. 2000. Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren. Larsson, L.-O. & Rubensson, L., *Från blästbruk till bruksdöd*. Jernkontoret. Stockholm.
- Sandblad, N.G. 1949. *Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*. Skånska senmedeltid och renässans. 2. Lund.
- Schia, E. 1989. Urban Oslo. Evolution from a royal stronghold and administrative centre. *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Arkeologiska Skrifter. 5. Bergen.
- Schia, E. 1991. *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Oslo.

- Schledermann, H. 1970. *The idea of town: typologi, definitions and approaches to the study of the medieval town of northern Europe*. World Archaeology 1970.
- Schlesinger, W. 1963. Über mitteleuropäische Städtelandschaften der Frühzeit. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*. 93 1957. Även Schlesinger, W. *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. 2. Göttingen.
- Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem bebövar en by? Kyrkbeddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar. Skrifter. 38. Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Schück, A. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Uppsala.
- Schück, A. 1933. Sveriges vägar och sjöleder under forntid och medeltid. *Nordisk kultur*. XVI. Köpenhamn.
- Schöller, P. 1953. Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie. *Erdkunde VII*. Även tryckt *Allgemeine Stadtgeographie*. Wege der Forschung. Band CLXXXI. Darmstadt 1969.
- Schöller, P. 1967. Die deutschen Städte. *Geographische Zeitschrift*. Beihefte.
- Selling, D. 1944. Jordfynd från kv. Urmakaren nr 5. *Situna Dei*. Sigtuna fornhems årsbok 1944.
- Selling, D. *Kalmar*. 1984. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 61. Stockholm.
- Sjöberg, M. (ed.) 2014. *En samtidig världshistoria*. Lund.
- Sjövård, L. & Stenholm, L. 1987. Strängnäs. 7000 år på 20 år. *Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Stockholm.
- Skre, D. 2007 (ed.). *Kaupang in Skiringsal*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Norske Oldfunn XXII. 1. Aarhus University Press. Århus.
- Skre, D. 2011. *Things from the town : artefacts and inhabitants in Viking-age Kaupang*. Aarhus University Press. Århus
- Skyllberg, E. 2001. *Södermanlands medeltida bergsbruk – feodal angelägenhet*. Sörmländska handlingar. 50. Nyköping.
- Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 23. Stockholm.
- Steen, S. 1947. Byens ålder. *St. Hallvard* 25. Finns också omtryckt *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. Holmsen, A. & Simensen, J. Oslo 1969.
- Stenberger, M. 1964. *Det forntida Sverige*. Stockholm m.fl.
- Stenholm, L. 1986. *Ränderna går aldrig ur – en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 2. Lund.
- Sterner, Björn 1970. *Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjubäradbygdens gårdfarihandel*. Stockholm.
- Stoob, H. 1970. Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800. *Forschungen zum Städtewesen in Europa. Band I Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge*. Köln-Wien.
- Ström, K. 1974. Kvarteret Johannes dolde mer än en silverskatt. *Västmanlands formminnesförenings årskrift* 1974.

- Strömbom, S. 1923. *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918)*. *Stadskrönika, grävningsberättelse, fyndkatalog*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté. V. Göteborg.
- Stüdeli, B.E.J. 1969. *Minoriteniederlassungen und mittelalterliche Stadt*. Franziskanische Forschungen. 21. Heft. Wer/Westf.
- Sundquist, N. 1953. Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. *Uppsala stads historia*. 1. Uppsala.
- Svahnström, G. 1976. Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. *Acta Visbyensia V*. Visby.
- Svedberg, V. 1984. *Kvarteret Kaplanen i det medeltida Enköping. En stadsarkeologisk undersökning 1981*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport UV. 1984:8. Stockholm.
- Svenska fornminnesföreningens tidskrift*. 3. bandet 1875–77.
- Sveriges kyrkor, vol. 57: V. Hisings härad* (J. Roosval-S. Gardell). Stockholm 1944.
- Sveriges kyrkor, vol. 95: Hälta, Solberga och Jörlanda kyrkor i Bobuslän* (L.H. Nilsson). Stockholm 1962.
- Sveriges kyrkor, vol. 104: Harestads, Torsby och Lycke kyrkor i Bobuslän* (M. Dymind, M. Ullén). Stockholm 1965.
- Sveriges kyrkor, vol. 112: Ytterby, Kareby och Romelanda* (K. Aasma, U. Larsson, M.-B. Wadell). Stockholm 1967.
- Sveriges kyrkor, vol. 132: Kungälv kyrkor* (K. Aasma). Stockholm 1969.
- Sveriges kyrkor, vol. 154: Marstrands kyrkor* (K. Aasma). Stockholm 1974.
- Svärdström, E. 1982. *Runfynden i Gamla Lödöse*. Stockholm.
- Söderberg, B. 1942. Några brons- och silversmedsfynd i Sigtuna 1936. *Fornvännen* 1942.
- Söderlind, S. 1956. Rec. av N. Sundquist, Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. *Historisk tidskrift* 1956.
- Taavitsainen, J.-P. 2008. Åbo-Turku. Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (eds.), *De første 200 årene – Nytt blikk på 29 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter UBAS nordisk. 5. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Tagesson, G. 2002. *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 30. Stockholm.
- Tesch, S. 1983 a. *Ystad I*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 44. Stockholm.
- Tesch, S. 1983 b. *Ystad II. En omlandsstudie*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden. 45. Stockholm.
- Tesch, S. 1989. Sigtuna – anlagd stad. *Kulturmiljövård*.
- Tesch, S. (ed.) 1990. *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtuna.
- Tesch, S. 1992. Sigtuna: the townplan – a key to urbanization and formation of state in Sweden. *Urbanism. Medieval Europe* 1992. York.
- Thorláksson, H. 1977. Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen. Blom, G.A. (ed.), *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø.
- Trillmich, W. 1961 a. Magister Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Trillmich, W. & Buchner, R. (eds.), *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.

- Trillmich, W. 1961 b. Rimberti Vita Anskarii. Trillmich, W. & Buchner, R. (eds.), *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.
- Ugglas, C. R. af. 1931. *Lödöse. Historia och arkeologi*. Göteborgs jubileumspublikationer. IV. Göteborg.
- Urbanczyk, P. 1992. *Medieval arctic Norway*. Warszawa.
- Waldén, B. 1945. *Örebro genom tiderna*. Svenska stadsmonografier. Uppsala.
- Wallander, A., 1975. *Medeltida järnföremål på SHM*. PM daterad 5/9 1975. Jernkontorets forskningsuppgift 906/74. Kommittén för studier rörande medeltida järn. Jernkontorets arkiv. Stockholm.
- Wallebom, U. 2003. *Vapensmedjorna på Södra Smedjebacken. Spår från stormaktstid på hamnplan i Örebro, Närke Örebro stad, kvarteret Sorken, RAÄ 83 Dnr 423-2977-2001*. UV Bergslagen. Dokumentation av fältarbetsfasen. Arkeologisk undersökning. 2003:4. Örebro.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the origins of the European World-Economy in the 16th Century*. 1. New York.
- Wallerström, T. 1995. *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Lund Studies in Medieval Archaeology. 1–2. Stockholm.
- Varenius, C. 1978. Inventering i marginalområden. *Formvännern* 1978.
- Welinder, S. 1990. *Människor i Västeråstrakten för 1000 år sedan*. Västerås kulturnämnds skriftserie. 22. Västerås.
- Wikström, A. 2005. *Rapport utvecklingsprojekt Sigtuna Stads GIS*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum. 23. Sigtuna Museum. Sigtuna.
- Vries, J. d. 1984. *European urbanisering, 1500–1800*. London.
- Wästfelt, B., Gyllensvärd, B. & Weibull, J. 1990. *Ostindiefararen Götbeborgs porslinslast*. Höganäs.
- Åkerström-Hougen, G. 1968. Bruswitz – Bohusläns beskrivare. *Fyndmeddelanden*. 2.
- Åstrand, J. u.å. *Rapport del 1 Järn Lundströms plats*. Manuskript. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Ödman, A. 1987. *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg*. Monografier utgivna av Stockholms stad. 50. Stockholm.
- Ödman, A. 2005. Skånskt järn från malm till marknad. Pettersson-Jensen, I.-M. & Magnusson, G. (eds.), *Slagg i medeltida städer – Metallhantering i medeltida borgar. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*. Jernkontorets bergs-historiska utskott. Stockholm.

ORTREGISTER

- Alingsås 198
Apelsäter, Lur sn 179
Arboga 28, 31, 35, 38, 100, 101, 102,
103, 112, 212
Axamo 97
Axum 148
Begho Town 149
Berga, Småland 192
Bergen 14, 54, 64, 68, , 69, 70, 71, 75, 76,
77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 150, 207,
220
Birka, 13, 17, 18, 19, 23, 24, 49, 50, 51,
59, 61, 62, 63, 64, 66, 130, 134, 137,
245
Bogesund (senare Ulricehamn) 29, 33, 36,
39, 42, 193, 194, 200
Bohus 174, 179, 182, 184, 190
Bokenäs, 176
Borgund 69, 81, 82, 85
Borgå 205, 206, 213, 214
Borås 193, 195, 198, 199, 200
Bro 171, 174, 176, 179, 184
Brobergs gård, kastal 174
Brokorp 43, 189
Brügge 40, 153, 154
Brätte 43
Dalaborg 188
Dankirke 59
Dorestad 62
Dragsmark 170, 171, 177, 178, 183
Dyngge 171
Enköping 21, 23, 24, 28, 31, 35, 38, 39,
108
Eskilstuna 32, 34, 74
Falköping 29, 33, 36, 39, 193, 198
Falsterbo 73, 83, 190, 214
Falun 90
Flensburg 79, 122
Folklandstingstad 22, 23, 24, 88
Gamla Falkenberg 29, 33, 34, 36, 39, 43,
188, 189, 193
Gamla Lödöse 29, 33, 34, 36, 37, 39, 41,
42, 43, 51, 55, 71, 77, 80, 91, 94,
117–122, 124, 126, 172, 173, 177,
188, 190, 191, 195, 196, 197, 200,
206, 208, 214, 234, 245
Gamla Uppsala 20, 21, 23, 74
Gamla Varberg eller Getakärr 29, 33, 34,
36, 39, 43, 188, 189
Gedi 154
Goslar 90
Grobin 62
Gudme 136, 137, 139, 244
Gåsekil 29, 33, 36, 39, 42, 43, 189, 191
Gävle 57, 237
Göteborg 43, 121, 163, 166, 168, 170,
171, 172, 173, 177, 190, 191, 195,
206, 208, 212, 234
Halmstad 29, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 43,
79, 188, 189, 214
Hamar 71
Hamvich 62
Harestad 167
Hedeby 13, 60, 61, 63, 64, 69
Hedemora 29, 8, 31, 32, 35, 38, 39
Helgö 17, 18, 19, 23, 24, 47–51, 136,
137, 139, 244
Helsingborg 79, 195, 214
Helsingör 43
Hietaniemi 83
Hjo 29, 33, 36, 39, 42, 198
Hjörning 77
Hornborg (Karlsborg) 171
Hunehals 188, 189
Ipswich 62
Jönköping 77, 78, 90, 94–98, 122,
123, 124, 125, 168, 192, 196, 214,
218, 246
Kairo 153, 154
Kalmar 44, 50, 57, 71, 76, 77, 80, 89, 91,
94, 122–123, 124, 125, 129, 148, 183,
192, 218, 245

Kalundborg 74, 80
 Karl IX:s Göteborg 43
 Kaupanger 69, 82
 Kilwa 154
 Kopparberget 104, 105, 112
 Kungahälla 29, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 77, 171, 172, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 190, 195, 214
 Kungsbacka 29, 33, 34, 36, 39, 43, 188, 189
 Kyrkbyn 82
 Kåperyd 97, 98
 Kökar 180
 Köpenhamn 74, 80
 Köping 31, 35, 38
 Köpingsvik 50
 Lade 67, 68
 Laholm 29, 33, 34, 36, 39, 188, 191
 Landskrona 43, 214, 218
 Lidköping 29, 33, 36, 39, 42, 198
 Linköping 74, 192, 212, 214, 218, 220
 Lomma 70
 London 40, 213
 Lund 37, 40, 51, 54, 64, 66, 69, 70, 80, 136, 139, 195, 207, 208, 211, 212, 214, 216, 221, 222, 231, 238, 244, 245
 Lundby 163
 Lübeck 44, 75, 109, 122, 206
 Löddeköpinge 62, 63
 Malindi 154
 Malmö 79, 214
 Marstrand 29, 33, 34, 36, 39, 42, 177, 179–180, 183, 189, 191
 Menzlin 62
 Nidaros se Trondheim
 Norberg 90, 93, 94, 104, 107, 125
 Novgorod 150
 Nya Falkenberg 29, 33, 34, 36, 39, 43, 188, 189, 193
 Nya Lödöse 29, 33, 34, 36, 39, 42, 43, 172, 173, 190, 191, 195, 198, 206, 208, 214, 245
 Nya Varberg (Ny-Varberg) 29, 33, 36, 37, 39, 43, 189, 214
 Nyköping 28, 31, 32, 35, 37, 38, 41, 51, 74, 76, 92, 111–113, 214, 215, 216, 217
 Nådendal 213, 214
 Odense 69, 71
 Olsborg 171, 182
 Oslo 14, 54, 64, 68, 70, 76, 77
 Paviken 50, 63
 Quentovic 62
 Ragnhildsholmen 168, 169, 171, 181, 188, 190
 Ralswiek 62
 Raumo 57, 213, 214
 Ribe 58–60, 61, 63, 64, 67, 69, 77, 79
 Riddarhyttan 107
 Roskilde 69, 164
 Röe 171
 Sala 90,
 Sarpsborg 77
 Sigtuna 17, 19, 20, 22, 23, 24, 28, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 41, 48, 51, 64, 66, 70, 71, 77, 195, 205, 214, 215, 216, 218, 232, 238, 245
 Skanör 73, 83, 190, 214
 Skara 29, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 45, 51, 71, 74, 193, 197, 214
 Skee 182, 183
 Skien 213
 Skinnskatteberg 104, 107
 Skiringssal 69
 Skällehus, Hermanö 175
 Skänninge 74, 79, 135, 136, 137, 139, 214, 218, 244, 245, 246
 Skövde 29, 33, 36, 193, 198, 214
 Slesvig 60, 64, 69, 77
 Stavanger 69, 71, 178
 Stockholm 17, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 61, 66, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 87, 103, 113, 123, 124, 135, 138, 147, 166, 168, 196, 206, 214
 Stora Köpinge 62, 63, 244
 Strängnäs 28, 31, 35, 38, 41, 74, 110–111, 216, 218
 Svarteberg 182
 Søborg 47
 Söderköping 28, 31, 32, 35, 37, 38, 41, 51, 74, 214
 Taberg 97, 98, 125
 Tommarp 125, 212, 213, 214
 Torpa sn 200
 Torsby 166
 Torshälla 28, 32, 35, 38

Trondheim 14, 28, 50, 53, 54, 57, 64,
67–68, 69, 70, 76, 77, 78, 81, 211,
213, 238
Trosa 28, 31, 32, 35, 38
Troyes 153, 154
Tuve 163
Tälje (Södertälje) 28, 31, 32, 35, 38, 39,
214,
Tønder 77, 79
Tønsberg 76, 77
Uddevalla 29, 33, 36, 39, 189, 190, 191,
Ungwana 154
Uppsala 17, 20–21, 23, 24, 28, 31, 32,
35, 37, 38, 39, 41, 74, 80, 105,
108–110, 124
Uppåkra 136, 137, 139, 222, 244, 245
Vese, Bro sn 179
Veøy 69, 82, 85
Viborg, Danmark 69, 71, 77
Viborg, Finland 206, 213
Visby 51, 63, 75, 79, 80, 84, 94, 113–116,
123, 124, 126, 209, 258
Vordingborg 74, 80
Vågan 81–82, 85, 87, 150
Vä 84, 125, 214
Vänersborg 43, 198
Västergarn 63
Västervik 77
Västerås 21, 28, 31, 35, 37, 38, 41, 74, 90,
103–107, 123, 124, 254
Västra Aros 21
Växjö 214
Wolin 62
Ystad 62, 73, 79, 211, 214, 237, 244
Ytterby 182
Zaytun 153, 154
Åbo 206, 208, 213, 214, 220, 222
Åby gård, Tossene sn 179
Åhus 235
Ålborg 69
Åmål 198
Århus 60, 69,
Älvsborgsstadén 43
Ängersjö 148
Örebro 28, 31, 35, 38, 39, 41, 79,
98–100, 124
Östra Aros 20, 21, 23
Övraby 29, 33, 34, 36, 39, 43, 188–189

LUND STUDIES IN HISTORICAL ARCHAEOLOGY LITTERATUR

1. *KATALIN SCHMIDT SABO*, Den medeltida byns sociala dimensioner. 2006.
2. *MARTIN HANSSON*, Aristocratic landscape. The spatial ideology of the medieval aristocracy. 2006.
3. *GUNILLA GARDELIN*, En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i det medeltida Östergötland. 2006.
4. *HANS ANDERSSON*, Torp och backstugor i Långhem. 2007.
5. Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet »Det medeltida Alvastra«. (Red.) L. Ersgård. 2006.
6. *KRISTINA CARLSSON*, Var går gränsen. Arkeologiska spår av religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300. 2007.
7. *ANNA LIHAMMER*, Bortom riksbyggnaden. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien. 2007.
8. *EMMA BENTZ*, I stadens skugga. Den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält. 2008.
9. *MAGDALENA NAUM*, Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages. 2008.
10. *KARIN LINDEBLAD*, Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv. 2008.
11. Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten. (Red.) Mats Mogren, Mats Roslund, Barbro Sundnér & Jes Wienberg. 2009.
12. *ING-MARIE NILSSON*, Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor. 2009.
13. *LARS JÖNSSON*, Tommarp. Kunglig produktionsort och klosterstad. 2011.
14. Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier. (Red.) Hans Andersson & Jes Wienberg. 2011.
15. Munkar och magnater vid Vättern: studier från forskningsprojektet »Det medeltida Alvastra«. (Red.) Lars Ersgård. 2012.
16. *JOHANNA BERGQVIST*, Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans. 2013.
17. Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman. (Red.) Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. 2016.
18. *SIAN ANTHONY*, Materialising modern cemeteries. Archaeological narratives of Assistens cemetery, Copenhagen. 2016.

I den här volymen presenteras ett urval av uppsatser, som Hans Andersson har publicerat under perioden 1972–2015 om medeltida urbanisering. I dessa diskuteras framför allt hur man kan definiera urbanisering. Urbaniseringen ses här som en tämligen vid process som innefattar olika typer av centralorter, där staden är den mest utvecklade. Uppsatserna har spelat en roll i den skandinaviska diskussionen om den medeltida urbaniseringen och har skrivits parallellt med den starka utveckling som stadsarkeologin haft i Sverige. Uppsatserna rör sig från bredare internationella till svenska perspektiv, både nationella och regionala.

HANS ANDERSSON är professor emeritus i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet och var tidigare länsantikvarie i dåvarande Göteborgs och Bohus län.

Boken publiceras i serien Studies in Historical Archaeology, Lunds universitet, Institutionen för arkeologi och antikens historia.

LUND
UNIVERSITY

ISBN 9789189578715

9 789189 578715